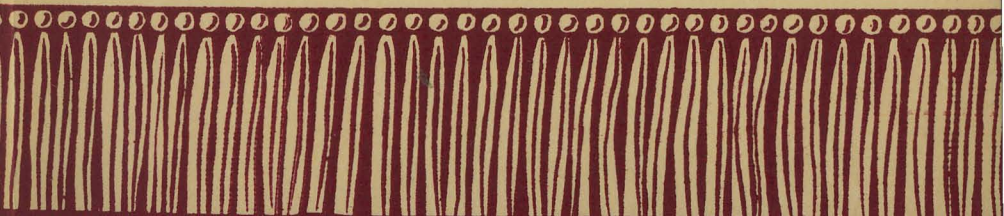

ЗБІРКА

УКРАЇНСЬКИХ НОВЕЛЬ

ЗБІРКА
УКРАЇНСЬКИХ
НОВЕЛ

ЗБІРКА УКРАЇНСЬКИХ НОВЕЛІ

Обкладинка Якова Гніздовського

Printed in U. S. A.

З друкарні „Свободи”, 81-83 Гренд Ст., Джерзі Ситі, Н. Дж.

ЗБІРКА УКРАЇНСЬКИХ НОВЕЛЬ

Вступна стаття Миколи Глобенка

Видано Науковим Товариством ім. Шевченка в Америці
і Українською Вільною Академією Наук в США за
матеріальною допомогою Східньо-Європейського Фонду

diasporiana.org.ua

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМ. ШЕВЧЕНКА В АМЕРИЦІ

Нью-Йорк

1955

ANTHOLOGY OF UKRAINIAN SHORT STORIES

Leading article by Mykola Hlobenko

Published by the Shevchenko Scientific Society, Inc.
and by the Ukrainian Academy of Arts & Sciences, Inc.
with the assistance of the East European Fund, Inc.

Copyright 1955 by the
SHEVCHENKO SCIENTIFIC SOCIETY IN THE USA, INC.

ОПОВІДАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРОЗІ 20 СТОЛІТТЯ

Поняття „українська проза 20 століття” означає не просто сукупність творів, що були написані після 1900 року. Сталося так, що перехід до 20 століття для українського мистецького слова був зв'язаний із новим щаблем його розвитку. Це у великій мірі стосувалося до „малої форми” в українській прозі — оповідання чи новелі, про яку йтиме мова далі.

Щоб оцінити значення тієї зміни, яка зайшла на початку 20 віку, треба озирнутися назад, у 19 століття, пригадати, як розвивалося українське оповідання тоді. У „батька нової української прози” Григорія Квітки-Основ'яненка, у романтика Пантелеймона Куліша (якого більше пам'ятають як автора першого українського роману „Чорна Рада”), у Марка Вовчка (Марії Маркович), чия творчість стоїть на межі романтизму і реалізму, молоде, творене на народній основі мистецьке слово йшло спільними шляхами з європейською літературою. Адже для багатьох романтиків різних країн спільним було зацікавлення народною творчістю — пісню, казкою, старовинним переказом, побутом у його барвистих, своєрідних, традиційних формах. Спільним був потяг до зображення минулого, історична тематика, яка в попередню добу письменників майже не цікавила. Нарешті, спільним був підвищений інтерес до незвичайного, до такого, що підноситься над повсякденним життям, зокрема до людей із винятковими характеристиками, до героїчних, „демонічних” постатей з їх здебільша трагічною долею. Однак у наслідок відомих історичних обставин, несприятливих для нормального росту культури, уже деякі визначні українські романтики-опові-

дачі, як Олекса Стороженко чи Осип Юрій Федькович, виступили із своїми творами тоді, коли в інших країнах романтизм зійшов зі сцени і на зміну йому прийшов реалізм.

Друга половина 19 століття, доба, що принесла появу в інших народів відомих прозаїків-реалістів, для України була особливо важкою. Російські урядові заборони 1863 і 1876 років скеровані були на те, щоб, коли не знищити цілком, то не дати українській літературі розвиватися всебічно. Переслідувані урядом, змушені друкуватися за кордоном, прозаїки українські здебільша були під впливом так званого народництва. Ця суспільна течія, що дуже позначилася в українській літературі, науці і критиці, в основу ставила селянство, утотожуючи його з народом. І тут причина своєрідности прози наших народників. Реалізм у літературі вимагав точного зображення дійсности в її типових, найпоширеніших явищах, докладного змалювання вчинків і характерів героїв, як вислід впливу їх минулого, їх оточення і т. д. Письменники-реалісти намагалися охопити різні сторони життя своїх країн, різні шари суспільства, створивши речі, які набували великої популярности. Тим часом українські реалісти 19 століття здебільша обмежили свої твори, відповідно до народницької доктрини, вузьким колом селянських переживань, образами селянської бідности та пригнічення, інтелігенція з'являється на сторінках їх оповідань і романів, переважно, щоб виявити своє ставлення до селянства, до болючих проблем доби. І при всій актуальности цих творів, писаних з великим болем і співчуттям до народу, при всій щирості їх авторів, українська проза бідніла, етнографізм описів перетворювався на стандарт, література втрачала свіжість фарб, набирала понурого одноманітного тону — і відставала. Виняток являли лише деякі романи та оповідання Левицького-Нечуя, що вперше поставив завдання змалювати життя освічених верств на Укра-

їні, та твори Івана Франка, які справді охоплювали різні сторони галицької дійсності.

Але на межі 19 і 20 століть почалося виразне піднесення. Зв'язане воно було з західними впливами. Західні белетристи, після небагатьох десятиліть панування реалізму, навіть натуралізму, відмовляються від методи „об'єктивного” малювання з його увагою до зовнішнього опису. Знову, подібно, як це було у романтиків, на перше місце виступає суб'єктивний світ автора або героя твору (що є в суті те саме), зміна в свідомості заступає зміну зовнішніх ситуацій. Новий стиль зветь імпресіонізмом, модернізмом, нарешті — неоромантизмом.

Зрозуміла річ, що український модернізм, або неоромантизм, не був простим копіюванням чи наслідуванням новітніх західніх течій. Він мав свій шлях. В українській літературі, яка з початком 20 століття розвивалася вже в кращих умовах, ніж попереду, не бракувало прихильників новітніх течій, що виступали з своїми деклараціями (маніфест модерністів у „Літературно-Науковому Віснику”) або створювали цілі групи з метою плекання нового мистецтва (група „Молода Муза” в Галичині, журнал „Українська Хата” в Києві). Підносячи, за прикладом західніх авторів, вагу індивідуального, суб'єктивного в мистецтві, українська література однак не ставала на шлях розриву з традицією попереднього покоління.

Як побачимо далі, новий етап у розвитку був важливий саме засвоєнням найновіших здобутків світової літератури. Відзначаючи появу серед українських письменників молодих мистців, що користалися новими засобами, Франко 1901 року писав:

„В останніх роках минулого десятиліття на нашій літературній горизонті появилася група молодих письменників, вихованих на взірцях найновішої європейської літератури, тої, що, сприкривши собі широкі малянки зверхнього оточення, головну вагу творчости

поклала на психологію, головною метою твору штуки зробила: розбудження в душі читача певного настрою способами, які подають новочасні студії психології і так званої психофізики. . .

Не об'єктивне, протоколярне представлення мають на меті автори, а збудження в душі читачів аналогічного чуття чи настрою всякими способами, які дає мова і злучені з нею функції нашої фантазії. Нова белетристика — це незвичайно тонка філігранова робота; її змагання — наблизитися скільки можна до музики. Задля цього вона незвичайно дбає о форму, о мелодійність слова, о ритмічність бесіди". („З останніх десятиліть ХІХ в.", *Літ.-Наук. Вісник*, том XV, 1901).

Після відставання робиться великий крок уперед. Розбивається надто вузьке коло „народницької", себто селянської лише, тематики. Авторі знаходять собі героїв із різних кіл суспільства. Часом переносять дію за межі України. Міняється літературна техніка. Досі переважали роман, повість (короткий роман) або оповідання, що будовою наближається до повісти, — тепер виразну перевагу здобуває невелике оповідання (або новеля), часом шкiц. В реалістичному творі 19 століття дія відбувалася насамперед у зовнішньому світі — тепер сама лише зміна вражень часто складає цілий твір. Набуває права громадянства незавершений сюжетно короткий прозовий твір — шкiц, етюд, нарис. Цікавість до етнографічних елементів у літературі, що в народницькому оповіданні набрала вигляду застиглих, одноманітних описів, тепер виявляється тонкою стилізацією мови, внесенням мотивів пісенних чи казкових. Все це надає творові незрівняно більшої мистецької досконалости. Публіцистичний елемент, авторові моралізування, типові для багатьох народницьких оповідань, зникають — за них говорять самі мистецькі образи, враження від поетичного твору.

Як згадано вище, перехід до нового стилю відбувався поступово. Він не означав зникання старих форм.

Коли він був характеристичний для ряду передових, визначних письменників, то це аж ніяк не означало, що стара манера була цілком покинута. Навпаки, нею користувалися далі, користуються і сьогодні, однак і тут застарілий канон був дещо змінений — прийшло оновлення. Але з появою нового стилю українська література під пером багатьох авторів приєдналася до потоку сучасного мистецтва. Народницька ізоляція скінчилася. Відкривався новий шлях.

* * *

Показова була еволюція в творчості одного з найвизначніших прозаїків тієї доби, *Михайла Коцюбинського* (1864-1913). Почав він писати оповідання з селянського життя під дуже помітним впливом кращих прозаїків попереднього покоління — Івана Нечуя-Левицького та Панаса Мирного і в чисто народницькому дусі. Але вже незабаром помітна стала особлива увага до мистецького опрацювання його оповідань та етюдів, хоч і на традиційні теми написаних, як „Дорогою ціною”, „Помстився”, „На крилах пісні”. Коцюбинський, обставинами служби змушений жити в Молдавії та в Криму, пише оповідання з молдавського й татарського побуту — „Для загального добра”, „Пе-коптьор”, „Під мінаретами” — і цим вносить нове в нашу прозу, що в добу народників не виходила за межі українського села. В 1902 році з’являються „Цвіт яблуні” й „На камені”, де Коцюбинський виступає як майстер модерної мистецької манери, — імпресіонізм, себто тонка фіксація вражень, а також увага до пейзажу, старанно і легко, „акварельно” виписаного, добірність мови стають ознаками дальшого доробку Коцюбинського. Сьогодні за „залізною завісою” цього мистця намагаються представити учнем російського письменника Горького, що з ним Коцюбинський був добре знайомий уже в останні роки життя, але замовчують висловлю-

вання самого Коцюбинського. А він завжди твердив, що його улюбленими авторами були західні прозаїки — Золя, Стріндберг, Гамсун, Шніцлер, Метерлінк та інші, і вплив нової форми їх творів допоміг Коцюбинському знайти свою манеру.

Він не відмовляється надалі від старих тем. Не замикається, як дехто з модерністів, у своєму „я”. Навпаки. Коцюбинський жваво відгукається на сучасні події, хоч не обмежується селом. Сподівання кращої долі в родині бідного селянина Волика, зв'язані з революцією та селянськими заворушеннями 1905 року, і жорстока помста російського уряду над селянами зображені в сповненій поетичності імпресіоністичній повісті „Fata morgana”, найбільшому творі Коцюбинського. Теми багатьох його оповідань і етюдів, як „Він іде”, „Сміх”, „Невідомий”, „Подарунок на іменини”, „Коні не винні”, зв'язані з реакцією після революції 1905 року. Та актуальність не перешкоджає йому знаходити скрізь загальнолюдські, вічні цінності. Оптимізм, віра в краще в людській натурі, відраза до всього нещирого й низького, любов до краси, до природи знаходять вияв у витончено мистецьких творах, як „На камені”, „Intermezzo”, „Сон”, „Хвала життю”, „На острові”. Вінцем шляху Коцюбинського стали „Тіні забутих предків”, де гуцульська природа й повір'я творять чарівний, казковий світ.

Інший з найвизначніших наших прозаїків, *Василь Стефаник* (1871-1936) відразу знайшов свою мистецьку манеру. Вся творчість Стефаника зв'язана з селом. Але воно у нього цілком відмінне від показуваного народниками. Новелі Стефаника, зібрані в книгах „Дорога”, „Кленові листки”, „Моє слово”, „Оповідання”, „Земля” та інші, позбавлені тієї ідеалізації, з якою неодмінно малювали село попередні українські письменники (за винятком хібащо Франка). Селянські злидні, темноту, горе, часто безвихідне, родинну незгоду, покинутість старих Стефаник малює, ніби стоячи зовсім осторонь,

ніде не пом'якшуючи фарб, а може саме згущуючи, вибираючи темні сцени — смерти, разучої бідности, жорстокости, пияцтва, розлуки і т. д. Автор не підготовляє читача до трагічної ситуації, а просто вводить у хід дії, змушуючи слухати продовження розмови або монологу героя. Раз-у-раз оповідання і складається з самого такого монологу, поданого говором, яким розмовляють селяни, та кількох скупих, коротких речень автора. Ніби підкреслюючи, що кількох коротких реплік чи уривка з міркувань героя досить, щоб показати безодню горя твердих, працьовитих, сповнених великої сили, але майже поспіль глибоко нещасливих людей, Стефаник часто обриває оповідання, не даючи розв'язки дії. При надзвичайній мистецькій виразності, згущеності завжди невеликих об'ємом творів, які промовляють далеко більше, ніж цілі романи, Стефаник уміє передати свою кровну спорідненість із народом, свій справжній патріотизм, любов до рідної землі (напр., „Сини”, „Камінний хрест”, „Земля”, „Марія”) . . .

Марко Черемшина (справжнє ім'я Іван Семанюк, 1874-1927), на перший погляд ніби не виходить за межі старої сільської тематики. Але справа не в темі — а в способі її трактувати. Він пише і про темноту, і про безпросвітність життя галицького селянства, і про індивідуальні трагедії. . . Однак нема тут понурого тону народницької прози. Автор зберігає скрізь свою іронію, оптимізм, свою віру в цих загартованих злигоднями людей. Це ми бачимо і тоді, коли він оповідає про старе село („Зведениця”, „Хіба даруймо воду”), і тоді, коли змальовує нелюдське нищення села двома ворогами в добу світової війни („Село вигибає”, „Село потерпає”, „Перші стріли” й ін.), і, нарешті, коли Черемшина зображує його дуже нелегку долю під Польщею („Ласка”, „Верховина”, „Писанки”). Хай ворог перемагає сьогодні, але внутрішня правда, внутрішня сила не у нього. Автор уміє подати найважчу ситуацію так, що ніколи не буде безнадійного настрою — перемагає

життя, бадьоре і здорове. Відмінність Черемшини від народників не лише в глибокій внутрішній настанові, але й у стилі: він воскрешає романтичний етнографізм, однак у зовсім новій, легкій, ліричній манері. Новели його ніби переткані майстерними стилізаціями колядок та голосінь, що створюють питому лише йому досконалу музичність.

Ольга Кобилянська (1865-1942), почала від традиційної сільської тематики („Банк рустикальний”, „На полях”), присвячуючи особливу увагу жіночим постатям — „Покора”, „Некультурна” та ін. Відразу ж з’являються у неї своєрідні героїні-селянки з рисами підкресленої незалежності і сили характеру, інтелігентки, що шукають нелегкого нового шляху, прагнучи самостійного місця в житті — „Valse mélancolique”, „Impromptu fantasie” й ін. Вихована на німецькій літературі, Кобилянська користується новими на той час засобами: вона накидає ситуацію лише кількома рисами, проймає новелю ліричним настроєм, удається до форми етюд (ліричного уривка в прозі), імпресіоністичного діалогу тощо. Часом, як і у Коцюбинського, справжнім героєм є пейзаж, природа, іноді в символічному трактуванні („Там звізди пробивались”, „Смутно колишуться сосни”). Кобилянська згодом здобуває ім’я як авторка повістей із життя інтелігенції, — раз-у-раз із головною постаттю жінки, яка бореться за свою рівноправність, — а особливо двох повістей із сільського життя: наскрізь романтичної „В неділю рано зілля копала” та реалістичної сюжетом ворожнечі між братами за поле, проте перейнятої романтичними, містичними настроями „Землі”.

Цілком своєрідне місце між прозаїками-модерністами зайняла *Катря Гриневигева* (1875-1947), авторка циклу „Легенди й оповідання”; збірки нарисів „По дорозі в Сихем”, повісти „Непоборні”, яка є радше циклом новель про галицьких виселенців за часів першої світової війни; незмірності їх страждань від страхіть вій-

ни, пошестей і голоду протистоїть надлюдська витривалість, а передусім любов до рідного краю і тверда певність повернутися до землі. Майстерні стилізації народної мови тут і в ряді незібраних ще творів, друкованих у пресі, пізніше змінюються тонкою архаїзацією в романах із княжої доби „Шоломи в сонці” та „Шести-крилець”.

Як згадано вже вище, поява в українських прозаїків 20 століття нових мистецьких засобів не означала відмови від реалістичного оповідання, — народницького способом трактування зокрема. *Богдан Лепкий* (1872-1941) у численних оповіданнях із життя селян та сільської інтелігенції виступає як реаліст, часом натуралістично „фотографуючи” окремі ситуації чи постаті (збірки „З села”, „З життя”, „Щаслива година”, „У горах” та ін.). Проте він багатьма сторонами близький до модернізму. Це виявляється в романтичному, м'якому малюнку, в тому імпресіоністичному сумі, яким повиті образи недавнього минулого („До Зарваниці”, „Крегулець”, „Бережани” та ін.). Ці риси переважають у пізніших (уже 20-их років) повістях та в романі „Мазепа”. Комбінацію гостро натуралістичних і абстрактно-символістичних засобів знаходимо у *Михайла Яцюка* (нар. 1873), зокрема в збірці „В царстві сатани”.

Лесь Мартовиз (1871-1916), автор численних оповідань і повісті „Забобон”, малює передусім село. Добре відомі з народницьких оповідань темні сторони селянського побуту, сварки за межу, безнастанну війну між селянством і урядовою адміністрацією („Нечитальник”, „Ось поси мос”, „Мужицька смерть”, „Війт” та інші оповідання) він подає без етнографічних подробиць, свіжо, в легкій з імпресіоністичним забарвленням гумористичній манері, з теплою усмішкою симпатії до селянства і гостро-сатирично, коли йдеться про провінціальних урядовців і міщан.

Далеко більшим консерватором був *Осип Маковей* (1867-1925). Його оповідання з життя провінціального міщанства та інтелігенції (збірки „Наші знайомі”, „Оповідання” тощо) написані в старій реалістичній манері й перейняті м’яким гумором. Не бракувало і виразних продовжувачів старої реалістично-побутової традиції, яка жила далі в оповіданнях і нарисах Степана Ковалева, Модеста Левицького, Володимира Леонтовича (Левенка) і значно молодшого від них Спиридона Черкасенка (збірка „Вони перемогли”).

Реалізм однак далеко ще не означав продовження народницької традиції. Особливо яскраво це видно в новелях одного з найпопулярніших у передреволюційні часи письменників — *Володимира Винниченка* (1880-1951). Коли шукати серед творців української прози попередників його перших оповідань, то доведеться згадати численні натуралістичні оповідання й етюди Івана Франка. Винниченкові селяни — це наймити, подані часто в складних ситуаціях на фоні конфліктів із працедавцями (поміщиками, управителями), при чому авторова очевидна симпатія до бідноти не перешкоджає йому представляти саме найтемніші її сторони, часом ніби підкреслюючи грубість, занепад моралі, відірваність від кращих традицій давнього села („Голота”, „Хто ворог”, „Контрасти”, „Біля машини” й ін.). Герої оповідань Винниченка, де раз-у-раз показаний наймитський побут у поміщицькій економії, життя казарми, тюрми, в своєму внутрішньому обличчі мають багато спільного з „деклясованими” босяками, злочинцями, які теж притягають авторову увагу („Напристані”, „Краса і сила” та ін.). Їх переживання, а далі колізії в свідомості нових інтелігентів-революціонерів, що шукають сумнівної „нової моралі”, дають сюжети для Винниченкових новель, натуралізм яких здебільша виявляє вплив Мопассана. Випустивши ряд оповідань, Винниченко став відомий як драматург і як романіст, і новеля в пізнішій його творчості відійшла на другий план.

Визнаючи себе за модерністів, плакали традиційний реалізм, але окремими речами демонстрували завоювання нової техніки — в більшій мірі *Гнат Хоткевич* (збірки „Поезія в прозі”, „Гірські акварелі”), в далеко меншій — *Микола Чернявський* („Кінець гри”, „Тополя”, „*Vae victis*”, та ін.). Своєрідна і тематикою, і манерою новеля *Архипа Тесленка* (1882-1911), автора посмертно виданої збірки „3 книги життя”. Сюжетом майже всіх його оповідань є катастрофа в житті молодих селян, що пристрасно мріють стати інтелігентами. Натуралістичні, але не позбавлені імпресіоністичних рис, ці короткі твори позначені безнадійно сумним тоном.

Відновлення у передреволюційній українській новелі романтизму, себто неоромантизму, демонструє творчість *Степана Васильченка* (Панасенка, 1878-1932). Спершу журналіст, він починає з актуальної, однак легкої, модернізованої, реалістично-побутової новели, пише дотепні гротески півфейлетонного характеру („Обивательські жарти”, „Московський гедзь” та ін.). Далі він створює йому лише властиву неоромантичну новелю, багату на ліричний, імпресіоністичний елемент, з чудовими українськими пейзажами. З ніжним, м'яким гумором малює він селянських дітей („3 дитячих вражнів”, „Свекор”, „Басурмен”, „Волошки” та ін.), сільську молодь, що поривається до освіти, особливо молодих учителів, їх злигодні, радощі й катастрофи („Осінній ескіз”, „Оксана”, „Циганка”, „Талант”), рідше — життя провінціального міста. Васильченко був під безперечним впливом романтиків 19 століття, зокрема Гоголя і Е. Т. А. Гофмана. Повсякденні речі, особливо подані в сяйві української місячної ночі, живуть у нього незвичайним поетичним життям („В тінях липневої ночі”, „Крізь дрімоти”), фантастичне переплітається з буденним, сон із дійсністю („Гріх”, „Солов’ї”). Широко користуючися з народної ліричної поезії, пронизуючи новелю мелодією пісні, знаходячи

свої засоби відтворення поетичної стихії, що обіймає українську природу і українських людей, Васильченко накреслював для новелі новий шлях. Це був шлях поєднання елементів невмирущого фолклору, романтики минулого і цілком сучасної літературної техніки.

*
*
*

Революція 1917-1918 рр. і зв'язані з нею війни глибоко змінили зовнішні умови літературної праці і, природна річ, принесли нові теми. Після 1920 року поглибився поділ на літературу по один і по другий бік кордону. Якщо в часи царської Росії цей поділ дуже утруднював розвиток спільноукраїнської культури, літератури зокрема, то московсько-большевицька окупація України створила цілком нові, нечувані в світі умови цензурного гніту. На підсоветській Україні обставини для літературної праці мінялися. Як відомо, в період 1923-1933 років, хоч не було можливості для письменника торкатися багатьох тем, однак була ще певна свобода творчих шукань у формі, у стилі — і це позитивно позначилося на розвитку української новелі.

Період же після збільшення натиску большевицької влади на українську культуру, починаючи з 1933 року, вкрай згубно відбився на творчості підсоветських прозаїків, і тут доводиться говорити про дальший ріст літератури лише умовно. Творчі шукання, особливо з 1947 р., заборонені, і спільний шлях української літератури з світовою нині штучно перерваний.

Бурхливі роки революції та війни не позначилися появою видатних прозових творів. На початку 1920-их років виразно переважала емоціональна, лірична новела. У багатьох авторів це був скоріше ліричний етюд без твердого сюжетного кістяка. Імпресіоністичність прози, насиченість її ліричним елементом, характерна для частини попередньої генерації модерністів,

стає у молодшого, післяреволюційного покоління на якийсь час домінантою. Іноді імпресіонізм поєднується з модним тоді в Центральній Європі експресіонізмом, в різній мірі у різних прозаїків, однак майже завжди надаючи творові сюжетної нестійкості. В другій половині 1920-их років захоплення імпресіоністичною новелею спадає. Одні автори працюють над новелею з гострим сюжетом. У інших виростає романтична новеля. Треті культивують експресіонізм, що являв своєрідний конгломерат із впливовим тоді натуралізмом у стилі Винниченка. Ряд новелістів приходять до реалізму, дехто з імпресіоністичним, інші — з експресіоністичним забарвленням. В атмосфері росту й шукань траплялися раптові, іноді щасливі зміни, особливо коли почали творитися романи (напр., Підмогильний від експресіонізму перейшов до неореалістичного „Міста”).

Від 1932-1934 років шукання й експерименти в українській прозі втрачають сміливість. Група прозаїків 1920-их років була почасти ліквідована урядовими репресіями, почасти терором підпорядкована офіційному реалістичному курсові з обов'язковими пропагандивними настановами („соціалістичний реалізм”, у 1934 році оголошений кремлівськими диктаторами кінцевим для всіх совєтських письменників). Будь-які сміливі стилістичні шукання від початку 1930-их років усе частіше розглядаються комуністичною критикою як вияв „ворожого ідеології” („буржуазний, ідеалістичний формалізм”). А тим часом боротьба з „буржуазним націоналізмом” дедалі більше звужує коло можливих для мистецького опрацювання тем і сюжетів. Крайнього загострення досягає цензурний тиск після війни, коли ліквідовані були рештки тимчасового ліберального курсу, спричиненого війною 1939-1945 років.

Як згадано вище, у 1920-их роках захоплення ліричною або, як її часто тоді називали, „орнаментальною”, прозою властиве було численним прозаїкам молодого покоління. Найвиразнішими представниками

цього недовгочасного етапу в розвитку українського оповідання були Косинка і Хвильовий. *Григорій Косинка* (справжнє прізвище — Стрілець, 1899-1934, розстріляний більшовиками) у своїх етюдах і новелях (збірники „На золотих богів”, „В житах”, „Політика” та ін.) малював майже виключно село. Революція і війна 1918-1921 років подаються крізь призму селянських уявлень або в їх відношенні до селянства. Революцію Косинчині герої — селяни прийняли з задоволенням. Часом виявляється, що вони билися проти своєї влади — з непорозуміння, лише тому, що для них революція — це земля. Здебільша ж його герої — це ті, хто стихійно підтримував українські змагання („Голова Ході”). Большевицька політика, місто як фортеця більшовиків, усе, що йде звідти, — для них чуже. Селяни продовжують, очевидно, уже в умовах цілковитої безперспективності, одинцем чи невеличкими групами боротися з більшовиками, і ця приречена на поразку партизанська боротьба, окремі сцени кривавої розправи становлять сюжет багатьох новель Косинки: „Темна ніч”, „В житах”, „Десять”, „В степу” та ін. Безнадійно гидкі нові господарі села — перекинчики до нової влади („Анкета” та ін.). В таких обставинах міцні й здорові в своїй прадавній селянській стихії Косинчині герої безрадісні, незадоволені: („ореш, а красних днів не бачиш: була царизна — робили, прийшов совет — робимо, а пани, як плили шовками в городах, і по цей день пливуть”...). Невеселе і в своїх внутрішніх відносинах це нове село. Відрадне читач знаходить у Косинки тільки в природі, що одна чиста, перейнята лагідною ліричністю. Це величезне барвисте поле — безконечно мінливе, але завжди привабливе тло, на якому відбуваються криваві події або жалюгідні, мізерні вчинки. Структура новель у Косинки зумовлена ліричним елементом, який виступає як внутрішній монолог, як тиради, звернені до читачів, особливо в зачинах і в кінцівках. Система образів пов’язана з селом, чималою мірою — з народною твор-

чістю. Критика справедливо вказувала на залежність Косинки від Стефаніка і Васильченка, що не виключає глибокої своєрідності його стилю. Косинка воліє не звукові, а зорові образи, що приводять його до цікавих і свіжих персоніфікацій: „Тоді пахли степом мої дитячі літа і вже не спотикались коло коней, а бігли обніжками, як соняшне сіре зайчєня” („Постріл”) або „До хати Антона Радіоновича підходить забрюхана, сліпа осіння ніч, заглядає у вікно, сідає на причілку коло собаки і жде” („Анкета”) . . .

З малої прозової форми, яка заперечує традиційну, загальноприйнятую композицію новелі, із схильністю до ширшого експериментування, почав свою творчість *Микола Хвильовий* (Фітільов, нар. 1893, застрелився 1933). На відміну від Косинки, він прийшов у літературу з переживаннями учасника війни на большевицькому боці (був комісаром у червоній армії). Етюди й новелі його („Сині етюди” 1923, збірка „Осінь” 1924 і ряд пізніших творів) надзвичайно емоціонально насичені й музично інструментовані. Він увесь час називав себе романтиком, але це вірно лише щодо його первісного наставлення, оцінки бойових років революції як захоплюючої доби великих жертв, героїзму і крові. Наставлення це знайшло вираз у кількох творах із „Синіх етюдів” („Легенда”, „Кіт у чоботях” . . .). Однак і захоплення революційною патетикою у Хвильового не збігається з лінією протегованої комуністичною партією „пролетарської” літератури, як вона реалізується у сучасників — російських авторів (Фурманов, Гладков, Лібедінський, Серафимович). Хвильовий, попри захоплення неясним ідеалом „загірної комуні”, шукає в цій добі відгуків українського минулого: „ішла духмяна романтика, і нечутно ходили в борах тіні середньовічних лицарів”, його вабить спогад про добу Мазепи, Полуботка. Та поза патетикою героїчних мрій є жорстока дійсність, є непримиренні, реальні суперечності доби. І Хвильовий не боїться їх торкатися,

удаючись — поряд імпресіонізму — до засобів експресіонізму, який ламає звичну літературну форму: не „ліпить” образ, і не дає гаму вражень, а загостреністю слова і ситуації намагається оголити, „викричати” людський біль, самотність, сумніви, а то й відчай (характеристичні з цього погляду „Арабески”). Смертельна ненависть братів, що стоять по ворожих сторонах, у новелі „Мати”, потворна неминучість убити найдорожче для себе — матір для того, хто зв’язав себе з „комунарами”, в підкреслено символічній, далекій від реальної обстановки новелі „Я”, що до неї відразу з підозрінням поставилася большевицька критика, безвихідність, в яку заходить герой новелі „Редактор Карк”, — виявляють незвичайність поставлення проблем у Хвильового. Дальші новелі дають низку постатей, поламаних, розчарованих, з розчакнутою свідомістю; ці „переможці” — учасники революційної боротьби, сьогодні сірі, понурі, нікому непотрібні неврастеніки, які вічно роздумують над помилковістю свого шляху („Синій листопад”, „Сентиментальна історія”, „Санаторійна зона” й ін.). В наше завдання не входить розглядати справді тісний зв’язок цих новель із відомими публіцистичними памфлетами Хвильового, а також із незакінченим романом „Вальдшнепи”, в яких були висловлені спільні для багатьох українців думки про кінечність Україні йти „геть від Москви”, орієнтуючись на Європу, щоб бути справді Україною, а не Малоросією. Тут варто згадати важливу в розвитку тодішньої новелі різноманітність стилістичних засобів у Хвильового. Критика відзначила у нього імпресіоністичну ліричність — з настановою за підкреслену мелодійність, музичність словесного оформлення, яскравий імпресіонізм зорових образів, далі — експресіоністичну загостреність і „розірваність” форми (очевидно, свідомо застосовану), що не виключало звертання до натуралізму, іноді в огидних деталях, іноді в сатиричній оповіді („Ревізор”, „Іван Іванович”); часом у новелі ви-

ступують два емоціональні пляни: побіч гротесково натуралістичного, романтично-піднесені монологи, сповнені сантиментальної патетики тиради автора. Кон-трастом виділяються окремі місця і цілі твори, як „На озера”, де, відштовхуючись від болючих переживань сучасності, автор знаходить радість очищення на лоні слобожанської природи.

Ліричний, загалом імпресіоністичний, новелі з її крихкою, дуже часто невиробленою формою, віддали данину в першій половині 1920-их років багато прозаїків, що далі пішли різними шляхами: *Олександр Копиленко* (збірка „Будний хміль”), *Петро Панг* (збірки: „Там, де верби над ставом”, „Солом’яний дим”), *Аркадій Любченко* („Буремна путь”), *Андрій Головка* (сповідання й повісті збірки „Можу”), почасти *Борис Антоненко-Давидовиц* і ряд інших. Очевидно, це був переходовий етап, для багатьох — модна школа, щоб шукати далі своєї дороги.

З-поміж представників нової прози, що поєднували імпресіонізм із романтизмом, експресіонізмом чи натуралізмом, виразно вирізняються експресіоністичним спрямуванням деякі автори. *Іван Дніпровський* (Шевченко, 1895-1934) — автор новель, об’єднаних у збірках „Заради неї” та „Ацельдама”, де представлений розклад розгойданої большевицькою агітацією армії в 1917 році, руїницька стихія революції, що несе ламання звичних форм життя, і борсання самотньої серед оточення людини, яку нещадно ця стихія нищить. Він фіксує розірвані, майже гарячкові переживання, і герої виступають у безнастанно мінливих, динамічних ситуаціях. *Іван Сенченко* в гротескових малюнках старого селянського та міщанського побуту („Червоноградські портрети”), а особливо нового советського міщанства з його намаганням за всяку ціну зробити кар’єру („Із записок Холуя”), іронічний і безжалісно спокійний; не відкидаючи натуралістичних засобів, він часом застосовує оголену-плякатну манеру. Гостро кри-

тикований після появи цих творів та збірки „Дубові гряди”, Сенченко ще пробує свої сили на початку 1930-их років в цікаво зробленій історичній повісті „Чорна брама”, а згодом цілком підпорядковується вимогам большевицької критики і відмовляється від шукань.

Виступивши в літературі дуже молодим, *Валеріян Підмогильний* (засланий в 1930-их рр.) сполучив імпресіоністичні й експресіоністичні засоби з перевагою останніх. На фоні перших років революції, з постійними розстрілами, епідеміями, голодуванням, неспокоєм шукають собі місця і сенсу існування одинокі, осамітнені, часто гістеричні люди. Підмогильний — всупереч проклятованим офіційним гаслам „співзвучности” письменника з добою — шукає того, що не вкладається в „норми”, людей, що, живучи напруженим внутрішнім життям, відчувають себе чужими в побуті пореволюційної України. Такий „Іван Босий” — ворог революції, що закликає селян до каяття й спричиняє екстазу юрби, такий „Військовий літун” — відлюдник, що кінчає самогубством, така героїня „Третьої революції”, що з незрозумілою надією чекає приходу Махна, сподівається чуда, а знаходить бруд і насильство. Ці всі речі понурі кольоритом, пронизані мотивом смерті. Але в 1928 р. з’являється надзвичайно актуальний, сповнений патосу життя, реалістичний роман — „Місто”, де автор цілком міняє і тему, і засоби її реалізації; зазнавши гострої критики, він пише другий роман „Невеличка драма”, і на цьому його письменницький шлях обривається засланням.

Михайло Івченко (1890-1939) багатьма сторонами близький до Косинки і Підмогильного. Основні мотиви його новель, зібраних у книжках „Шуми весняні”, „Імлистою рікою”, „Землі дзвонять”, — це одвічна сила землі, від якої не може звільнитися герой-інтелігент селянського походження, далі це конфлікт між селянською стихією, властивим селянству баченням світу

і всім тим, що принесла большевицька революція, яка в період написання новель ще не опанувала цілком українського села. Івченко малює особисті катастрофи, горе, руїну, що їх приносить революція, кінець ідилії селянського існування, незадоволення селян новою владою, бруд нових відносин. Тут раз-у-раз з'являються натуралістичні образи і цілі оповідання, як „Лісові пасма”, „Ранок”. Але поряд — лірично насичені речі, як більшість творів першої збірки, як оповідання про Сквороду „Напоєні дні”, як ряд епізодів, що складають оповідання „Землі дзвонять”, та ін. В зображенні неспокою, незадоволених поривань, прагнень героїв, з їх часом логічно невинуватими вчинками переважають сповиті меланхолією роздуми, багато місця займає лірично інтонований пейзаж і так само ліричні тиради автора — прихильника індуської філософії. Все це робить сюжетний кістяк крихким, розпливчастим. Остання визначна річ Івченка — роман „Робітні сили” — гостро відмінна від новель: закладена в ньому алегорія (селекційна праця на буряковій станції — це плекання нових національно свідомих українських кадрів) реалізується в реалістично, навіть натуралістично опрацьованому сюжеті. Обвинувачений в процесі СБУ, Івченко до смерти змушений був жити поза Україною і вже не міг нічого друкувати.

Хоч гасла романтизму були популярні серед українських письменників 1920-их років, проте справді романтичних речей знаходимо не так багато, зокрема в жанрі новелі. Автором найвидатніших романтичних новель був *Юрій Яновський* (1902-1954). Це передусім новелі, з яких склалася збірка „Кров землі” (1927). Сюжети їх становлять небезпечні пригоди часів збройної боротьби в пореволюційні роки. Герої — партизани, матроси, розвідчики чи розвідчиці — це люди надзвичайної сили волі й відчайдушної сміливості, що діють у найнебезпечніших ситуаціях, сміються в очі смерті, удаються до ризикованих вигадок, легко йдуть на само-

пожертву. Новелі перейняті надзвичайною бадьорістю, любов'ю до життя, патетикою хоробрости, кохання, самопосвяти. Однак справжнє обличчя героїв в умовах советської цензури автор розкриває лише пізніше, в присвяченому українській партизанській стихії романі „Чотири шаблі” (1930), який викликав цілу бурю в советській критиці. В новелях же герої — за зовнішніми ознаками большевики — для читача, що розумів ставновище, були дещо умовними носіями волі й енергії недавніх бойових років. Це — свого роду шкіци до „Чотирьох шабел”. Новелі побудовані на несподіваних змінах ситуації, раптових переходах в інший плян дії, численних ліричних вставках та перенесеній з доби романтизму „грі з читачем”, коли автор в напружений момент перериває змалювання подій і починає говорити про своє ставлення до героїв, про свої почуття. Автор милується з незвичайних персонажів, ніколи не ховаючи іронії, яку він підкреслює згаданими попередю експериментами в побудові творів. Особливо складну композицію, збудовану на ретардації (навмисному сповільненні дії) знаходимо в новелі „Байгород”. Яновський подає умовно-романтичну історію бою байгородців із загоном анархістки Марусі, але справді твір являє собою гімн чистому коханню, героїчному життю і героїчній смерті.

Гостро критикований за романи „Майстер корабля” і „Чотири шаблі”, Яновський 1935 року випустив книжку „Вершники”, назвавши її романом, хоч це є збірка новель, дуже поверхово зв'язаних іменами персонажів. Віддаючи в сюжетах новель данину офіційним вимогам, Яновський демонструє тут вірність улюбленим мотивам героїчного й дальше мистецьке удосконалення, витончуючи властиву лише йому манеру стилізованої оповіді; у кращих речах цієї книжки, як „Подвійне коло”, „Дитинство”, „Шаланда в морі” виступають українці в стихії рідного степу і моря, в своїй стародавній селянській традиції („Дитинство”). Те са-

ме бачимо в небагатьох речах із „Коротких історій” (1940). Пізніші твори Яновського, писані в добу перемоги „соціалістичного реалізму”, особливо після гострої тривалої критики його післявоєнного роману „Жива вода”, втрачають риси його оригінального стилю, за винятком дуже рідких речей, як „Боротьба за людину” в „Київських оповіданнях” (1949).

Інший характер мала еволюція *Аркадія Любзенка* (1899-1945), на першому етапі творчості — романтика, що захоплювався бурхливими роками революції (збірки „Буремна путь”, „Вона”, „Вітрила тривоги”); від мотивів воєнних небезпек і ламання старих відносин він перейшов до намагань усвідомити сучасне України, що перед нею, — як йому та його однодумцям здавалося, — лежав широкий шлях самостійного розвитку („Вертеп”). Гостро скритикований за сатиричну новелу „Образ”, він у 1930-их роках лише зрідка виступав із оповіданнями, де, при досконало опрацьованій мові, більше виявлялася реалістична система засобів.

Тоді як чимала частина новелістів еволюціонувала від імпресіоністичної прози до побутового реалізму (див. далі), деякі автори посилено — щоправда, недовго — працювали над новелями з чітким, виразним сюжетом, напруженими й мінливими ситуаціями, несподіваними розв’язками. Цим вони намагалися надолужити і досі дуже відчутний в українській новелі брак сюжетної стрункості, звільнити її від прищепленого добою модерністів ліричного забарвлення. *Гео Шкуруній* випустив збірку таких сюжетних новель „Переможець дракона”. Однак далі він цією ж манерою став писати романи (в половині 1930-их років засланий). Виразне місце як автор сюжетних новель зайняв *Олекса Слісаренко* (зсланий в 1930-их роках). Від символістичних, згодом футуристичних поезій він, обминувши ліричну прозу, перейшов до оповідання з інтригуючими ситуаціями, шукаючи сюжетів у добі світової війни, революції, перших післяреволюційних років з їх голодом,

постійними небезпеками тощо: — це збірки „Сотні тисяч сил”, „Плянтації”, „Камінний виноград”, „Сліди бурунів” та ін. Слісаренко виявив широкий діапазон як у тематиці, так і в жанровій диференціації новелі, ідучи від випадкової пригоди воєнних часів („Спроба на огонь”, „Канонір Душта”) до гумористично опрацьованої анекдоти („Драма в темному коридорі”), з одного боку, а з другого — до виявлення в незвичайній ситуації глибоких, одвічних, часто захованих почуттів („Тварина”, „Авеніта”) і, нарешті, до шукань сюжетів із давнього минулого („Ігумен і князь”, „Князь Барціла”). Інший майстер гостро-сюжетних творів, близький попереднім, *Юрій Смолиг* працював і працює переважно в ділянці романів, спершу фантастичних, згодом, коли це стало небезпечним, — мемуарних; однак і до недавнього часу його розмірно нечисленні новелі своєю побудовою часто вигідно відрізняються від інших, в межах дозволених тем, написаних новелю підсовєтських авторів.

Поряд згаданих треба поставити прозові твори *Майка* (Михайла) *Йогансена* (засланого 1938), що їм він надавав підкреслено експериментального характеру, комбінуючи елементи есею, новелі і репортажу, а часом і гуморески: „Подорож доктора Леонардо”, де справжнім героєм є пейзаж ріки Дінця, „Подорож людини під кепом”, „Оповідання про Майка Паркера”, „Солоні зайці” та ін. Йогансен шукав форми новелі, гнучкої, виразної, цікавої для читача, свідомо відштовхуючись від зразків 19 століття. Теоретичні міркування і поради новелістам він подав у книзі „Як будуються оповідання”.

Після недовгого етапу ліричного оповідання, на шлях реалістичної, з виразним натуралістичним забарвленням новелі став *Борис Антоненко-Давидовиц* (засланий у половині 1930-их рр.), автор збірок „Запрошені силуети”, „Справжній чоловік”, більше відомий проблемною в тематиці й натуралістичною стилем

повістю „Смерть” та книгою нарисів „Землею Українською”. До натуралізму від імпресіоністичних етюдів перейшов *Олександр Копиленко* в книзі оповідань „Твердий матеріал”; подібну еволюцію пройшов *Петро Панз* („Білий вовк” та ін.). В різній мірі сполучали імпресіонізм із натуралізмом *Борис Тенета* (загинув у тюрмі), *Дмитро Тась*, *Дмитро Борзяк*, *Гордій Брасюк* (в половині 1930-их років заслани).

Реалістичні в розповідній манері оповідання з селянською тематикою культивував *Кость Гордієнко*. Велику (далеко не завжди заслужену) популярність здобув своїми гумористичними нарисами *Остан Вишня* (Павло Губенко), в половині 1930-их рр. засланий і повернений лише під кінець війни.

Від кінця 1920-их років прозаїки, що увійшли в літературу після революції, виявляють усе більше зацікавлення великою формою — повістю і романом, хоча дехто з них продовжує свої шукання і в новелі. Однак від початку 1930-их років зайшли події, що згубно вплинули на дальший розвиток української літератури.

*

*

*

Роз'єднані політичним кордоном, українські прозаїки, очевидно, і далі продовжували спільний літературний процес. Якщо героїка доби 1917-1921 років не могла в УРСР знайти свого безпосереднього виявлення і, наприклад, у новелях та романах Яновського виступає під маскою надто літературних, „умовних” революціонерів або носіїв степової стихії, — то в літературі поза советським кордоном мусіли зайняти належне місце сюжети, навіяні хоча б особистими спогадами. *Юрій Луна* (1900-1944) в тритомовому збірнику новель „Нотатник” змалював героїчне в роки визвольних змагань. В цих новелях автор тактовно уникає пропагандивної ідеалізації. Патос боротьби, самопосвята виявляються серед повсякденного, непомітного героїзму

вояків, що б'ються до останнього в безприкладно важких обставинах. Будні військової частини, смертельна загроза — не тільки від ворога, а й від морозу, коли нема одягу і чобіт, від голоду, від тифу; відчайдушні партизанські виступи; контраст між героїзмом вояцтва і тупою байдужістю, боягузливістю міщанства та певної частини інтелігентів; вуличні пригоди в Одесі революційних років, смерть у білій контррозвідці — такі сюжетні мотиви цих новель. Стриманість, уникання сантиментальності й представлення героїчного, як звичайної, щоденної речі, виявлення глибокої симпатії через теплу іронію (напр., в оповіданні „Малий”) — такі у Липи засоби романтизації цієї героїчної епохи.

Романтичний патос сили властивий новелям *Леоніда Мосендза* (1897-1948), автора збірок „Помста” і „Людина покірна”. Остання збірка тематично близька Липиному „Нотатникові”. Сюжети її новель — партизанські виступи в запіллі, втеча з Чека, несподівані напади на червоних можновладців. Переважає оповідь учасника чи свідка подій; мужня і скупа, вона демонструє авторове захоплення людьми, що виявляють свою духовну перевагу в смертельній боротьбі з „багатоголовою bestією”, що вміють добре ризикувати чи, в безнадійній ситуації, примусити ворога принаймні заплатити якнайдорожче за перемогу.

Ця доба дала не один сюжет і *Федорові Дудкові*, авторові оповідання „Заметіль”, збірки „Дівчата одчайдушних днів” та ряду інших творів, присвячених добі збройної боротьби за вільну Україну. В оповіданнях, як і в романах (цикл „В заграві”) письменник виступає як реаліст, цікаво й легко розгортаючи інтригу й даючи багато характеристичного для тієї доби побутового матеріялу. Серед прозаїків старшого покоління до цього ж періоду звертався зокрема *Модест Левіцький* („Gloria victis”, „Людина-звір”).

Реалістичний, часом радше натуралістичний характер мають ранні новелі *Уласа Самгука* (збірки

„Віднайдений рай”, „Розбита богиня”); в них виявляється шукання теми і властивої письменникові форми; діяпазон їх — від анекдоти („Віднайдений рай”, „Жарт життя”) через побутовий нарис, часом із гостро-натуралістичними описами й сценами („Бронзова дівчина”, „Соня” та ін.), до ліричного етюдю („Скарб”) і нарешті, романтичної новелі („Помста Гафи”). Письменник одночасно знаходить свій стиль у романі, передусім романі-хроніці з повільним розгортанням сюжету і розлогими описами („Волинь”, пізніше „Ост”).

Серед новелістичної продукції на еміграції цілком своєрідне місце зайняли романтичні оповідання *Наталени Королевої*. Тематика її надзвичайно широка і на тлі української прози дуже своєрідна. Королева опрацьовувала біблійні мотиви (збірка „Во дні они”), а в „Старокиївських легендах” сюжети з найдавнішого минулого, почасти з літописів та „Киево-Печерського Патерика”. В новелях її український читач знаходить обстанову старовинної поміщицької садиби, переноситься в мавританське середньовіччя („Сарацинка”), в італійське рибацьке селище („Молитовник”) чи яке інше екзотичне середовище. Творам Королевої властивий християнський оптимізм, віра в перемогу доброго начала в світі, а разом із тим кольорит таємничого, містичного (зокрема „Шовкова пані”, „Відгуки”). Форма їх різноманітна: починаючи від етюдів-спогадів, як тепло написаний „Гонта”, — до інтригуючої новелі з міцним сюжетом (напр., „Молитовник”).

*

*

*

Початок 30-их років, як згадано вище, приніс нові перепони для розвитку української літератури під советами, що й так задихалася під тиском офіційної цензури. Обвинувачені в націоналізмі, близько сотні письменників стали жертвою урядового терору. Все вужчає тематичне коло. Офіційно проклямований у 1934 році

„соціалістичний реалізм” фактично убиває можливості дальших мистецьких шукань. Становище ще погіршало в післявоєнну добу. Постанови комуністичної партії на Україні, скеровані проти націоналізму, а також одночасні виступи з приводу літератури від імени проводу компартії О. Жданова мали наслідком особливо гостру критику багатьох советських українських письменників за „буржуазний націоналізм” та „безрідний космополітизм” (себто симпатії до західньої культури) в 1946-1948 роках. Пізніше розгорнулася в 1951 році критика творів комуністів Сосюри і Корнійчука. Партійний контроль над письменницькою діяльністю на Україні за останні роки ще дужче посилювався. Усе це має наслідком нечуване зниження літературної творчости — новелі зокрема.

Втратили своє індивідуальне обличчя письменники, що виступали в 1920-их роках із цікавими творами, як Ю. Смолич, І. Сенченко, А. Головка, П. Панч, О. Копиленко, О. Кундзіч, навіть недавно померлий Ю. Яновський. Не розвиваються далі дещо молодші прозаїки, що увійшли в літературу в пізніші, 30-ті роки, коли умови значно погіршали: *О. Ільченко, Л. Смілянський, І. Вільде, Н. Рибак, С. Борзенко, М. Шумило, Ю. Мартиг*... Не краще, очевидно, склалися обставини і для письменників, які стали відомі вже в 40-их роках, як популярний романіст *О. Гонгар*, що відрізняється вмінням і в новелі часом знайти цікаву ситуацію, *В. Козагенко, І. Рябокляг, Д. Ткаг* та інші.

Новелі, що часто розпливаються в примітивний, писаний газетною мовою нарис, мають здебільша стандартні сюжети з доби другої світової війни, нудно оповідають про „виробничі подвиги” та „перевиховання” відсталих. Нема мови про оригінальність форми, про оновлення прийомів, скрізь панує плоска побутово-реалістична манера, із штампів якої ніхто не виходить. Та це й не дивно, бо автори пам'ятають, як картали в 1947-1948 роках Юрія Яновського за те, що

показав у романі „Жива вода” справжні людські переживання і почуття, нелюдські страждання за часів війни і в роки відбудови зруйнованого, за те, що шуканням свіжих засобів, — мовляв, простягав руку західній буржуазній літературі . . . Здається, не помилимося, коли скажемо, що стан авторів новель іще важчий, ніж романістів, бо новеля за характером своїм вимагає більшої різноманітності, тонших нюансів, більшої гостроти ситуацій — отже і більшої винахідливості, себто більшої свободи шукань.

Тим цікавішими здаються нам твори українських новелістів, які з'являлися під час війни по цей бік фронту, а далі вже на еміграції. За останнє десятиліття з новелями виступали письменники старшого покоління, давно і добре відомі в цьому і в інших жанрах, а поряд них з'явилися нові імена. Нечисленні новелі визначного поета *Юрія Клена* (1891-1947) виявляють досконалу побудову і захоплюють своїм високим ідеалістичним наставленням. Залишив кілька новель передчасно загиблій *В. Домонтовиз* — *Віктор Петров* (1893-1949), що раніше вже здобув ім'я історичними романами й видрукував два романи на еміграції; зокрема позначені сюжетною стрункістю й прозорістю мови новелі з українського минулого, що не лише відтворюють кольорит доби, а й розв'язують цікаві філософські проблеми („Пімста”, „Приборканий гайдамака”). Видатний поет *Теодосій Осьмак*, що після довгих років мовчання випустив на еміграції кілька книжок, віддав данину й „малій прозі”, створивши на фактичному матеріалі кілька оповідань із властивою йому експресивною наснаженістю. З циклом надзвичайно тепло написаних новель про дітей виступила *Оксана Лятуринська* (Р. Вишневецька „Материнки”). Продовжили свою працю в новелістичній формі *Докія Гуменна*, *Софія Парфановиз*, *Іван Керницький*. Виступило кілька нових авторів — із старшого покоління, що не знаходили можливості раніше друкувати, і молодих. Цілком

зрозуміло, що тематика цих новел, етюдів і нарисів великою мірою зумовлена недавно пережитим. Це — страшна дійсність життя на поневоленій Україні, особливо в роки терору „єжовщини”, часи війни, постійної небезпеки, безнадії, озвіріння людини, усе те чорне, що гнітить у спогадах багатьох і багатьох емігрантів. Але помітне бажання новелістів звертатися й до героїзму, самопосягати, того кращого в людині, що виявлялося навіть у найтемніших обставинах. Останнім часом знаходимо спроби брати сюжети з нового оточення, нового побуту переселенців. Тоді як одні з новелістів останнього десятиріччя воліють працювати над побутовими явищами підсоветської дійсності й еміграції, подаючи їх часом протокольно-натуралістично, іноді дещо сентиментально, — інші шукають імпресіоністичних, згущених і тим міцніших засобів, хоча й далі здебільша помітний брак чіткої сюжетної новелістичної форми. Не претендуючи на повноту переліку тих, хто за останні роки виступав із новелями, згадаємо *Петра Балея, Олександра Білосвіта, Анатолія Галана, Євгена Гарана, Ігоря Казуровського, Людмилу Коваленко, Володимира Кримського, покійного Йосипа Позиганюка, Леоніда Полтаву, Володимира Русальського, Івана Смолія, Олександра Смотрига, Юрія Тиса, Марію Цуканову, Василя Чапленка*, що здебільша перейшли через тяжкі випробування в „країні будованого соціалізму”, на фронті або в остівських таборах, у повоєнній Німеччині . . . Щоденна боротьба за хліб не полегшує літературну працю, але вперта робота над стилем, шукання досконалості, можливість звертатися „до джерел” світової прози, воля вибору засобів — дають підстави сподіватися, що серед новелістів на еміграції знайдуться творці, які справді збагатять „золотий фонд” — віримо, вільного колісць — українського мистецького слова.

М. Глобенко

Ольга Кобилянська

ТАМ ЗВІЗДИ ПРОБИВАЛИСЬ

Поезія в прозі

Під самим лісом плила вузька глибока ріка. Змивала коріння старих дубів, холодила берег, на якому виростало буйне зілля, густі дикі корчі дерев, — і відбивалась від часу до часу від берега на знак життя.

Густий ліс дубовий надав їй барву своєрідну. Плила зовсім зеленою водою, і лиш там, де припирала лівим берегом до гладкої рівнини, блистіла здалека сивавим сріблом.

По ній пишались водні рожі, а ще більше їх широке, зелене листя.

Рівнина, що припирала до лівого берега, — се широкий степ. Степ український. По ній грала розпанована безконечна туга і одностайний сум.

Звідки походив?

Не знав. Вже здавна був. Йому тут широко, і він розпустив далеко свої сумні крила і грав по пустім морю тім, мов цар...

Незамітно плила ріка вперед. Лиш як вітер здохмався й шалів по степу, її гладка поверхня морщилася з болю.

— Чого терпиш?.. — питав тихим шелестом дубовий ліс зелений.

— Дразнить мене, а розіллятись не можу, — відшептувала болісно.

— Виступи з себе, розіграйся та залий цілий степ широкий, щоб знав, що і в тобі сила! — радив великан.

— Замало мене, щоб залляла цілий степ широкий, — відмовила сумно. — Зробились би з мене хіба краплі роси на нім, та саме окрасили б його, мов кришталями. Волю так.

— Так? Стіснена в отсей жолоб та вічно стережена каменистим берегом?

... По гладкій поверхні промайнув у ясній, місячній ночі усміх її... — „Я глибока. Безмежно глибока. Оскільки вужча, остільки глибша. Отсе широке, пишне листя, що плаває тут і там по мені, що незамітною стебелиною здоймається з мого замуленого дна до ясного світла, — воно тобі скаже, яка я глибока. Се моя сила і моє багатство”...

Задумався ліс дубовий.

Говорила про багатство, а майже незамітна в тім широких степу, і усміхалась.

Він був її вічною окрасою. Німої прастарої поезії. Магічними місячними ночами снувались русалки по його березі. В глибині його темній, безшелесній співали положливі соловейки... а десь-не-десь вганявся з-поміж гущавин дерев сильний дуб-великан угору і глядів понад усіх далеко в сірий степ пустий... Далеко до сходу сонця?

Недалеко.

Але ще ніч пишалася.

А ночі тій відповідав широкий сум на степу й далеко розстелена туга...

За чим?

— Що звізди в нім не пробивались. Що весь блиск багатства, що пишався та тремтів вічним сріблом он там на небесах, весь рай, розцвілий на голубім небі, не схилявся до нього, і ані раз не відбивався в його могутнім далекім просторі...

А під берегом лісу, в темрявім затишку, де ріка була найвужчою й найглибшою, де сунулась темно-лискучою поверхнею своєю незамітною вперед, — там грало світлом небесним.

Там звізди пробивались . . .

Чернівці, 27 липня, 1900.

Вибрані твори, том I. *Людина*. Оповідання. Київ 1952.

СУМНО КОЛИШУТЬСЯ СОСНИ

Фантазія'

Давно, кажуть, царювали по лісах і горах лісні царі.

А може й тепер царюють.

В темних старих горах, недоступних людям, знані лиш полохливим птицям, ведмедам і вороже настроєним орлам, — проживають вони, може, і тепер. Проходжуються в дивних коштовних, поволочистих строях, у срібній короні, числять сосни й дуби в своїй державі... назначуючи їм вік, задержуючися коло тихих, великих вод, що тут і там виблискуються сріблясто-зеленими дзеркалами в густій траві лісів; і така їх ціла праця.

Один такий цар, кажуть, любив одне таке озерце більше, ніж інші.

Називав його своїм „морським ок^{ом}”, хоча було цілком мале . . . і в глибині лісу бережно заховане . . . неначе . . . лиш умисне для нього з зелені виблискувало.

Коло нього задержувався місячними ночами й заглядав радо в його глибинь.

¹ По огляненню маленького, так званого „морського ока” в горах коло гуцульського села Арджель недалеко Рус Молдавиці, Кімполонгського повіту, на Буковині. (О. К.).

Де дно в нім починалося й де кінчалося — знав, здається, лише він один. Зверху було воно погідне, спокійне й затаювало тим спокоєм свою велику глибіню.

Цар бачив на його дні якісь чудеса, купав свій образ царський у срібній поверхні, що йому служила за дзеркало, перечислюючи від часу до часу дороге каміння в короні своїй, а вкінці — заслужувався в гру якихось звуків, що, мов золотими струнами викликувані, добувалися із глибокого дна морського ока до нього, скоро спинявся коло нього, заглядаючи по чудеса в зелену глибіню...

Там лежала золота чудотворна арфа, і в місячних ночах обзивалася чародійними звуками до нього.

Довгі роки пригравала йому якусь пишну, ніжну пісню, і її чули, окрім нього, дикі білі голуби, замкнена папороть, вершки старих смерек, а під час весняних ночей, і цілий ліс...

Молоді серни й олені заходили в ту сторону з нього воду пити, але... зачувши предивні звуки... заслухалися... і забували...

Одного разу спроневірилася цареві його улюблена русалка.

Підла з роду — пігнула в свавільнім льоті за привидом лісним якимось, — і покинула царя навіки...

Засумував за нею лісний цар.

Мірив гострим кроком із жалю свою державу вздовж і вшир, і шукав спокою. В пошуканці за спокоєм поблідло в нього колишнє довір'я до всього, що живе, — і він ніяк не міг переломити зневір'я в своїй душі.

Зближився одного разу до свого озера, поглянув на його поверхню і, задумавшись на хвилину, зморщив грізно царське чоло.

Йому видалося, що срібна поверхня не відбивала його царську постать так ясно, як колись. Що його пишна корона стратила через те на блискучій своїй питомій красі, та що зате верхи високих стрійних смерек

і сосон відбивалися виразніше в воді, як він у своїй королівській гордості.

— Нема глибини і в тобі! — кликнув із погордою й тупнув ногою.

— Ти не „морське око”, вічне „дзеркало” лісової правди, але підла калюжа, як усі ті інші, що блистять фальшивим, приманливим світлом. Віднині не хочу й глянути на тебе!

Так кликнув із погордою й гнівом.

Відтак відломив сильною рукою брилу скали, що стояла он тут поблизу — замість каменя, й здоймивши її люто вгору, кинув нею з цілої своєї царської сили в тиху, погідно блистячу глибіню . . .

Глухо пішов відляск води лісом.

Задрижала срібна поверхня й заколихалась у своїм незглибимім на око кітлі, а zarazом із тим добувся болізний зойк із глибини, і по короткій хвилі якоїсь укритої підводної боротьби — викинуло розбурхане дно золоту, чудотворну арфу наверх. Золоті струни її, пірвані гострим каменем, киненим царською рукою, обвилася з раптового, несподіваного болю округ арфи; відтак, поплававши з нею сумними нитками безвладно по скаламученій поверхні, потонули навіки в чорну безодню . . .

Царя перекинула тієї ночі якась невидима лісна сила в орла.

Пересиджує, самітній, на гострій скелі високій, і мимоволі звертаються його очі місячними ночами тужно на безворушну поверхню „морського ока”.

Над нею панує від тої хвилі мертва тишина.

Ні зморщиться воно, ні задрижить . . . А колишнє веселе, рівне дзеркало його стратило питомий блиск свій, і мов підмулене, поблідло брудно-зеленою барвою, не відбиваючи більше чисто зелених верхів найвищих смерек. Предивна музика, що добувалася опівночі з його глибини, розпливаючися ніжно дзвенячою мрією в весняних ночах дрімучим лісом . . . згубилася. І лежить

на дні його чудотворна арфа, а кругом неї обвилися золоті піврвані струни її.

І жде вона дня... Кажуть... аж сягне царська рука в обиджену глибінь її корита, підніме її вгору, — і царською рукою приправить їй струни до воскресної пісні.

Вона сотворена до гри.

А цар лісний, зачарований в орла, пересиджує на стрімкій скалі самотній і, зацікавившись звичаєм орлів, тужить за співом потонулої з його вини арфи.

Зелені смереки похилялися в жалобі по арфі свої зелені віти безнадійно до землі, не підводячи їх і по нинішній день угору, а ніжні звуки, виждані ними надармо... мов без повороту... заблукались... у даль...

Посумніло без них у лісі.

І ждуть так обоє.

Він — на високій, стрімкій скалі, а вона — глибоко на дні вогкої лісної глибини.

І ждуть безчисленні дні й ночі, очікуючи щоночі чудотворної години півночі тієї, що приводить іноді чудаеса з собою, а їм мала б принести воскресення чудеса. Йому, щоб наново в царя вернувся, а їй — щоб ожила з золотими струнами і, як давніше, чудовими звуками пригравала лісові, — не діждуться.

Та кажуть люди, що єсть одна ніч, у польоті часу назначена розцвітом папороті, із сходом лісних царів і русалок... Єсть ніч одна, де збивають лісні дзвінкі-цвіти головками, скликають цвіти, знані й незнані, до святкування пишного свята лісного воскресення, де обзиваються зацікавлені води по лісах привабливим плюскотом до берегів, і все воєкруги воскресає.

І прокинеться, кажуть, у тій чудотворній ночі заклятий німий орел із сумної висоти своєї, і зійде з неї давнім царем лісним у зелену глибінь лісу, колишньої держави своєї. А коли буде минати зарослий вже берег свого „морського ока”, обізветься в замуленій глибині замертвіла чародійна арфа.

І тоді, кажуть, опустить цар пишну корону свою до неї в глибіню і віддасть тим золотим струнам силу звуків, що пірвав колись у превеликій несправедливості своїй, і відтак буде вже вона грати наново, як грала, і оживляти, як давно, німу воду, а з тим — і мовчаливі прастарі ліси.

Інші кажуть знов так:

Прокинувся цар однієї ночі в давню свою постать і пішов рівним кроком до безворушного озера свого.

Ждав там і хилився над мертвою поверхнею, та арфа не обзивалася... Тоді кинув і корону свою в глибіню, — одначе вона й тоді ще не обзивалася.

— Ти зацімила навіки? — кликнув із жалем.

Відповіді ніякої.

Мовчанка...

— Навіки...

Замість арфи зашуміли здавленим шумом сосни, а коли він із напруженням вслухався в шум смerek, щоб дослухатися раз звуків чудової арфи, розібрав лиш жальний шум сосон, що переповідали:

— Чудотворні арфи лиш раз пригравають — і тобі вже вона не заграє вдруге. Покинь нас на все!

Царська корона лежала на замуленім дні біля розбитої золотої арфи... цар опустив ліси...

Зашуміло вслід за ним.

Місяць виринув із-за гір, глянув у воду і — мов опинився в лискучій поверхні.

Вокруги хвилював жалібний шум.

Тут і там... золотіли в зелені берегів світлом крапельки, мов золоті сльози... а лісом колисався шум вічно засумованих сосон. Так колишеться він аж по нинішній день, де б і не виростали сосни і смereки...

Кімполюнг, у серпні 1901.

Ольга Кобилянська. *Твори*. Київ 1940.

Михайло Коцюбинський

НА ОСТРОВІ

Як тільки заплющую очі — кімната (вона тільки-що стала мовою) раптом щезає: її витісняє фіолетова рогата пляма і пливе на зелених хвилях, як велетенська тінь корабля.

Так мені уявляється острів, на який нині ступив я й де маю жити.

А зараз по тім чую дрібне цокання підошов у камінь, тих дерев'яних дзвінких підошов, що одкидають од себе круглі жіночі п'яти. Наче хтось сипле на бляху волоські горіхи. Трах... тах-тах-тах...

На тлі вечірнього неба пропливають чотири жінки з кошиками на голові, наче античні вази... Права рука зігнута в ушко між кошиком і плечима, а ліва вільно одкинулася вниз, і то виставляє, то ховає долоню.

Трах-тах-тах-тах... — цокає в камінь дерево підошов.

Сіра стіна.

Розчепірівши негнучкі ноги, стоїть під нею вислюк. Йому так скучно, як англійському лордові, що бачив весь світ. Очі в білих мохнатих каблучках, як в окулярах, і зануда довго од них спливає аж до білястого носа. А може, ти хорий, ослику бідний? Вата стирчить у твоїх вухах, а хвіст так покійно затулює обрубаний зад.

На ріазз'ї ще біліють колони, і, нахилившись над морем, чорні силуетики перерізують лінію неаполітанських вогнів.

Трах-тах-тах-тах...

На башті дзвонить годинник: два рази скромно і шість налічив я поважних і повнозвучних.

З вулиць розходяться люди, крамниці гаснуть, заплющують очі — двері і вікна — і острів сліпне.

А море знизу шумить.

І знову ослик, певно останній. Його вуха ще здалеку мають, як пальми на вітрі.

Заповнив вуличку громом величезних коліс і мчить-ся повз мене, а я стрічаю, як вже добре знайомі, його окуляри, зануду і ніс, мишачий білий живіт і невдатно обтесаний зад з притиснутим міцно хвостом.

Тепер я йду самотній поміж домами, немов коридором. Дві стіни, як почесна сторожа, мовчки пропускають мене вперед, над головою часом блимне ліхтар. Ні, я не сам. Моя тінь, як невільник, послалась під ноги й показує шлях. Потому вона раптом забігає назад і, вчепившись за мене, покірно повзе по каміннях між двома німіючими стінами...

Трах-тах-тах-тах... — сиплять волоські горіхи свій дзвінкий голос на твердий камінь, але де — спереду, ззаду чи надо мною — не знаю.

*

*

*

Прокидаюсь в незрозумілій тривозі і сідаю на ліжку. Знаю, що тепер ніч, але що ж сталось? Телефон дзвонить сильно й уперто. Може, яке нещастя, потоп, землетрус? Дзвінки не дають спам'ятатись. Дрібно, пискливо, як істеричний сміх, ллються безперестанку і наповняють тривогою дім. Встати і запитати, хто дзвонить? Крикнуть телефонів в горло, заткнути сердитим: хто дзвонить? Але я не встаю. Чую у моїй хаті якісь тривожні шуми, щось ходить по ній, затаївши стогнання, шелестить у п'їтмі палепром, штовхає стіни і деренчить шибками. А телефон б'ється в напад істеричнім, прискорює сміх, як божевільний, і вже зливає його в текучий струмінь плачу.

Тоді я догадуюсь: буря.

Се вона так розхитує море і скелі; зрушила острів, понесла по хвилях, а сама скаженіє і кричить в телефон.

Мені здається, що хитнулося ліжко, хитнулися стіни — і я пливу. Ну, що ж, плисти, то й плисти. Засуваю голову під подушку і сплю.

Встаю вже пізно, біжу неодягнений до вікна і одчиняю обі половинки. Еге-ге-ге! Хоч сонце сліпить, але я бачу, що ми таки пливемо. Море запінилось і кипить, а вітер надув сосни на вершках скель і мчить острів на тих чорних вітрилах, як корабель.

Море поблискує злою блакиттю, водяний пил б'є його білим крилом.

Вигнулось, знялось крило угору і, пронизане сонцем, упало. А за ним летить друге і третє.

Здається, що незнайомі блакитні птахи налетіли раптом на море і б'ють завзято грудьми, піднявши вгору білі широкі крила.

Одягаюсь. Виходжу. Де там! Нема чим дихати. Вітер заганяє дихання назад у груди. Взяв дерева за чуба і гне до землі. Сам стогне, і стогнуть дерева. Виють од люті вузькі проходи, виноградники і доми. Гойдається земля під ногами, як палуба корабля, і, щоб не впасти, хапаюсь за стіни. Зігнутий вдвоє, надутий вітром, наче вітрило, бачу крізь прижмурені очі рачкуючих „пасажирів”.

— Buon giorno¹, — кричу.

Не чують. Вітер зірвав моє привітання і кинув у море. Ось несеться воно у збитій крилами піні і сяє на сонці.

А може, й мене привітали, тільки вітер так само стер усмішку з їх уст і жбурнув в море?

Все зігнулось на острові-кораблі, що несеться по морю на чорних вітрилах: пасажири, скелі, будинки,

¹ Добридень!

і тільки сонце — як капітан: веселе, бадьоре, певне в собі.

Весь день ми так кудись плили, і цілісіньку ніч вило море, як пес.

* * *

А на другий день наче ніколи нічого не було.

Море так невинно голубіє над стінами скель, і сонце так світить ласкаво, що аж каміння сміється.

Земля помолодніла одразу. Підмурівки терас скалять до сонця зуби, а тіні од виноградних лоз заткали густим візерунком золоті ризи садків.

— Buon giorno!

Схилений виноградар копається в ситій землі.

Ось він піднявся, і червоний берет квіткою загорівся на синяві моря. З-поміж покручених лоз, капусти й фініків сяють до мене очі.

— Buon giorno, signore! . . .²

Ми стрічаємось вперше, але яке се має значення? Він витяг важку кирку з землі і, не встигнувши розігнути ще спину, обтерти чоло, ділить зо мною своє вдоволення й радість. Він мені каже, що погода чудова, що подиха сірокко і можна сподіватись дощу. Я додаю од себе, що сьогодні серед зими пахне весною — і наші очі, як чотири давні знайомі, у повній згоді і приязні.

Передо мною — стежка, зелений оксамит замшених мурів.

За мною — знов грузне кирка у землю, і червоний берет то вклоняється чорній землі, то палає на морі.

Сонце бродить серед інкрустації тіней.

² Добридень, пане!

А я дивлюся на небо. Воно сьогодні тихе, синє, глибоке і так щедро спливає униз, що маю певність: це воно заливає море блакиттю.

Звідки йде тиша — з мене, чи входить у мене? Не знаю. Дрімать скелі, і чорні сідала піній застигли у тиші. Здається — ми всі розпустилися в ній. Тягне опуститися на каміння і пити так само сонце, як і вони, так само купати зір свій у небі. Хіба не добре було б дрімати, подібно терасам, кам'яним кошикам виноградних садів? Стати подібним до жилих лоз, що наче вшрубувались глибоко в землю, щоб витягти звідти злотистий сік, яким колись мають налляти грона?

Сонце бродить серед інкрустації тіней — чорне по золотому — а я чую тихе шемрання голого винограду, одвітні зідхання землі, і бачу жилаві руки, подібні до лоз, бронзові обличчя, що вихиляються раз-у-раз, аби кинуть мені щире золото привітання.

— День добрий... день добрий...

Перехиляюся за стіну і сміюсь до дитини. Воно кучеряве, з нечистим носом, золотить сонцем голі коліна і, сучи помаранчу, сміється до мене.

Ах, як добре збирати усмішки і отдавать їх другим!..

*

*

*

Я люблю свою кімнату. Білу, наче снігурка, з букетом ірисів на столі і з Боттічеллі на стінах. Але найбільшу радість справляє мені вікно. Цілий день в нього дивиться море. Од сходу до заходу сонця голубіють в моїй хаті шибки, як морське око.

Тепер не те.

Як вони гірко плачуть сьогодні, біласто-каламутні, осліплі, що звикли бачити досі красу синього моря! Померкли мої стіни і меблі, розплився Боттічеллі, а по більмах вікна безупинно стікають сльози.

Чую неспокій. Хто знає — чого. Безперестанку встаю, ходжу по хаті і знову важко сідаю. Мені тісно в моїй одежі, незручно в хаті. Глуха тривога стукає в серце, наче хоче туди увійти. Перекладаю все на столі, без потреби пересуваю книжки і дратуюсь, що пропав олівець. Де олівець? Обмацав стіл, збурив папери, перемішав книжки. Хто взяв олівець? Знаю, що він мені непотрібний — той недогризок куций, і знаю, що від того, чи знайду олівець, залежить мій спокій.

Шибки так само ридають.

Все, до чого доторкаються руки, — вогке, мляве або липке. Все наситив своїм диханням сирсккс. Обважніла одежа, змокрів тютюн, і сторінки книжок не наче вилізли з лазні. Де ж олівець?.. Ага! Ось він, нікчемний... і жбурнув так, що він зламався.

Що там робиться за вікном? Тривога таки достукалась. Товчуся по хаті, як джміль у вікно, і чую потребу переставити меблі, пересунути шафи і стіл, і стільці — все по-новому, все інакше; розіпхать стіни, або і зовсім їх завалити...

Що там робиться за вікном? Не встиг одчинити, як теплий сирокко кладе мокру лабу мені на лице і заповняє вогким диханням цілу кімнату. Чи й в мене більма, чи справді нічого не видно? Сірі води густо спливають з сірого неба на посірілу землю. Вони вже зміли всі фарби, злиняло море, скелі і дерева. Monte Solaro плаває тінню в каламутних просторах, а Castellione — як привид: показався і зник. І все поволі зникає: море, скелі, земля. Тільки з безвісті густо ринуть у безвість сірі води небесні й важко диха сирокко.

Зачиняю вікно і з одчаєм сідаю за стіл.

Стіни погасли, розпливсь Боттічеллі, по більмах шибок стікають сльози, а я маю бажання й собі розплистись у тінь.

*

*

*

Чи не піти до міста? Ще здалеку радо стрічаю рожеві плити міської площі, жовті стіни funicolare і башту. Невідомий нікому, сідаю на лавку, слухаю і дивлюся. Крізь білі колони синіє море, по Monte Solaro повзе туман. Під мною з підземним гудінням вирушує на берег вагон.

На башті дзвонить: три рази тонко і десять густо.

Проходять люди, туди і сюди. Якись чорні фігури, матові лиця і червона гвоздика в петельці. Збилися в купу, а далі сперлися низкою на бар'єр, наче ряд галок на телеграфному дроті.

Гладкий портьє, незграбний, як слон — і паралітик — наче вріс у жовту стіну. Його руки крота лежать на колінах. Ось він важко піднявся і переставив стільці, що винаймає охочим. Кінці плетіння стирчать у них під сподом. Мій парикмахер зсунув на потилицю котелок і скучно, як щодня, розглядає вітрину приладів електричних. Стоїть довго, уперто, як і щодня, позіхає й одходить.

На башті б'є одинадцять.

Тонкі готельні хлопці з галунами і в новеньких костюмах, поки нема парохода, вистукують каблуками в рожеві плити. „Hôtel Royal” штовхнув „Hôtel Ragano”. „Hôtel Faraglioni” закурив папіроску.

Зігнувшись і налігши на грубу палку, портьє човга ногами, щоб подати комусь стілець.

Убогий фронт підпер плечима білу колону. По-дерті штани, зруділий піджак — усе безбарвне. Наче він довго валявся в вапняній ямі. Креп на рукаві і з бокової кишені кінчик рожевої хустки.

Знов вічність одбиває п'ятнадцять хвилин.

Взад і вперед снуються чорні фігури.

Море шумить.

Жовті спинки фіякрів, поставлених в ряд, блищать на сонці.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Парикмахера знову притягає вітрина. Котелок з'їхав на шию, а він уперто роздивляється прилади електричні, як і щоденно.

Блакитні факіно (носії) в широких блюзах ходять з місця на місце, заклавши руки в кишені: ще нема парохода.

Старий портє позіха істерично, наче віслюк. Короткі руки крота лежать на колінах.

Проходять американки. Бридкі, худі, широкороті, всі в білих в'язаних куртках і в жовтих капцях:

— Shall we have time before breakfast?³

— Oh, yes!..⁴

Холодні очі сковзнули по всьому, наче крижинки.

Діти ганяють по ріazz'і собаку. Собака скаче і падає комусь під ноги.

З-за білих колон випливає пароход — дві голі щогли і чорний комин.

Скучаючі люди збилися в купу і перегнулися через бар'єр. Усім цікаво.

Димок з папіроски зміється в повітрі.

На башті годинник одбиває ще раз.

В морі зринають і зараз щезають пінисті хвилі, наче потопають рибацькі човни, поринаючи в воду білим вітрилом.

Поліцейський в чорнім плащі — щоки сині і ніс червоний — сонно маха прутиком в повітрі і, може, в тисячний раз поглядає на ті ж самі доми.

Купи білих, наче лисих, фініків стелять зелену гичку під наметом крамнички.

Портє вріс певно у жовту стіну.

Пройшла пара простоволосих дівчат з високими грудьми, в червоних хустках на плечах.

Осел з грюком величезних коліс привозить на ріazz'у повну хуру капусти, а груба жінка, затріпав-

³ Чи будемо мати час перед сніданком?

⁴ О, так!

шись в вільних, одкритих руках, які має тільки риба у воді, щось верещить.

Підо мною з підземним гулом вповзає знизу вагон і з'являються в дверях пишні жандарми в трикутних шапках, в плюмажах і з густим сріблом на фраках.

Перший звощик примчав пасажирів; готельні хлопці нал гають на нього, як горобці.

Жінки-носійки підіймають на голову чемодани з жовтої шкури.

Вільний факіно співає.

По Monte Solaro повзе сивий туман.

Коні фіякрів б'ють підковами в камінь.

Порт'є жує щось, і його повне обличчя ходить на гладкім підборідді, наче плаває в хвилях.

За затокою синій Везувій придушив берег, немов смертельний гріх.

Назад вертають повногруді дівчата.

З башти продзвонило дванадцять.

Люди снуються туди і сюди — хто знає, куди й для чого, а все це разом подібне до театру маріонеток, в якому режисер переплутав порядок п'єси.

Чи не таке життя?

По готелях глухо гудуть вже гонги, скликаючи на сніданок. Piazza поволі пустіє. Лишаються тільки рожеві плити помосту та колони біліють на тлі синього моря.

На Monte Solaro поволі налазить туман...

*

*

*

Я щодня проходжу повз самотній, закинутий сад. Дві-три зелених тераси і група маслин. Більше нічого. Внизу горять трави власним вогнем, над ними поблискують сріблом сиві корони.

Мимо проходять люди, тупа копитом в стежку осел, а садок самотніє, заплуцений і забутий, і лиш

перехожі сковзять очима по нетоптаних травах та сонце ходить довкола, пересуваючи тіні. Ось вони м'яко послалась, такі ж химерні і кривобокі, як і маслини, наче одбилися у воді.

Спираюсь на мур і годинами стежу, як безшелесно бродять тіні з місця на місце. Вони перерізають першу терасу і кидають сітку на другі. Трави між ними горять. Або починають міняти форму: там вкоротили галузку, там зіллялись докупи і підібгались чорним клубочком під корінь.

Два метелики білих, один за другим, злітають звідкись на тихі трави, як черешневий цвіт; то блимнуть на сонці, то посіріють у тінях. Потріпають крильми, торкнеться самець самички і далі йде залицання. Срібні корони подзвонюють листом вгорі.

Рушаю.

На Punta Tragara³ сідаю і наче впірнаю у море. Його ніжна блакить наливається в мене крізь очі і сповняє ущерть. Сонце розтоплює скелі, а само на крайнебі задивилось в дзеркало моря і підпалило воду.

Од нестерпучого блиску заплющую очі. Тоді чую, що під ногами шумить. Там море дере свою синю одежу об гострі скелі на білі клапті і закидає ними весь берег. Навіть через повіки бачу той білий клекіт, пронизаний сонцем. Достоту чортова кухня, де вічно кипить і збіга молоко.

Надходять люди і тріском мов чужоземних заглушують море.

Тоді вертаюсь назад.

Спираюсь на мур і знову з дивним спокоєм дивлюся на самотній садок. На зелені тераси, на купу маслин. Тіні витягають свої сугасти, лягають на інший бік, і виростає долі другий, лежачий садок.

Сиві корони видзвонюють угорі, під ними цілий день тихо світяться трави.

³ Назва мосту.

Пташка часом поскаче в галузках, потрусить хвостом. Часом почистить носик...

*
*
*

Старий Джузеппе вічно співає. Його не обходять сімдесят років, ані чорний беззубий рот: він завжди одкритий в нього для пісні.

Сива щетина їжитья дико на щоках, берет на макушці, а заголені руки ніколи не знають спочинку. Ще море спить, а він вже скрипить підошвами по прибережнім піску та грюка залізом на важких дверях рибацького складу. Передранішне світло одпиха п'їтму назад, у кутки складу, і першим сміється до нього полатаним боком баркас. Потому усміхаються неводи і канати, стара парусина і поплавки, вудлища й весла. Всі вони дихають сілляю та йодом.

Джузеппе втягає в себе той запах, облизує губи, вічно солоні, виносить на берег відерце фарби і зараз починає співати. Він будить море. Правда, в його пісні є трохи з Везувія сірки і трохи осялячого крику, але — нічого. Море се любить. Іще біласте, наче вкрите на ніч рядом, воно потягається слабо і в сонній млості ніжно викидає перші хвилі на берег.

А Джузеппе співає. Мішає, зігнутий, фарбу і посилає на море крилаті слова. Яка вона пишна — його країна, коли цвіте виноград! Коли вітер несе над садами золотистий з цвіту пилок, сонце п'янить, наче добре вино, а тобі нема ще й двадцяти років!

Бокаті барки — білі, зелені, блакитні — що зассалися у прибережну гальку в безконечному ряді, і ті, що ткнулися носом у воду, — єдині слухачі у Джузеппе. Та ще хіба море. Воно вже збудилось, здригнулось, заголубіло, дзвінко стука в порожні боки човнів і стелить Джузеппе під ноги шиплячу піну. А він малює спід барки на синє, яким буває море вполудні, позичає

у хвилі зелене на облямівку і білить облавок подібно піні, що море мече йому під ноги.

Сива щетина їжитья дико в нього на щоках, берег палає, як дикий мак, а він верещить на весь берег і на ціле море.

Що ж було далі? Одцвіли черешні, а тепер ягідки. Що ж далі? Мила приставляє драбину і рве ягідки. Свіжі ягідки на черешні, а ще свіжіші в милої литки. Що ж далі? Драбина вломалась, а мила в нього в руках... Ах, добре, коли сонце п'янить, як вино, а тобі нема ще й двадцяти років!..

Джузеппе облизує губи, солоні од моря, а його голі по лікті руки кладуть тим часом на човен фарби, що грають так само, як і морські.

Сонце вже показалось. Чорні тіні од барок густо засипали берег. Кам'яні стіни Маріп-и оживають потрохи. На балькони і між аркади виходять неодягнені люди і розвішують хустя та постіль по білих од соли стінах.

Одчиняються склади рибацькі, темні і вогкі, наче печери, скрипить під підошвами галька, і рибалки вносять на барки важкі бронзові сіті, наче пишне волосся русалок. Пахне канатами, рибою, йодом. Море так бадьоро хлюпає у човні, що аж слухати любо. Біля молу вигружають капусту. Осел уже заходиться од плачу. Крамарі одчиняють винарні й крамниці. З'являються діти.

— Добридень, діду Джузеппе!

Де там! Не чує. Голі руки у жовтих жилах купає на сонці, в чорному роті скрипить непідмазана пісня, наче хоче перекричати осла.

Кладу йому руку на нагріту вже спину. Тоді він на півслові урива пісню. Хіба він забуде, з чого знову почати?

Розгинає хребет і показує з сміхом скалічений палець.

Що ж таке сталось?

А се він учора ловив мурени. Закинув між каміння в море принаду і посвистує стиха. Бестії люблять музику. От вони й танцюють біля принади та роззявляють роти. Гляди тільки, аби смикнути волосінь вчас. Блисне гадюче тіло на мить у повітрі і вже готово. Бий тільки об камінь що маєш сили, бо вкусіть, наче собака! Проте не встерігся . . .

Знов показує палець і підхоплює пісню в тому самому місці, де перервав.

Я виймаю з кишені і ставлю на гальку пляшку вина, сир, помаранчі. Тоді Джузеппе перестає співати. Він охочий до таких речей.

Славний вийшов сніданок у нас на пісочку, між морем, що хлюпа під самі ноги, і боком барки! . .

Жінки повз нас таскають на головах камінь. Вони вітаються з дідом. Рибалки зсувають у воду човни, повні брунатних сітей, і кричать щось Джузеппе. А він наливає собі вино, примружує око і ловить червоне світло у склянці.

— Щастя і вам, Мадонна! . .

Голений патер у волохатім брилі, наче стрижений пудель, підбирає чорну сутанну, блискучу на ситих стегнах, щоб перескочить калюжу. Джузеппе ставить на землю вино і побожно здіймає берет. Подихає вітрець. Далекі барки розпускають вітрила. Весла блищать. А море так задиристо хлюпа у берег, так принадно дзвонить в човни! . .

Джузеппе сміється. Він уже знає, чого я хочу.

Шурхнула барка по мокрім пісочку і загойдалася.

— Куди?

— Просто на сонце!

Берет горить, обвітрені руки на веслах, а весла — як крила в блакиті. Ми летимо. Я принаймні маю таке вражіння, може, од синяви, що кругом обгорнула: вона над нами й під нами, спереду, ззаду, з боків. Навіть повітря здається блакитним. Чи я не був уже птахом колись?

Весла несуть нас, як крила, солоний вітер надува легкі, хто знає — в морі чи в небі — ключем вилітають назустріч вітрила барок, вільних, як птахи. Я відчуваю крила за плечима у себе.

Джузеппе співає. Він тут більший хазяїн, ніж на землі. Він, певне, подумає перше, ніж скаже, від кого родився: од жінки, чи од морської хвилі. Старий оддав морю сина і внука, зате скільки підняв з його глибини! Хто б те злічив! . . . Море било і гризло його, як прибережну скелю; він став шорсткий, як губка, просолився, наче канат, але душа голубіє у нього, як море в годину, і очі ховають проміння сонця. Він знає всі вісім вітрів, як братів рідних, розуміє мову неба і моря і збира рибу — наче плугатар хліб з поля, наче сам він засіяв нею морську глибіню.

Ми часто впливали удвох на рибу. Вдень і вночі. А скільком штучкам навчив мене Джузеппе! Ми брали горщик, повний каміння й принади, і спускали на мотузці на дно. Лиш поплавок лишався зверху. Там незабаром загіздитья, як вдома, мала, вісьмонога потвора — спрут, і коли його витягали, він обвивав лапами руку, присався до неї і жер нас розлюченим оком. Але Джузеппе пеньками зубів перегризав йому шию — і був кінець: на днищі човна валялась тільки противна, як кисіль, маса. Ми ловили неводом, вудкою, на гачки. Витягали червоних колючих чортів, блакитних морських в'юнів, плескатих півнів і голку-рибу, що блищала на сонці, як гострі наточені коси.

Коли море рябіло, Джузеппе капає у нього оливу. Тоді ми дивились крізь жовту пляму, мов у віконце, до самого дна. Вачили білі піски, таємниче хитання морських водорослів, життя їжаків, ліниве повзання крабів, підводні печери, забави, спочинок і бійки риб. Щохвилини світились веселкою риб'ячі очі, як оправлені самоцвіти, всякими барвами грали хребти, і ворушились пащі, завжди голодні. Все це була здобич Джузеппе.

Він навіть особливо живився в ті дні, коли рибалив. Кривим ножем, своїм товаришем вірним, одколупував скойки од скель, висисав перламутрову слизь і зажму-венькі рибки і одкушував ногу у молодого спрута, хоч той не давався та хапав за язик. Все це було його любими „фрукти”. Підохочував і мене. Але я не дійшов ще до того.

Тепер він співає. Червоне вино грає у його жилах, берет палає на сонці, а руки злились з веслами в крила і ріжуть ними блакитні простори. Ми летимо. Під нами синя глибинь, над нами така сама височінь. Далекий острів заліг хмарою в небі. Свіжий вітер щипає щоки і надуває легені. Ми летимо . . .

* * *

Вона приїхала ранішим парохом, перед годиною, може не більше. Бо інакше я б уже бачив її.

А подумав про се я через те тільки, що ми стрілись очима.

Досі наші очі спочивали на морі, чужі, далекі, як дві лінії рівнобіжні, що пішли в світ, без надії зійтися.

Під нами бігли до моря цвітучі цитрини, а пома-ранчі наче зірками обліпили чорні корони. Солоно ди-хало море.

Я ще раз озирнувся на неї.

Свіжий матовий профіль повернувся поволі, і знов її очі впірнули в мої.

Француженка чи британка? Ні, певно, американка.

Грубі німецькі бочки, налиті пивом, з значками туристів і з порохом на ногах, одділили мене від неї. Заходжу з другого боку і стаю ближче. Бачу, як тріпає вітер блакитний кінець вуалю по сірих скелях, помічаю подорожною торбинку й золоті волосинки за вухом.

Гляне, чи ні?

Ціла вічність минає. Не ворухнулась.

Що їй, справді, до мене, або мені до неї? Повертаюсь спиною і роздивляю Monte Solaro, поросле кущами. Треба колись забратись туди. Пішки чи на ослі?

Які очі у неї? Не встиг роздивитись.

Невже не побачу?

Мені здається, що вона ворухнулась, збирається йти.

Кидаюсь у натовп, занадто поспішно, і наступаю комусь на ноги.

— Ах, вибачайте! . . .

Протискаюсь плечем і стрічаюся з нею.

Наче фіялки після дощу.

Темні, м'які, блискучі. Глянула й закрила.

Тепер — кінець. Іду за нею. Куди вона — там і я буду.

Роблю байдужу міну, роздивляю наче будинки, але бачу тільки блакитний вуаль, золоті волосинки на шиї і дрібні каблучки з-під спідниці.

Озирнеться, чи ні?

На повороті стає, розглядає якусь рослину і повертає до мене лице . . .

Тепер ми знову над морем і знову наші очі бродять по синій пустелі, але в мене є певність, що вони й там стрітяться можуть.

Бо я хочу глянути в них.

Не піддається. На лівій щоці сходить легенький рум'янець, але очі уперто на морі.

Втрачаю вже терпеливість. Я мушу їх бачить.

І раптом цілою вагою вони лягають в мої з нестерплячим питанням:

— Чого ти хочеш?

— Кохаю . . . — запевняють мої.

Її очі не знають, що одповісти, і мрійно починають пестити скелі, берег, блакить.

Тим часом я розглядаю ніжну лінію шиї, м'який виріз на грудях, залом на руці, такий чистий і свіжий. Знаю, що пальці в рукавичках — як пелюстки троянди.

Все воно укладається в мене, вростає, наче роками я його бачив і милував.

І коли ненароком неначе розкриває на мене свої вогкі фіялки, мої очі впевнено кидають в них:

— Ти моя.

Вона ще не знає — „чия”, вагається трохи.

Але я не вагаюсь і жду лиш, коли ми поглянем на себе.

— Ти моя.

Тоді її очі раптом розкидають свою променисту безодню, готову мене поглинути, і твердо говорять:

— Твоя.

— Навіки?

— Навіки.

Хіба ж може бути інакше? Стоїмо на тій самій землі — ледве десять кроків між нами, — одно сонце нас в'яже, ті ж красвиди входять у нас і навіть тіні наші зливаються разом.

Ми то купаємо очі у морі, то очі в очах . . .

Нас тільки двоє на світі. Що нам до інших? Але звідкись з'являється третій. Як хмарка, що десь узялась і погасила сонце.

Міряє землю худими ногами в панчохах, схиляє біля неї на поруччя свій англійський костюм і виймає бінокль.

Щось говорить до неї, наче давній знайомий, передає бінокль.

А вона взяла! . . . А вона взяла! . . .

Приклала мої фіялки до того самого місця, де перед хвилиною були очі чужого, наче нічого не сталося.

Ні, я не можу бути спокійним.

— Шановний пане!

Ні, се обурити може. Я вже киплю.

— Шановний пане! Хто вам дав право поводитись так? Чи тямите ви, що се з вашого боку нахабність? . . .

Він десь розуміє мову моїх очей, бо повертає обличчя до мене і кидає здивований погляд. Потому байдужно одводиться його назад. Ну, чорт із ним!

Але вона? Ще недавно присягалась мені: навіки! . . . Доволі, щоб з'явилися худі ноги й англійський костюм... Ось вона — вірність жіноча.

Чую, що я ревную. Повертаюсь до неї плечима і даю собі слово, що між нами тепер кінець. Любуйся своїм британцем . . . Навіть не гляну. Мене більш цікавить краса природи, вічна і незрадлива. Не обернись нізащо. Хоч би ти плакала, хоч би ти благала. Нізащо . . .

Чую погляд на шиї. Він мене тягне. А може, то тільки здається . . . Вони десь так захопились одно одним, що я для них не існую. Хіба обернутись раптом і накрити голубків? А яке мені діло до чужого кохання? . . .

Проте обертаюсь, цілком холодний, і стрічаюсь з її очима.

Такі покірні, благаючі і невинні!

Тоді я од серця все вибачаю і все вибачаю і все забуваю.

— Любиш?

— Кохаю.

Тепер знову ходжу за нею. Де вона — там і я невідступно. На британця — ані тіні уваги.

Він не існує для мене. Іду оддалік, за блакитним вуалем, або назустріч, щоб глянути в очі. Вона вибирає картки, я теж купую. Вже повні кишені. Розглядає вітрину — я стаю поруч. А все для того, щоб зловити погляд, кинутий потай, лукаво, через голови людські. Так сонце часом просуває своє проміння крізь дощ.

Вже день скінчився, засвітилася ніч, а я ще на ногах. Де вона — там і я. Вона вже втомилась, пора б їй спочити. Востаннє, при світлі зірок, заглядаю їй в очі.

— До завтра? — питають мої.

— До завтра . . . відповідають фіялки.

— Моя?

— Навіки.

А завтра, ще не розвиднилось добре, біжу на вчорашні стежки. І раптом, не добігши, спиняюсь. Мене затримує запах паровозного диму. Я знаю... Я певний, що її вже нема. Вона од'їхала ранішнім паровозом. Ось він ледве сіріє на сірому морі, навіть дим вже розвіявся.

Стаю на дорозі і втягаю у себе той легкий запах.
Це все, що лишилось од мого роману...

*

*

*

Завжди хвилююсь, коли бачу агаву: сіру корону твердого листу, зубатого по краях і гострого на вершечку, як затесаний кіл. Розсілася по терасах і коронує скриту силу землі.

Або її цвіт — високий, до щогли подібний зелений стовбур з вінцем смерти на чолі.

Бо така таємниця агави: вона цвіте, щоб умерти, і умирає, щоб цвісти.

Ось вона — та, що вічно мене хвилює, що тільки раз розквітає квіткою смерти. Сиза серединка міцно згорнулася і в муках, зціпивши зуби, одриває од серця листок за листком. Закаменіла на каменистому ґрунті і прислухасться з жахом, як росте, стигне і рветься з неї душа.

І так роками.

Там десь, глибоко, під сірим дзвоном коріння, щось вистигає тасмно, витягаючи силу з серця землі, а агава з одчаєм стулює листя, немов почуває, що роди принесуть смерть.

І на кожнім листку, який з болем одриває од серця, лишається слід од зубів.

Все має пору, для всього приходить свій час.

І для агави. Те, що таїлось в ній, продирає нарешті тісні обійми і виходить на волю як велет, несучи на

могутньому тілі, яке може зрівнятись хіба з сосною, цвіт смерти.

Обвіяна вітром, ближча до неба, агава бачить тепер, чого не бачила перше. Вона бачить море і скелі, перша стрічає схід сонця, остання ловить червоний захід, а вітер шумить коло неї так само, як і в короні дерев.

Сизі листя в'януть тим часом під нею, одхиляються, як недужі, по них стікають дощі, сині зуби мертво блищать на сонці, корона сохне і м'якне, наче ганчірка, а квітка на високому пні вітає сонце і море, скелі та далекі вогкі вітри гордим і безнадійним привітом за-суджених передчасно на смерть.

Одчиняючи вранці вікно, я раз-у-раз бачу ряд цвітучих агав. Стоять струнки і високі, з вінцем смерти на чолі, й вітають далеке море:

Ave, mare, morituri te salutant! . . .⁶

М. М. Коцюбинський: *Повісті та оповідання*, Київ 1904.

⁶ Будь здорове, море; ті, що йдуть на смерть, вітають тебе!

Василь Стефаник

ВЕЧІРНЯ ГОДИНА

Не міг сісти, так його щось гнало від стіни до стіни. Ходив та ходив по хаті. Обстановка хатня і кути замазувалися і пропадали у вечірнім сутінку, а в голові зарисовувалися давні образи щораз виразніше.

— Оце така хвилинка, коли малі діти вибігають із хати на толоку і граються дуже весело, нервово. В таку пору дівчата не хочуть гонити товару додому, бо кажуть, що як зоря вечірня на небо виходить, то голос по росі стелиться, — і співають, аби голос стелився. А взимі то мами прядуть кужіль та й співають свої дівочькі співанки, але так сумно, якби банували за молодим віком. Діти сходяться разом до купи і шепочуть на печі та й засипляють без вечері. Чудна якась вечірня година.

Ходив та гладив себе рукою по чолі, як би хотів усі свої думки замкнути у голові, аби не повилітали, бо щиро хотів їх перегадувати.

— Ба не знати, що він діє? Такий був добрий товариш. Добре пам'ятаю, як ми раз сиділи у нього в садку. Відай тоді він говорив за ті білі хмарки. Біла хмарка, казав, із золотими берегами сунеться по небі та лишає поза собою білі лілії, а сама йде далі та сіє, сіє того цвіту по синім небі — та й за годину нема ні хмарки, ні лілій. Лиш голубе небо морщиться, як голубе море. Правда, він тоді чогось сумував.

Ходив, а очі його ставали такі добрі, як у дитини.

— От, я вже забув кінець. Приходиться вже мамині співанки забувати! А ще донедавна тямив. Зараз.

Я займив із Марійкою вівці в поле, у сіножаті. Марійка вишивала собі рукави, такі у фасольки. Фасольки вишивала на червоно, хвостики синьо, а межі поміж фасольками обкидала чорною волічкою. Я мусів завертати вівці, бо Марійка була старша. Але була одна білоголова вівця, та така влізлива, що жадній сіянці не дарувала. Я бігав розперезаний попід верби та свистав та галасував на все поле. А потім Марійка мене закликала їсти. Їли ми хліб і сир із листка.

Вже сидів на м'ягкім кріслі і хлоп'ячі спомини гонили його, як сон, на якісь цвітисті поля, що цвітів на них дуже багато і можна їх рвати, рвати.

— Потім прийшли до нас мама. Верталися з поля, бо їсти носили робітникам. Дали нам молока і оглядали Маріїні рукави. Та й наказували Марійці, аби ніколи не брала три нитці, лишень дві поза іглу, бо фасольки будуть череваті. А мені казали, аби не качатися з гори, бо сорочку підру, або собі черево покалічу. „Ти, парубче, не брикай, як кінь по полю, розперезаний, але сиди собі коло Марії та овець пильнуйте.” А я лежав собі коло мами та лупив ногами в траву, а мама казали: „Ти не годен ані годинки тихо посидіти?” Та й тоді злетів бузьок на млаку, таки коло нас. Мама ймили мене, посадили на коліна та й почали співати:

Ой не коси, бузьку, сіна,
бо си зросиш по коліна.
Та най тота чайка косит,
що набакир шапку носит.

Збирав усі сили пам'яті, аби нагадати решту співанки, і не міг. Очі посумніли.

— Зараз, зараз. Мама пішли додому, а я бігав до вечора за бузьком та приспівував: „Ой, не коси, бузьку, сіна...”

Розбігався, як той хлопець, що хоче яр перескочити і над самим яром усе стримується. Говорив го-

лосно перші вірші співанки і не міг далі нагадати. Зідхнув, і чорний обвід коло очей ще більше почорнів.

— Боже милий, вже не годе я надточити тої нитки, що урвалася! Вона вже тоді рвалася, як мені мама мили ноги і чисті онучки видирали з старої сорочки, а тато чобітки обтирали. Всі ми тоді плакали, бо мене пускали у світ на науку. І ходив я по тім світі і гнувся, як лоза, для кавалка хліба і чув на собі сотки гордих очей.

Махнув рукою, як би хотів відігнати ті горді очі.

— По довгих роках я поїхав до мами. Тата вже не було. Згорблена, стара, з костуром у руках сиділа на приспі та грілася на сонці. Не пізнала. А потім мене привітала: „Наша, синку, Марія, Марія вмерла. Я тобі не писала, аби-с не сумував. Та як умирала, то все за тебе допитувала. Ми її дурили, шо ти над'їдеш. А таки того дня, шо вмерла, то казала, шо коби тебе хоть крізь вікно, хоть через поріг узріла. Та й умерла.” Отак рвалася та нитка . . .

Несвідомо говорив мамину співанку: „Ой, не коси, бузьку, сіна . . .

— Ми пішли з мамою на могилу. Ледве мама добилися. „Аді, синку, оце Маріїн гріб. Я вже насадила руги і барвінку і хрест дала змалювати, але ще вишеньки не посадила, аж восени посажу.” Сіли ми коло гробу, і мама оповідали мені за біду Марійчину. Чоловік злий, діти малі, біда в хаті. Вітер здував з вишень білий цвіт. Цвіт падав на гріб і на нас. Здавалося, що той цвіт зростається з маминим білим волоссям, і що роса з цвіту спадала на мамине лице. А я нагадував собі, як ми з Марійкою вівці пасли . . .

Гарячі сльози впали на стіл.

А потім мама вмерли. Гріб мамин недалеко від Маріїного. Цвіт із маминої вишеньки падає на гріб Марії, а з Маріїної на мамин гріб. Був я там раз. Сидів межі тими гробами і нагадалася мені мамина співанка. Коли не знаю вже кінця. Посидів я там та й

пішов із могили. Лиш вишневий цвіт із гробів летів за мною, як коли би тим цвітом сестра і мама просили, аби я не йшов . . .

Ще довго ходив по хаті та несвідомо шептав:

Ой, не коси, бузьку, сіна,
бо си зросиш по коліна.
Та най тота чайка косит,
шо набакир шапку носит.

Василь Стефаник. *Твори*. За ред. Ю. Гаморака.
2-ге видання. Регенсбург 1948.

М А Р І Я

Присвяжую пам'яті Івана Франка

Марія сиділа на приспі й шептала.

— Бодай дівки ніколи на світ не родилися: як суки валеютси; одні закопані в землю, а другі по шинках з козаками. І нашо воно родитси на світ Божий? І дурне, і пусте, ше і з вінком на голові.

Вона саме закопала свої дві донці в потайничок у льоху, як у селі зчинили крик, що йдуть вже свіжі козаки.

Чого тоті козаки хочуть, чого шукають? Її стодоли пусті, комора без дверей, порожня, хата — гола, а замки від скринь ржавіють попід ноги. Не хотіла на них у хаті ждати. Облупана, обдерта тота її хата.

Сиділа на приспі і нагадувала все минуле. Сперла голову до стіни, сиве волосся вилискувало до сонця, як чепець із блискучого плуга; чорні очі відсували

чоло вгору. Воно морщилося, тікало під залізний চে-пець від тих великих, нещасних очей, які шукали на дні душі скарбів її цілого життя.

Далеко під горами ревіли гармати, палали села, а чорний дим розтягався змієм по синьому небі і шукав щілин в блакиті, щоби десь там обмитися від крові і спуги.

За її плечима дрижали вікна за кожним гарматним громом. А може там і її сини, може вже закуталися в білий рантух снігу і кров біжить із них і малює червоні квіти.

Вона їх родила міцних і здорових, як ковбки; чим була грубша, тим більше робила, по кожній дитині була все краща й веселіша; а молока то мала такого, що могла дітей не плекати, а купати. І чоловіка мала дужого і милого, і масток.

То, як, бувало, жнуть на ниві цілу ніч, як дзвонять до сну дітям серпами, що позаду них понакривані спали, то чого їй було тоді треба, або чого боялася? Хіба, щоб зірвана не впала дітям на голову; але вона була жвава така, що і зірвану ймила би на кінчик серпа.

А як нажали копу, то спочивали. Молодий чоловік цілував її, а вона сміхом зганяла з нічлігу птахи. Аж як їх тіні досягали кінця ниви, а місяць заходив, то лягали коло дітей — а рано сонце будило їх разом з дітьми. Вона їх провадила до кернички і сполікувала росу з голов, а найстарший двигав для батька воду в збанятку. Чоловік лишався в полі, а вона йшла з ними додому: одно на руках, а двоє коло запаски. По дорозі гралася ними, як дівка биндами. Любувала й голубила їх. Хіба ж часу жалусь? Моцна й здорова, все скоро зробить. Діти росли всі, ні одно не слабувало. Пішли до школи. Ходила за ними по всіх містах, носила на плечах колачі й білі сорочки, ноги ніколи не боліли її. А як у Львові заперли їх до арешту за бунт, то сіла на колію, а та колія так бігла й летіла до синів, мов би там у машині, напереді, горіло її серце. Між

тими панями-мамами почула себе перший раз у житті рівною зі всіми панами й тішилася, що сини поставили її в одному ряді з ними. А на вакації з'їздилися товариші її синів з усіх усюдів, хата наче б ширшала, двором робилася. Співали, розмовляли, читали книжки, ласкаві до простого народа, і нарід до них прилип, коло них цвів: збирався їх розумом добувати мужицьке право, що пани здавен-давня закопали в палатах. Ішли лавою з хоругвами над собою, і пани їм поступалися.

А як настала війна, то оба старші зараз зачали збиратися — а й найменший не хотів лишитися. Лагодила їх цілу ніч у дорогу, затикала кулаками рот, аби їх не побудити. А як почало світати, на зорях, як побачила їх, що сплять супокійно, то й сама заспокоїлася. Сіла біля них у головах, гляділа на них тихенько від зорі до сходу сонця і — в той час посивіла.

Вранці чоловік, як побачив, то сказав:

— Твоя голова їх вівчила, нехай же тепер і сивіє.

Відтак супроводжала їх до міста. Що крок ступила, то все надіялася, що котрийсь зі старших обернеться до неї і скаже:

— Мамо, лишасмо тобі найменшого на поміч і потіху.

Але ні один не повернувся, ні один не сказав того слова. Сиві стерні передавали в її душу свій шепіт, шелестіли до вуха.

— Та ж вони зреклися тебе; паничі забули мужичку...

Гірка капелька просякла з її сёрця і втруїла її відразу.

В місті зійшлося їх сила — паничі і прості хлопці.

Хоругви й прапори шелестіли над ними і гримів спів про Україну.

Попід мури мами держали серця в долонях і дули на них, аби не боліли. Як заходило сонце, то прийшли до неї всі три, прийшли попрощатися.

Відвела їх трохи на бік від людей.

Виймила з рукава ніж і сказала: найменший, Дмитро, най лишиться, а ні, то закопає зараз у себе ніж. Сказала се і сейчас зрозуміла, що перетяла тим ножем світ на двоє: на одній половині лишалася сама, а на другій — сини тікають геть від неї... І впала.

Пробудилася аж, як земля дудніла під довгими рядами, що співали січову пісню.

Дмитро був біля неї.

— Біжим, синку, за ними, аби-м їх здогонила, най мені, дурній мужичці простять. Я не знала добре, я не винна, що моя голова здуріла, як тота Україна забирає мені діти...

Бігла, кричала: Іване, Андрію! Всі бігли за тими довгими, рівними рядами синів, падали на коліна й голосили.

Марія прочуняла з півсну-споминів, заломила руки та й кричала.

— Діти мої, сини мої, де ваші кістки білі? Я піду, позбираю їх і принесу на плечах додому!

Чула, що лишилася сама на світі, глянула на небо й зрозуміла, що під тою покришкою сидить сама і що ніколи вже не вернуться до неї її сини, бо цілий світ здурів: люди і худоба.

Тікало все, що жило. Ще недавно нікому доріг не ставало. Діти несли ще менші діти, мами несли за ними добуток, одні одних стручували в провали, ночами ревіли корови, бляяли вівці, коні розбивали людей і самих себе.

За сими здурілими людьми горів світ, немов на те, щоби їм до пекла дорогу показувати. Всі скакали в ріку, що несла на собі багряну луну і подобала на мстивий меч, який простягався вздовж землі. Дороги дудніли й скрипіли. Їх мова була страшна і той зойк, що родився зі скаженої лютости, як жерло себе залізо і камінь. Здавалося, що земля скаржитья на ті свої рани.

А як стрінулися над рікою, то гармати виважували землю з її предвічної постелі. Хати підлітали вгору, як

горючі пивки, люди закопані в землю скам'яніли й не могли підвести руки, щоби перехристити діти, червона ріка збивала шум з крові, і він, як вінок, кружляв коло трупів, які тихенько сунули за водою.

По битві копали гроби, витягали мерців з води.

Поле за кілька днів зродило багато, багато хрестів. І поміж ті хрести попровадили солдати її найменшого сина за те, що царя називав катом. Кажали, що ведуть його на Сибір. Далеко би йти, кров буде текти з хлоп'ячих ніг, сліди червоні... А й старший повіз офіцирів попри ті хрестики і пропав досегодни.

— Ой, небожста, лишили ж ви мене саму стерегти з совами ваших пустих хоромів.

Як у Марії в голові спомини з жалем, з розпукою ткали плахту, щоби закрити перед її очима ту прірву в житті, то в ворота, на подвір'я заїхали козаки.

Була люта, що ніколи не дозволяли їй лишитися в спокою, і казала до них голосно: — А, вже йдете, рабівники!

— Нічого, матусю, рабувати не будемо в вас, хочемо нагрітися в хаті, пустіть. Душа замерзла в тілі.

Відповіла:

— То йдіт, грійтеси в студені хаті.

— А ви?

— А мене можете отут бити нагайками, а на коханку, як видите, я вже стара.

Один із козаків — молоденький ще був — приступив і дуже просив, щоби вона та увійшла враз з ними в хату; самі ж вони не ввійдуть.

— Ми ваші люди, — казав.

— А тому, що ви наші, рвете тіло нагайками, а другі забирають та вішають людей; мерці гойдаються лісами, аж дика звірь утікає...

Молоденький козак так довго та гарно просив, що врешті увійшла з ними в хату.

Станула біля порога, а вони позасідали коло стола.
— Продайте нам щонебудь їсти; голодні ми, матусю.

— Що ж вам дам їсти? Там, на полиці, є хліб; а грошей ваших мені не треба, бо одні дасте, а другі заходите і назад відбираєте та ще й б'єте. Цар ваш такий великий та багатий, та посилає вас без хліба воювати? Станьте на лавку та досегніт з полиці бохоне.

З хлібом стягнув з полиці й образ Шевченка, який був повернений лицем до стіни.

— Хліб бери, а образ віддай мені, то моїх синів. Такі, як ви, здоймили його з-під образів, кинули до землі і заставили мене толочити ногами по нім. Я його сховала в пазуху, а вони кроїли тіло пугами, що й не пам'ятаю, коли пішли з хати.

Вихопила Шевченка з рук, поклала в пазуху.

— Можете мене отут зарізати, а образа не дам.

Той молоденький козак, що так її гарно просив увійти в хату, приступив до неї, поцілував у руку і сказав:

— Матусенько, я ж за свято Шевченка сидів довго в тюрмі. Хіба ж ви не дасте нам образа, щоб ми його привели до чести й поставили під образами?

— А хто ж ви є? Що за одні? Відкіля приходите? Жидам позволете тримати свою віру й письмо, а наше всьо касуєте. Тепер сніг прикрив дорогу, але — коли б не він, то ви би виділи, що всіми дорогами, по всему селі розкинені наші книги з читалень. То, що бідний нарід встарав собі на науку для дітей, всьо пішло під кінцкі копита.

— Дайте, дайте нам образ.

Поволі витягнула й подала йому, бо й сама стала цікава, що вони з ним будуть діяти.

А вони поставили два хліби, один верх другого, сперли коло них малюнок, виймили вишивані та гаптовані хустки, та довкола прикрашували.

Та тут же, в тій хвилі зірвався один з них, сивий уже, скинув з себе одіж козацьку: був без сорочки.

— Оце вам, матусю, наш рабунок, що всі ми без сорочок ходимо, хоч могли б багато придбати. А оці хустини, що ми ними Шевченка вбрали, це ж козацькі китайки, матусю. Наділили нас їми жінки наші, наші мами, сестри наші, щоби було чим голову вкрити в полі, щоби ворон очей не клював.

Марія глянула на них, непевно підступила й сказала:

— Ви, відай, тоті, що мої сини вас любили... Українці...

— Ми самі, один одного ріжем.

Підлізла Марія на грядки, виймила зі скрині сорочку і подала роздягненому.

— Вбирай, це з мого сина; Бог знає, чи верне, чи буде її носити.

Несміло взяв козак сорочку і надягнув.

— Не тратьмо часу, козаки, пошануймо батька, а хліба будемо їсти по дорозі. Ви ж знаєте, як ще нам далеко їхати, — сказав козацький старшина.

Почали співати.

Забриніли вікна, пісня поміж блеск сонця на склі вийшла надвір, побігла в село.

Жінки почули і ставали коло воріт, відтак коло вікон, а врешті несміливо входили до сіней і до хати.

— Маріє, що це в тебе? П'єні, чи загулюють дівки співанками?

— Ні, це інші, другі...

— Які другі?

— Такі другі, що це наші; мовчи та слухай!

Марія отворила широко очі на козаків, подалася вперед, неначе б хотіла підбігти й не пустити їх спів з хати.

Пісня випростувала її душу.

Показувала десь на небі ціле її життя. Всі зорі, які від дитини бачила; всю росу, яка падала на її голову і всі подуви вітру, які колинебудь гладили її по лиці.

Виймала отся пісня з її душі, як з чорної скрині, все чарівне і ясне і розвертала перед нею — і надивитися вона не могла сама на себе в дивнім світанні.

Десь там на горах сидить орел, пісня розвіває йому крила, і подув сих крил гоїть її серце, стирає чорну кров з нього.

Чує, як сини держаться маленькими руками за її рукави, як ростуть з кождим звуком. Чує кожне їх слово, колинебудь сказане, і кожну розмову за Україну. Всі невиразні і таємні назви випрядуються з волосся звід і, як пребогате намисто, обіймають її шию.

Блискотять ріки по всій нашій землі і падають з громом у море — а нарід зривається на ноги. Напереді її сини, і вона з ними йде на тую Україну, бо вона, тая Україна, плаче й голосить за своїми дітьми; хоче, щоби були всі вкупі.

Те голосіння вплакується в небо; його покров морщиться і роздирається, а пісня стає у Бога коло порога і заносить скаргу...

Як перестали співати, то Марія стала непорушно, як на образі намальована.

З купи жінок, яких багато зійшлося, одна, вже стара, приступила до стола.

— То ви наші? Богу дякувати, що ви вже раз прийшли, — говорила.

— Ой, ніхто, небожста, нас не любить. Кілько переходило войска — всі нас не любля. А кілько вони напсували народу! Аби де було: чи в місті, чи на дорозі, чи вже в своїм-таки селі, все чужі і чужі ми, і ніхто нам не дає віри.

— Йй, чого ж ви хочете від них? Це ж наше войско. Вони такі, як у книжках писано здавна, або мальовано на образах, як вони ще наші були. А тепер вони

царські. Де вони годні нам допомогти? От, так потихоньки, аби ніхто не чув, то забалакають.

— Ти молода, читати вмієш, то знаєш ліпше. Я гадала, що то наші.

— Це навіть не кажіт, бо за це може нам бути велика кара.

Старенька жінка скоро залізла в гурт жінок, що гляділи самою тугою і дихали розпукою.

Зате молода Катерина станула край самого стола.

— Оца Марія, що ми в неї, дивітси, як задеревіла від вашого співу. Вона банує за синами, що два пішли до наших охитників, а найменшого взели москалі на Сибір! Дес то він серед таких, як ви, напастував вашого царя, що дуже мучит наш нарід. А вони лиш хап його — та й пропав. Учені були всі, масток за ними пішов великий. В селі ні одна мама так не банує за синами.

— Небого, Маріє, небого! — шептали жінки.

— То таки саме перед війною було, як ми сипали могилу отсему Шевченкови, що перед вами на столі. Сипали другі села на пам'ятку — та й ми. Клопіт такий був, бо старі не пускали вдень сипати, робота в полі, а ми змовилиси і сипали ночами: одні кіньми, другі тачками, інші лиш рискалями. Таку могилу вісипали, як дзвінница. І Марія з трьома синами помагала.

— Та що з того, що сипали? Лише біди селови наробили. Москалі прийшли та могилу розкидали, грошей шукали, чи чого, та й за ту могилу і мій Міхайло пропав.

— А хоч би й навіки пропав ваш Міхайло, то люди ніколи его не забудут. Не боявси він москалів, а сказав їм правду: „Ви, — каже — цілу Україну перерили, як свині, та ще й до нас прийшли рити?”

— Добре тобі, Катерино, говорити, а він лишив жінку та діти.

— Та й мій мене лишив з дітьми.

— З вас, відий, котрий мусит бути письменний. Та напишіт, аби світ знав, як нас москалі з ярма випрегают. Ми їм ту могилу не зараз забудемо.

Як ми її досипали, то світало, роса нас припала, і ми посідали довкола, бо ноги боліли. А старший син Маріїн виліз на сам вершечок та й так ладно говорив до нас, що з цеї нашої могили будемо дивитися на велику могилу на Україні, шоби ми були всі одної мисли. Дививси так дивно, наче б поправді на зорях бачив Україну. Потім ми повставали і співали такі пісні, як і ви тепер.

Тут наблизилася Катерина козакові майже до вуха і шептала:

— Ваші пісні такі самі, як в Маріїних синів. Тому не будіт єї, най їй здаєси, шо це її сини співают . . .

Василь Стефаник. *Повне зібрання творів.*
Том. I. „Новелі”. Київ, 1949.

Марко Черемшина

П И С А Н К И

I.

Роман Мокан з верхів, голова читальні у Рогізні, виходив у живний четвер¹ зі судової залі розправ дуже приголомшений і розболений.

Найдужче топили його шандарі, а за шандарями злісний, а за злісним вїйт, а за вїйтом таки його свідки.

— Тоті вороги тановлять² мене у бульбону³, а мо-го адвоката заніміло.

Свідки обступили й потішають його, що рік не вік, перейде йому в криміналі скоріше, ніж на вїйні, а жінкою і дітьми не має журитися, бо люди будуть їм помагати.

Ця розрада тільки ще більше лютила Мокана.

„Аби ви по тій правді здорові були, по якій говорите, — думав він собі. — Ой, люди допоможуть, як ці свідки помогли. Питає суд: Чи ти чув, бадіку, як Мокан говорив на вашім вічу проти панів та й проти паничів?⁴ А такий баран каже один за другим: не чув. Питає адвокат: а може ти, бадіку, чув все, що Мокан говорив, і може чув, що він не говорив нічого лихого на панів і паничів? А свідок знов своєї: не чув! А я цих глухманів три дні з гір до міста звозив, і три дні

¹ Страсний Четвер.

² Спихають.

³ Тюрма.

⁴ Жандарм.

годую тут, гей волів. А він мені тепер каже, що люди моїй газдині та й моїм дітям допоможуть. Не питають мого криміналу, але заговорюють мене.”

Високий, гей бузьок, свідок з бесагами⁵ на плечах спльовує з-під чорних вусів і шепче йому до вуха:

— Романку, братчику, ми в жмені тепер, їх право, а наш кримінал.

Сухотварий, маленький свідок засвітив з-під великої баранячої шапки зеленими очима і, накривши долонею уста від сторони патрулюючих жовнірів, кляв звичливо:

— Най їм твій кримінал випаде на їх талані!..

Лицатий і кушкатий⁶ свідок штовхає Романа з боку і безпечить:

— Спаде і на них смуча година.⁷

Кругленький, як булочка, свідок поправляє собі шовкову шириньку⁸ на кругленькій шії, а другою рукою обіймає Романів стан і дивується:

— А я хло⁹, заложився з Митром Попенюковим, що ти вискочиш, та й що з того, програв заліжку.¹⁰

А тоті свідки, що йшли подалеки, вгадували, що Мокана зженуть вороги зі світу в криміналі, аби більше не вступався за селом. З-поміж цих свідків оброслий, чорнолиций Оласій наближується також до Мокана і хвалить його:

— Панський маєш розум, щось упросився на місяць весну звеснувати, а відтак вже панська воля!

Ще дальше позаду йшли свідки боязливі, які зострахи перед злісним свідчили на два боки й пота-

⁵ Подвійний мішок.

⁶ Носатий.

⁷ Лиха година.

⁸ Хустина.

⁹ Хлопе!

¹⁰ Умовлений заклад.

кували так прокураторові,¹¹ як також оборонцеві, а приперті до чола, толкувалися, що стояли оподалік і добре не чули, що Мокан говорив, але божилися, що він не мовчав. Вони й тепер глипають то навперед себе на Мокана, то обзираються за жандармами, наче хотіли б впевнитись, хто їх заведе до шинку на полуденок.

А Мокан кається гірко думками:

„Коби я тоту катівню ще пересидів, то аби видів, що хлопа ріжуть як вепря, то не обізвуся, бігме ні, ще буду кричати: келюхи¹² з нього сотайте,¹³ посічіть його на дрібні кусні, бо правду каже злісний, що хлоп добрий лиш печений і солений... Таким цапам треба України? Смоли їм у горло, ще й обухом у голову. Ти сироти за нього жінку та діти, а він з тебе кров хоче пити. То нарід? То гаддя сорокاته!“

Ті Романові кудлаті думки поплескав разом з головою його сивенький довгоногий адвокат, що подого- нив його, протиснувся проміж свідків і вмовляв у нього, що має велике щастя, що дістав тільки рік кримі- налу, бо за таку провину параграф¹⁴ пише найменше п'ять літ тюрми.

Коли Роман на це нічого не відповідав, адвокат був певний, що він вірить тому свому щастю і, кла- дучи йому руку під паху, допоминався:

— Треба буде мені ще соточку доплатити, бо самі видите, що я собі коло вас три дні збавив, а кара маленька!

Свідки посміхнулися з маленької кари, а адвокат відповів усмішкою і подався убік.

¹¹ Судовий обвинувач.

¹² Кишки.

¹³ Тягніть.

¹⁴ Закон; речення із закону.

II.

Виглядав, як підпилений ясень.

Його подовгаста твар викривилася під надстриженим вусом, а сині очі потопали вдолину, гейби не хотіли дивитися на тоті сірі мури, на тоту узбросну варту, на тих облесних і ненаситних свідків.

Вийшов з брами й оглянувся, як пострілена птаха оглядається в сторону свого вбивця.

Такий великий, камінний цей мур, що очі його не можуть обхопити. Сам камінь і глина, самі роззявлені гаври, саме руде залізо. Сонце тут не нашпарить,¹⁵ не дотиснетесь, хіба зеленим мохом крадьки підкрадається. Студинь відти норами позиває.

Щось Мокан забагато у цей мур дивиться, щось він очима шукає. Щось він собі думає, щось нагадує.

Свідки глипнули у того місце, куди він вдивляється, а там на мурі тремтять маленькі оченята, як два метелики синьокрилі.

А личко, як біла платинка на мирі, від вітру хитається, а дрібні пальці кошелик тримають і червоніють.

Тоді жалісні оченята глянули на Мокана і на бадіків-свідків і чогось зраділи.

— Ти чия, небого?

— Івана Паладюкового.

— Того, що в ліщинах сидів над Прутом?

— Того самого.

— Того, що його вояки убили?

— Того самого.

— Що йому хату спалили?

— Того самого.

— А ти що тут у такому місті робиш?

— Я тут у панів служу та й прийшла неню відвідати.

— То неня тут у припоні?

— Вже рік у катуші, вуєчки гарні та пишні.

¹⁵ протиснетесь крізь щілину.

- Та за що, хло', її катують?
- За це саме, за що дедю¹⁶ убили.
- Справді?
- Кажут, що адіт, за тоту Україну.
- Ото їх у горлі давить.

На Мокановій тварі запалився черлений вогник.

- Ба, що ти, душко, принесла своїй нени?
- Ади, писаночки красні.

Дівчина відкрила кошелик, а з середини, як зірочки, усміхнулися до бадіків писаночки писані, такі гей живі очі...

— Йй-га, то ти, казати, таки увесь Великдень нени справила?

— Буде й нени, буде й багнетикам¹⁷ простибі¹⁸ за того, що передадуть нени.

— Та й така мала удаєш писати?

— Я і вам по кошеликові повиписую, вусчки добрі та пишні, лиш аби-сьте хоть сьогодні увечір, хоть завтра, запалили у ліщинах над Прутцем вогонь за дє-деву душу.

Бадіки прирікали, що з радої душі запалять вогонь за її дедю зараз, як лиш додому прийдуть, аби всі гори знали, що Паладюкова пам'ять сяє.

Дівчина цілувала бадікам руки й божилася, що їх наслав її Біг. А ще не досягнула до Мокана, як він уже гладив її біляву головку і ввесь палав із радості:

— Рости велика!

— Рости велика — повторяли бадіки-свідки й забували за полуденок.

— Аби ви тривали,¹⁹ вусчки срібні.

Та наче б дивився Мокан, як його темні гадки сідали воронами на крила й утікали від нього та й пропадали десь межі мурами та коминами, а на їх місці

¹⁶ Батько.

¹⁷ Сторож, вояк.

¹⁸ Подяка.

¹⁹ Довго жили.

мерехтіли усміхнені писаночки із кошелика доньки Паладюкової й на кримінальному мурі дрібними пальчиками виписували Паладюкову Україну...

— Адіт, таке воно мале та невидне, а стариню завстидала!

— Аби тебе, писарочко, ручки не зболіли!..

СВЯТИЙ НИКОЛАЙ У ГАРТІ

— Пс-с-ст! Уже йде!

— Куди?

— До нас.

— Де?

— Пс-с-ст! Онде, вже на Приймаковім перелазі. Васи', скоч ше на під.

— Чого?

— Накрий термітев одежину, привали каменем дошку!

— Вже привалив.

— То скинь кожушину, бо возме.

— Ні, я втечу.

— Неня сховала опинку?

— Сховала.

— А єма єк?

— Попелом притрусив, не заздрить.

— Дє'!¹

— Шо?

— Дайте ше свій капелюх мені.

— На, тікай!

За воринням показалася фігурка вся в чорному одінню, а на голові шапка з чорножовтою мотузкою на

¹ Дедю! — тату.

долішніх краях і з кругленьким гудзиком на переді. Гудзик виходить понад рівне дно шапки. Під лівою пахою подовгаста книга, в правій руці бук. За фігуркою йдуть два люди. Один несе спору в'язку мужицького плахтя та одіння, другий голіруч.

— Дома Курило Сівчук?

Тиша...

— Курило Сівчук дома? — грімкіше крикнула фігурка.

— Чіму би не дома, проше ласки Божої та панцкої — відізався з низенької, майже безвіконної хати хрипливий, придушений голос. Слідом за тим скригнули чорні, закурені двері і випустили на двір чоловіка середнього росту. Його худе, поморщене лице, кучма нерозчесаного волосся, сухоребрі груди, що їх не обіймає собою темна, латана сорочка, витерті, червоनावі холошні і худокості, босі ноги говорили самі за нього, що він є. Він не потребував представлятися. На його стан зложилися віки нужди і вип'ятували на ньому грубими буквами: мужик.

— Я дома, проше ласки Божої та й... — повторяв Курило Сівчук, схиляючись вниз.

— Чому не відзиваєшся, як тебе кличуть? — сердито спитала фігурка.

— Та ек же ні? Я дома, проше ласки...

— Будемо тебе забирати за податок.

— Що ж діяти, проше ясного пана та й здикуторя.

— Худобу маєш?

— Маржинки дасть Біг, проше пана! Вже давно не кушіли-сми скороми.

— Що ж маєш рухомого?

— Хороми!?² Ей де! Хоромів нема, проше пана, штири голі стіни та й по всему. Бідно си діє, пишний та годний та чемний панчіку!

— Брешеш! Присяжний! Ходім до середини.

² Сіни.

— Або ж я спираю ласкавого пана?

Пан ексекунтор штовхнув палицею в двері, що до половини вже були отверті. Двері заскрипіли і відхилились аж до самої стіни. Ексекунтор зігнувся і переступив поріг, за ним увійшов присяжний, а відтак Сівчук. Другий присяжний лишився із своєю в'язкою на дворі і прилагоджував посторонки на новий пакунок.

— Де ж твої річи? — питав невдоволений ексекунтор.

— Бідно си діє, ясний та добрий панчіку, штири стіні та й... Самі здорові, видите, Бог би вам дав панованє!

— Я нічого не виджу.

— Га! Нічю ж бо й видіти панцким очам: біда та й клопіт!

— То твоя жона?

— То, проше ласки пана, жінка.

Курилиха Сівчучка, що досі стояла неповоружно в чорній сорочці без опинки, поступила один ступінь ближче ід чоловікові свому і глянула наскісь ексекунторові в очі.

— Нічю нема, файний та добрий панчіку, без опиночки ходжу.

— Таки нема нічю, хоч гинь — додав Сівчук.

— Де ж ви спите?

— Шінуючи чесну голову панцку та й світі образи та й нас ірщених,³ ми спимо на землі, а діти на лавиці.

— На чім спите?

— Таки на землі.

— А подушки де?

— Га! Подушок дасть Біг, на кулаці спимо.

— Брешеш!

— То, шьо очі видють, то є; я не спираю шукати.

Ексекунтор перейшовся скорим ходом по хаті і стукнув палицею в один, другий і третій кут. Він бачив,

³ хрищених.

що йому нема що звідси взяти: під передньою стіною довша дошка на трьох стовпцях — то лавиця; під прилежною стіною коротша дошка на двох стовпцях — то „стіл”; на середині хати яма на ватру присипана попелом — то піч. Бачив се добре, але з привички „шукав”. По хвилинці зупинив свій погляд на стіні, що під нею стояв „стіл”. Там висів образ. Тло його чорне, закурене, тільки темножовтаві пасмужки нагадували лице, голову і ясність над головою якогось святого. Одні лишень рами, що видко вийшли з-під майстерського, гуцульського долота, додавали йому поваги і приманювали око. Сівчук уздрів, що „пан” вдивлюється в образ, і почіхався в голову.

— То якісь кавал балвана, — пробуркотів сам до себе екзекутор.

— Ні, проше пана, то не Палагна, то сьвітий Николай.

— Але рами ладні.

— То ще мій прадід їх різьбив.

— Звідки ти маєш той образ?

— Присяжний! Здойми той образ!

— Та як же це, панчіку? Спадайте на рани Божі, лишіть сьвітого, — просив Курило.

— Спадайте на рани Божі, пишний та файний пане здекутору, комісаріку наш любий, — голосила Курилиха.

Присяжний не ждав, зняв образ і виніс на двір. Тільки порох закурився і павутинням обведений простокутник лишився на тому місці, де стояв образ.

— Та як же без образа в хаті, проше ясного пана? — падкався Курило.

— Не осоружте нам хату, комісарю чесний, — заводи́ла Курилиха.

— Шкода гаданя! Ще й хата піде на ліцитацію, як не заплатиш податку; я права не скасю, — grimнув пан екзекутор і вийшов на двір.

— Присяжні! До Гриця Саїна!

Пішли...

Надворі вже добре вечоріло, коли Курилиха Сівчучка з маленькою донькою Анничкою розкопувала серед хати яму і видобувала з неї „начіне“: два глиняні горшки, п'ять деревляних ложок, стільки ж червонявих мисочок і кулешівник. Юрко відвалив камінь з прогнилої тертиці на даху і витягав із задненого поду одежину та подавав Василькові і Петрикові, що бігцем занесли її в хату.

— Вже все, Васильку? — питав батько синка, котрому подавав постолі з онучами.

— Все, дедику! Ваш сардак та й сорочка, ненин кіптар, опинка та й сорочка, наші кожушинки та й сорочічки, обі верітці, вузлик муки, бербеничка з огірками, Анничина фустка та й ваші, аді, постолі.

— Йди ж принеси води на кулешу, а я напречу дров з Петриком.

— Добре, дедику!

Тоді, як багач Приймак видоїв своїх шість овець і ніс в дійниці скором до хати, сиділи його сусіди Сівчуки за „столом“ та й доїдали гарячу кулешу і мисочку огірків, а серед хати дотлівало в ямі вугля.

— Нене, я піду спати, прокажіть оченаш, — просила мала Анничка, що накормившись, дрімала при „столі“.

— Вклекни, синку, та й склади ручки.

Анничка клякнула, зложила ручки і піднесла свої оченята д'гори в те саме місце, де стояв досі образ. Там була гола стіна. Вона повела оченятами по всіх стінах, а образа не найшла. Допитливим поглядом дивилася вона нені в очі, а відтак проговорила жалісно:

— Ненько! Де святий Николай?

Василько й Петрик глянули на стіну і собі загомосили:

— Дедику, ненько, де святий Николай?

Важко вчинилось Юркові; він споглядав на жінку, а жінка споглядала мовчки на нього. Зідхнули тяжко і відповіли дітям обоє разом:

— Сьвітій Николай у гарті!⁴

— Взяв здекутор?

— Аскже, небожета: *світій Николай у гарті!*

Українська новеля І.
Філія Учительської Громади в Коломиї 1910.

⁴ В громадським уряді, де складають зафантовані речі.

Богдан Лепкий

Д З В О Н И

Вороги уступали...

Ночами горіла луна, у днину дими закривали сонце. Густі та їдкі. Чути в них спалену соломку, перетлілий волос і пришкварене м'ясо. Людські зойки летіли в світ, як туча, сльози тремтіли, як роса.

Вороги уступали...

На приходстві в Кінашівці зачинили вікна, бо саджа падала на білу постіль. Дихати не було чим. Луна кріпшала, дими підлазили все ближче, ніби змії підходив під село, щоб і його слизати. Вже чимало слизав, та все він іще голодний.

Отець Савишин вибігав із приходства, ліз на дзвіницю і дивився. Церква стояла на горбку, так і видно було далеко. За кожним разом вертався додому сумний і гірше неспокійний. Не спав і їжа йому не смакувала. Змарнів і побілів, лиш очі набрали ще більшого блиску, ніби хотіли просвердлувати завісу невідомого.

Втікати? Ні. Цього він не зробить. Де стадо, там і пастир. Залишився, як наступали москалі, залишиться, як уступають. Перебув стільки, протерпить і решту.

От і тепер. Вечорів, а він стоїть на дзвіниці і дивиться на шлях.

Довгою, сорокатою гадюкою снуються коні, люди, вози, товар. На возах накопичене всіляке добро. Чого тут нема? Навіть колиски хлопські, навіть дитячі забавки. А вози тікають, як ті зі снопами перед бурею

з поля. На возах і поруч них вояки: обірвані, покалічені, брудні, мов старці, що вертаються з далекої прощі.

Каламутна хвиля вдарила на наш край від сходу, відбилася від високих Карпат і відпливає, звідки прийшла.

Отець Савишин потонув у думках... Що та хвиля принесла з собою і що залишиться по ній? Діти без батьків, жінки без чоловіків і багато могил. Праця цілих поколінь піде намарно.

Нараз кілька возів відірвалося від шляху і скрутило в село.

Пощо?.. Грабувати, палити, людей з собою забирати, як татари.

„Руйнуйте, паліть Сіон святий, Вавилону окаянні діти!”

З серцем, повним болю, прибіг на приходство і замкнувся у своїй канцелярії. Не робив цього ніколи. Між ним і родиною, та між його хатою і селом не було ніколи зачинених дверей. Жінка і діти тривожно дивилися на ці зачинені двері. Та ніхто не зваживсь увійти.

А в селі клекотіло. Вулиці прибирали від босвища. Лежали на них якісь чорні купи і червоніли калюжі. З-під стріх вилітали червоні когути.

Отець Савишин вийшов.

Був блідий, але вже спокійний, уже готовий на все.

„Діла добрих обновляться, діла злих загинуть”, — твердив псалом Давида.

У руках у нього був хрест.

Діти й жінка підійшли: поблагословив їх і дав знак, щоб залишилися в хаті. Звикли слухати й не питалися, чому.

„Чужим богам не молилось, а Тебе благаєм: поможі нам, ізбави нас вражої наруги, поборов ти першу силу, псбори і другу...” говорив, ідучи через сад. Хрестом благословив усе довкола.

Як прийшов під церкву, солдати злазили з возів. Деякі поздоровили священика, деякі вдавали, що не бачать його. Один підійшов і приложився до хреста:

— Благословіть, панотче! — сказав по-українськи.

„Блаженний муж на лукаву не вступає раду і не стане на путь злого та з лютим не сяде”, — говорив отець Савишин, вдивляючись у вояка своїми розпаленими очима.

Салдат похилив голову і христився.

— А ми до вас по дзвони прийшли, — відізвася другий, мабуть, старший.

— По дзвони?

— Іменно по дзвони. Такий наказ. Здіймали по інших селах, треба знімати й у вас. У вас вони гарні, здорові. Скільки пудів буде в цьому черевачеві?

Отець Савишин оторопів.

Ще вчора чув, що москалі вивозять не лиш людей, але й дзвони, та вірити не хотів. Дурив себе, що це неправда, що це одна з тривожних вісток, яких ходило багато.

Як можна забирати дзвони? Таж це голос і совість села, його уста і серце. Чи вмре хто, чи вінчається, чи пожар бухне — вони перші сповіщають. Тішаться або плачуть, для кожної вістки мають інший голос, інші звуки. Як же на селі без дзвонів? Як мати над колискою, так дзвони над селом. Цілі покоління родяться, виростають і умирають під їх чисті звуки. Від дитини кожний привикає до них і подумати не може, як було б без дзвонів. Як сумно зробилося було, коли, з початком боїв, жандарми відчепили шнури і замкнули на ключ двері від дзвіниці. Здавалося тоді, що дзвони, дивлячись на кривду людську, втратили мову, оніміли. Так мовчали вони цілу зиму. З весною знов заграли, а тепер мали б їх раз на все забрати?

Ні, ні, це не може статися, це ж святотатство...

І отець Савишин твердив один псалом за другим, мов у гарячці, перемішуючи тексти і зв'язуючи відорвані речення в логічний, відповідний до моменту ланцюг.

А солдати сокирами рубали в'язання дзвіниці, щоб на шнурах спустити великий дзвін і два менші, бо по дряхлих сходах знести їх було неможливо.

Отець Савишин став під церквою блідий, з горючими зіницями і з хрестом у руці. Чув, як гострі барди гримали об дубові бальки, аж луск від недалекого лісу відбивався. Чув, як жалібно охали хрести на цвинтарних могилах, як від церкви відбивався відгомін цієї грішної роботи, як за кожним ударом дзвони стогнали, мов просили, щоб їх не дати, бо вони не хочуть, щоб їх перетоплено на пушки. Вони хочуть своїм людям і своїй церкві служити. „Чужим богам не будемо дзвонити”, — казали вони. Отець Савишин розумів їх мову, та порадити не міг.

Тих трохи людей, що збіглися під церкву, що ж вони можуть проти ворожої сили? За ними правда, а за ними сталь гостра і кулі. Тут треба якоїсь іншої, вищої сили...

І отець Савишин дожидав чуда. Воно повинно статися, щоб гріх не побідив благодаті.

А солдати рубали. Рубали всі, крім одного. Той, що просив благословення, лежав під церквою хрестом.

Отець Савишин глянув, і мов якесь далеке сяйво озорило його.

„Прозрять незрячі, і повернуть на шлях свій рідний, шлях свій правий, повернуть з манівців, з неслави, і до каміння припадуть, батьківського, і обіллють його кривавими сльозами” — гомонів сам до себе.

А москалі рубали.

Вже найменші дзвони стояли один поруч одного на возі, ніби діти, котрих відірвали від матірної груді і наготовили, щоб вивезти в чужину й перетворити в яничар. Вже й середній, доволі великий, виважили з

дубової осади, і корону його обмотали мотуззям, щоб спустити вділ. І оце добираються до найбільшого, до того, що його солдат назвав був зневажливо „червачем”. Були це гордоці села. Такого дзвона навіть у ма-настирі не було. Мав голос низький, а лагідний, не картав, а потішав людей, будив віру в перемогу правди і волі на землі; це був голос „кроткого” владики. Кілька літ збирав отець Савишин добровільні датки на цей дзвін. Кілька літ радувався мрією, як то він перший раз задзвонить. Цей дзвін дзвонив на свято скасування панщини, і на Спаса, як святити прапор, і тоді, як Стрільців благословив. Цей дзвін мав задзвонити, у велике воскресення народу, тоді як... і отцю Савишинові підступили сльози до очей. Прорвалася гребля, і океан жалю залив усе кругом.

А москалі ланцюгами і шнурами обмотали розсохи велетня, мов роги лютого бика, щоб його спустити вділ. Та замало рук було в них до такої тяжкої роботи.

— Гей, ти там, чого випулив очі, хапай за шнур! Підтримуйте криси дрючками, серце зніміть, то легше буде. Так. А тепер прикотіть з-під лип колоди. Гарзд! Нумо враз!

— Лишій! — залунав нараз пронизливий, неприродний голос.

Всі оглянулися і побачили, як отець Савишин підняв хрест угору. Здавалося, росте, — понад липи, понад церкву, до неба. З очей, червоних від сліз, били іскри, як крізь зливу громи. Біле обличчя відбивалось від чорних дубових дверей церкви, як місяць від змар, і променіло. З уст вилітали слова, ніби громи:

— Хто доторкнеться до дзвону, той не доторкнеться більше ні до чого!

— Тягни, тягни! — наказував солдат, вимахуючи нагайкою.

— Хто дивитиметься байдужно на його упадок, той не побачить ні жінки, ані рідних дітей!

— Не слухайте попа, най собі кричить! — захоував унтер. — А нумо враз, ану всі, як один; гей, дубинушка да ухнем, — ух!

— Хто не кине цієї грішної роботи, на того мій проклін, проклін від Бога, від людей, від живих і вмерлих, від оцеї землі, — про-клін! . .

Не домовив, як ті, що під грозою нагайки, взялися були дзвін спускати, тепер, перестрашені прокльоном, відскочили й розскочилися, мов би це не слово, а щось видиме, страшне падало на них крізь двері із церкви. Відскочили, шнури та ланцюги рванулися вгору і потягнули за собою тих, що тримали їх у руках, дзвін захитався, охнув і полетів уділ, розбиваючи в тріски всі ті палі, колоди, бруси, весь той крам, що мав його з дзвіниці знести на чужий, воєнний віз. Упав і крисами зарився в землю, накриваючи того, що проводив ділу руїни.

Довго чути було в дзвіниці зойки і стогони, а під церквою стояв, мов задеревілий, священник з хрестом піднятим угору, з обличчям, як ярий віск, з очима, як похоронні свічки, і голосом різким, ніби не од міра сего говорив псальми, переплутуючи одні з одними, як чоловік, що переплутує сліди в темряві.

Богдан Лепкий. *Дзвони. Оповідання* (Вибір).

Краків-Львів, 1944.

Лесь Мартовиз

З Л Е Д І Л О

Суддя Кривдунський, заговоривши при розправі ласкаво до Олени, глянув крадьки перелякано на адвоката й на свого писаря, чи вони випадком не взяли йому за зле ту ласкавість, або чи не сміються з нього. Кривдунський, усупереч усім приписам і законам, уважав за нормальні відносини судді до мужички, щоби на неї насварити, покричати й казати її за двері викинути.

Але її худеньке, біле лице, як із мармуру виточене, всю увагу судді стягло на себе й не дозволило йому примітити, що Олена в мужицькім одягу. На тім лиці не було ані одної зайвої морщинки, а все ж таки видно було на нім терпіння, неначе білу хмарку на місяці.

— Що ви за одні? — запитав її суддя ласкаво і власне тепер поглянув перелякано на писаря і на адвоката.

Олена показала рукою на мужика, що його власне розправа переводилася.

— Я — жінка Семеона, — відповіла таким голосом, що здавалося, ніби це не Олена говорить, але якась мушка близько над вухом бринить.

Суддя підніс брови вгору, наче здивувався, що й таке створіння може бути замужем.

Олена ж тим часом далі говорила:

— Прошу ясного суду, ми вернемо гроші, що взяв чоловік, бо то не було ніякої продажі. Як же ви купували той ґрунтьєць, Бога бійтеся, Петре!

Із цими словами обернулась Олена до малого, со-лопенського мужика, в роздертій під пахою кожушині. З-під пахи стриміли йому три космики чорної вовни, як грубі найжені вуси.

— При свідках купив, — відповів Петро й відвер-нувся від неї.

Олена поступила кілька кроків так, аби стати Пет-рові до лиця:

— То все крадьки зроблено, — бриніла до Петра, притакуючи собі головою. — А хто ж робив той грун-тець продажний, кажіть, Петруню, знала я за того? Чи ви міні хоть марне словечко сказали! Нашо-сте впхали ему гроші так, що я не виділа?

Петрові виступили смуги на лиці, червоні, як роз-крайний буряк. Трохи від Олени відступився і бор-зенько заговорив до судді:

— Бігме, вона знала, вона все знала.

Олена підступила знов ближче:

— Ой, не говоріть неправду, бо гріх. Таж ви єго витягли з хати на христини. А то ж чувана річ, аби на христинах та грунт продавати?

Петро червонів та й бився кулаком у груди:

— То все не так, бігме, не так. Я зараз присягаю!

— Присягніть, присягніть, Петруню! — пригово-рювала Олена.

— Отже, бігме, присягну!

Грубенький адвокат хитро підсміхався. Щоби ви-свободити свого клієнта з клопоту, встав, підперся гру-бими руками на стіл і витягав короткū шию.

— Вона тут ні при чім, — говорив до судді, ніби докоряючи йому, що допустив без потреби Олену до слова. — Грунт інтабульований на Семена; вона не має тут що говорити.

Олена підбігла до адвоката, потім назад до судді, а потім до Петра:

— Я маю з ним діти, — жалувалась вона. — Чет-веро дрібних дітей. Шо їм із тата, з мами, як лишаться

без ґрунту? Кривда буде, прошу ясного суду. Відки ви, Петре, дібрали такого сумління, аби потай мене відбрати дітям ґрунтець?

Суддя бачив, що як би Олена мала більше фізичної сили, то сталася би тепер причиною авантури. А що чув на собі докір адвоката, що без причини допустив її до слова, тому стягнув брови і скричав:

— Тихо, бабо, бо зараз замкну!

Олена побігла борзенько в кут і гляділа відти перелякано то на суддю, то на адвоката. Адвокат подивився радісно на Петра й моргнув до нього, ніби: „Зважай, чоловіче, якого заступника маєш: сказав слово, і все вийшло добре.”

Але Петро червонівся далі. Був поконаний і засоромлений. Він почував гидоту свого поступку супроти мужицького права, бо купив ґрунт непродажний, з-межи дрібних дітей, потай жінки. Йому здавалося, що ціла вага цієї розправи — доказати, що він не крадьки купував. Не мав відваги оправдуватися перед суддею, бо не знав, чи по Олениній обороні суддя йому повірить. Але перед адвокатом міг, бо заплатив йому за віру.

— То не зробилося так прихалци, — розповідав адвокатуві. — Цілі два роки ми мали заєдно за цесе бесіду. Може, неправда, Семене?

Семен заметушився. Дотепер стояв цілий час похнюплений і словом не обізвався.

— То таки, Петре, діялося на христинах, — відповів несміливо й нерадо, як та дитина, що її виб'ють і змушують сказати, що вже більше не буде зле робити.

Петро розклав руки широко, як би мав обняти щось дуже грубе.

— Як то?! — дивувався. — А ви ж мені раз казали, що продали-бисте ґрунт, лиш аби трафився добрий купець?

— Але я не казав, що маю ґрунт на продаж, що в мене ґрунт продажний, — говорив Семен также несміливо й нерадо.

Чув свою провину перед жінкою і перед дітьми.

— От на, маєш! — сказав Петро й чухався в голову.

— Які ж то ви дивні, — говорив адвокат, стягнув праве лице й прижмував праве око, даючи тим порозуміти, що він думає: дурний, а не: дивний. — Та то все одно, чи на христінах, чи на похороні, чи на весіллі. Згодили-сте ся, дали-сте завдаток, а тепер хоть доплачуйте, най вам ґрунт дає, а ні, то най вертає подвійний завдаток.

Але ця мова ні трохи Петра не заспокоїла. Він м'явся, червонів, переступав із ноги на ногу.

— То, бігме, не було крадьки, — клявся і просив очима адвоката й суддю, аби йому повірили, аби хоч сказали, що вірять.

Суддя знетерпеливився. З лоскотом відсунувся з кріслом від стола й ударив кулаком книжку.

— Шкода часу! Відступась йому ґрунт? — зверщав на Семена.

— Кривда буде, пане!

— Вертай подвійний завдаток. Коли даш сто ринських?

— Кривда буде, пане.

— А ти хочеш подвійний завдаток? — звернувся суддя до Петра.

— Шо міні з гроший? — відповів Петро й відвернувся від Семена так, аби він не міг йому в очі заглянути. — То не було крадьки. Скарай мене сила Божа! При людех...

Олена не дала йому докінчити. Прибігла і стала йому прямо до **лица**.

— Беріть, беріть, Петруню, ґрунтець із-помежи четверо дрібних діточок! — грозила йому пальцем і протирала очі рукавом.

Петро відвернувся й шукав очима порятунку в судді.

— Я здаюся на ласкавий суд, — сказав твердо, ніби сердито.

— Приймай подвійний завдаток! — і собі ж сердито сказав суддя.

Олена зайшла знов Петрові перед обличчя і знов протирала очі і грозила пальцем: „Ой, не загірєтеся сирітською кривдою!”

Петро благав очима в судді порятунку.

— Марш, бабо, за двері! — зверещав суддя. — Я для неї хочу добре зробити, а вона мені перешкаджас.

Вона борзенько побігла до дверей, вийшла до сіней, зачинила за собою двері й приклала до них вухо. Слухала з таким напруженням, що здавалося їй, почувала би, як трава росте. Отже, окрім гамору, нічого більше дослухатись не могла. Чи з невігідного стання, чи, може, з нетерпеливого дождання, дрижала цілим тілом, як на морозі. Пробувала кілька рази дотулитися клямки, але клямка дзвеніла під дрижачою рукою, і Олена хапала за кожним разом руку назад, неначе би попеклася.

Аж нараз відчинилися двері, а Олена вхопилася міцно правою рукою за одвірок, аби не влетіти до середини. Уперед вийшов Петро скорою ходою, а за ним пхається нерадо Семен. Олена видивилася з боязню на нього, а він спустив очі під її поглядом і оглядав широкі писки своїх чобіт.

— Маю вернути подвійний завдаток, — обізвався він так нерадо, неначе би кожде слово, промикаючись крізь горло, дерло його, як ячмінний колос.

Олена піднесла обі долоні вгору й ловилася за вуха й за чоло.

— Йой, йой! Запродав сумліне! — говорила тишенько, потім шептала ті слова, а потім тільки рухала губами.

Петро став оддалік від них, але йому не дало довго встояти на місці. Приступив до них і сплів пальці над грудьми й спустив їх кілька мога в долину.

— Жінко добра, на який же я спосіб запродав сумлінсь? — сказав твердо, але червоні смуги виступили йому знов на лиці.

Отже таки дивився відважно Олені в очі. Вона знов забриніла, як мушка, і майже за кожним словом притакувала собі головою.

— Та ви його возьмете на христини, а він нап'ється, прийде додому та й бійку зчиняє. Аякже, бійку зчиняє, — додала ніби для того, що Петро їй не вірить, хоть він мовчав.

— Як я була при надії, а він наптий прийшов, то й за волоси мене водив, і ще й кулакував. Кров із мене цюрком лялася. Де ж таку жінку бити?!

Семен глянув на неї, почухався в голову й усміхнувся заклопотано. Відтак спустив знов очі в долину.

— А що ж я вам винен? — запитався Петро.

— Я на него нічо не кажу, — говорила Олена. — Він добрий чоловік. Як тверезий, то й послухає і зробить. Але натура зла, натура зла, — повторювала чимраз тихше й тихше.

— А в нас четверо дітей, — сказала голосніше й погрозила пальцем. — Усі люди дивуються, відки в таких паскудних людей такі прекрасні діти.

Губи їй дрижали, на очах виступили червоні жилки, а вона оглядала чоловіка, ніби шукаючи тої краси, що перейшла на діти.

Потім відвернула голову від чоловіка, подивилася Петрові просто в очі й заломила руки:

— А нашо ж ви крадьки, потай мене, ґрунтець купували, а тепер би ще послідну коровину продати на подвійний завдаток?

— Та бо чикайте, годіть! — м'явся Петро і справив ліву руку до Олени. — Шо ж тут крадьки? — говорив до Олени, а побачивши, що не переконає її, звернувся до Семена: — Яка ж тут була крадена річ?

Семен підняв голову, але не дивився ні на Олену, ні на Петра.

— Вона таки за того нічо не знала, — сказав не-
радо й хутенько глянув убік, бо спіткався з Олениним
поглядом.

Петро стис плечима, а потім ударився об поли
руками.

— А най вам Господь Бог заплатить за мою крив-
ду! Верніть міні мої гроші, та най вас обминаю де-
сятів вулицев, — сказав борзо й з притиском. — Хо-
діть назад до суду, аби там записали, — додав сердито.

Коли ввійшли назад до середини, суддя підніс ви-
соко брови, втворив широко очі й дивувався, що ось
то раз серед безконечного числа сірої мужичні най-
шлися відкись йому знайомі лица. Тільки не міг собі
пригадати, відки він їх знає.

— Ах, та це ті, котрих власне справа скінчилася,
— сказав адвокат, відгадуючи заклопотання судді.

Кривдунський спустив брови і стягнув губи до
сміху. Йому припала до вподоби та думка, що мужиків
не можна так пізнавати з обличчя, як других людей.

— Що ж ви ще скажете? — запитався, а та ус-
мішка придавала його голосові якоїсь ласкавости.

— Ми, прошу пана, вже полагодилися, — сказав
коротко Петро.

— Як то? — здивувався суддя. — Другий раз?

Петрові повиділося, що цею другою злагодою зро-
бить панам прикрість. Тому низенько поклонився й
додав несміливо:

— Так, так. Я вже не хочу подвійного завдатку.
Семен вертає міні мої гроші.

При цих словах поглянув на Семена й на Олену,
ніби: „Помагайте міні, бо й ви до цього примішні”.

Олена порозуміла той погляд. Підступила хутень-
ко д’столові і, нахилюючи голову, ніби кланяючись,
заговорила:

— Ми, прошу ясного суду, з Петром сусіди. Нам
не треба сварки, ми в злагоді.

Адвокат ізчервонівся і став судорожно м'яти папір у руках.

— Ти здурів, чоловіче! — скричав на Петра. — Мавш судову угоду, то якого лиха ще тобі треба?

Петрові знов виступили червоні смуги на лиці, нагадав собі, що обіцяв іще доплатити адвокатові, як дістане ґрунт або відбере подвійний завдаток. Чувся тепер двічі винуватий. Одно, що всупереч мужицьким звичаям купував непродажний ґрунт, а друге, що не додержав із паном нечистого діла. Бо, на його думку, пани тільки на те, щоб робили кривду людям, і як уже тебе нечистий торкне на зле діло, та й пан тобі при тім помічний, то вже треба лізти до кінця в болото. Тому Петро мовчав, та тільки прів і червонівся.

Суддя засоромився, бо здавалося йому, що хоч йому мужики тільки голови набили, то він таки не вирозумів справи. Думає, думає і додумався до того, що певно купна жадного не було, що Семен пияк або дурний, і Петро його ошукав. Щоби свою помилку направити, грізно подивився кругом себе (це мала бути повага) і сказав до Олени:

— Іди з чоловіком надолину, най йому куратора нададуть, бо він марнотратник. Або най перепише ґрунт на тебе, бо його ще не один ошукає.

Всі троє низько поклонилися.

Як вийшли за двері, ще раз пристали в сінях.

— Що ж тепер робити? — запитався понуро Семен.

Петро сіяв з радості. Силою здержував усмішку.

— А я вам скажу, — говорив фюшепки й підніс палець до ока, ніби зраджуючи якусь велику тайну. — Не йдіть, де надають куратора, бо там задурно. А пани дурно нічо не зроблять. Ви йдіть до нотаря та перепишіть ґрунт на жінку. Заплатите порядно, але він вам добре зробить.

— Про мене, — згодився Семен.

Петро не міг довше здержатись і засміявся. Тішився, що втік від злого діла.

— Ше ви, Семенихо, — сказав, щоби надати причину своему сміхові, — ше ви будете потай чоловіка ґрунт продавати.

Олена поглянула на Петра. А побачивши його сяюче й утішне лице, усміхнулася й собі. Але той сміх був супроти Петрового щирого сміху такий, як темної ночі на краю овида світло далекої, тихої блискавки без грому супроти ясного соняшного світла.

Лесь Мартович. *Твори*. I том. Краків-Львів, 1943.

Осип Маковей

МУХОЛАП

В околиці села К. над Дністром появилася незнайомий нікому чоловік, настільки неосторожний чи байдужий на всі прикази власти, що не зголосився в поліції, тільки так ходив собі свobodно, як за давніх добрих часів. Першу вістку про нього принесла Парася, слуга коменданта постерунку державної поліції, пана Вілька; вона наперед пані Вільковій, а потім і самому Вількові оповіла свою стрічу.

— Іду я, — каже, — собі попід ліс, дивлюся, аж там якийсь пан із сивою бородою, в окулярах, кидає мішком понад будяки і ловить мухи чи щось таке. Стала я за корчиком і дивлюся, що він буде далі робити. А він сідає на землю і починає порпати, копати, щось виймає, щось ховає... Здається, чоловік не при розумі. Я обійшла його здалека; краще не сходитися з таким мухолопом.

Звіт Парасі не був докладний. Пан Вільк хотів ще знати, що той незнайомий закопував чи викопував, кому він давав знаки тою фаною чи тим мішком, чи се хто міг бачити, — Парася аж наудилася від тих допитів, але не могла нічого більше сказати. Комендант, дбалий за спокій околиці, повіреної його опіці, прикликав зараз поліція Францішка Свідра, і приказав йому негайно знайти мухолопа і привести його в поліцію.

Заки те все сталося, берегом Дністра понад водою ходив вояк цлового батальйону, Войтек Ржепа, котрий мав пильнувати границі, щоби хто з Буковини не перевозив Дністром горілки у Східню Малопольщу. Так

сей Войтек побачив на кручі Дністра дивне диво: — якийсь сивий пан, в окулярах, махав білим мішечком на патичку — і то в сторону Буковини: раз, другий раз, третій раз, потім заглянув у мішок, витяг з кишені фляшку, усів на землю — і не знати, що далі робив, бо знизу не було видно. Войтек Ржепа розумів свою службу, і хоч як не хотілося йому лізти на стрімку стінку берега, обов'язок наказував йому придивитися сьому підозрілому панкові зблизька. Нема сумніву: се вимажування хоруговкою в сторону Буковини мало своє значення, — він давав знак пачкарям по другім боці, щоби о третій годині по півночі бралися до роботи.

Мухолап сидів на камені і затруював спиртом якогось мотила, коли Ржепа станув коло нього і промовив грізно: — Що ви тут робите?

— Чи не бачите? — відповів мухолап.

— Це румунська горілка, що коло вас стоїть?

— Не знаю. Спробуйте!

Ржепа підніс фляшку до сонця, потягнув здорово і прицмокнув.

— Ви звідки маєте сю горілку?

— Купив.

Мухолап сховав спокійно мотила у коробку і видивився на вояка трохи здивовано, трохи з цікавістю.

— Хто ви є? — допитував вояк далі.

— Професор Краківського університету.

— Говоріть се комусь дурнішому, а не мені.

— Як найду, то скажу.

Ржепа не похопився на відповіді, лише питався дальше: — Чого ви махали три рази фаною в сторону Румунії?

— Бо треба було.

— Ну то я вас арештую.

Мухолап не противився.

В ту хвилину, мов покликаний, надійшов скоренько поліцай Свідер. Ржепа оповів йому все, що бачив, — і оба тішилися дуже, що зловили такого непевного гостя.

Ржепа остався над Дністром, а Свідер не церемонився довго з незнайомим, тільки казав йому йти поперед себе.

— Скорше, скорше, бо я не маю часу. Я вже й так набігався за вами, як пес.

— Чи я вам казав? — боронився мухолап.

— Ви не жартуйте зо мною, — відповів поліцай твердо, — бо я жартів не знаю.

Мухолап замовк.

По подвір'ю станиці поліції ходила Парася. Як побачила мухолапа, зараз побігла до Вількової:

— Іде, іде, той самий, що я його бачила під лісом.

Вількова вибігла на ганок подивитися, як на диво. В селі було страшно скучно жити, тому всяка новинка займала її.

Надійшов мухолап, а за ним поліцай, оба спечені, бо жара пекла. Вількова здержала поліцая.

— Муж спить по обіді, зачекайте! Ідїть до кухні, пообідайте! Сей пан чей не втече.

— Нехай спробує, то я його кулькою дожену, — погрозив Свідер, поцілував Вількову смачно в руку, усміхнувся, моргнув до неї і пішов у кухню.

Вількова пішла за ним, але по хвилині вийшла знову на ганок, бо дуже кортіло їй побалакати з мухолапом. Той сидів на лавочці, обтирав цілу голову хустиною, потім чистив окуляри і віддихав тяжко, — видко, втомився. Виглядав дуже нещасливо: одітий звичайно, як на дорогу, запорошений, з торбою на плечах, бляшаною коробкою спереду і другою торбою збоку, — палиця і сітка на комахи стояли сперті об стіну.

Вількова почала розмову:

— Ви приїхали сюди з Кракова?

— Так.

— За чим?

— Ах, знаєте, тут у вас є прекрасна фльора і фавна — і я хотів побачити.

Вількова зчудувалася:—Прекрасна Фльора і Фавна — тут у нас? Я про них не чула. Вони тут мешкають?

Мухолап видивився на Вількову і відповів спокійно: — Се не є ніякі люди, тільки цілий світ рослинний і звіриний. Маєте тут у своїх ярах Дністрових предивні рідкі рослини, мотилі, ящірки, вужі Ескулапа... От як би хто мені одного такого вужа найшов, я заплатив би. Мабуть, їх тут уже мало.

— А коло Кракова їх нема? — дивувалася пані Вількова. — Адже я вчилася, що під Вавелем в печері є навіть страшний смок.

— Був колись, — відповів мухолап, — тепер його потомки розлізлися по кресах і напастують спокійних людей.

Вільковій прийшли на думку слова Парасі, що той мухолап не при розумі — і вона вступилася в двері, щоби на всякий випадок можна скоро сховатися. Але як жінка поліцая, вважала своїм обов'язком пильнувати його так довго, поки Свідер пообідає і муж виспитьсся.

Мухолап вийняв з кишені якусь закуску і почав їсти. Тим часом з кімнати роздався небавом грімкий голос коменданта Вілька: — Карольцю! — Се він кликав жінку.

Карольця вбігла до кімнати, побула там хвилинку, потім покликала Свідра з кухні і обоє попросили мухолапа до канцелярії разом зі всіма його торбами і приладами. Почалося слідство, при котрім крім Свідра була й Карольця, бо на селі скучно жити, а тут трапляється новина.

— Легітимація! Абсолютно! — гукнув зараз при вході товстий Вільк.

Мухолап подав і ждав скромно коло дверей — ніхто не попросив його сідати. Вільк дивився на легітимацію і на мухолала, оглядав печатки, надумувався — вкінці рішив: — То може бути правдива легітимація, абсолютно, а може бути й підроблена. Знаємося на таких штучках. Тут мені в околицях крутяться всякі

большевики й українці — і кожний має якусь легітимацію з печатками. А я відповідаю за спокій, — абсолютно! Чому ви не зголосилися в старостві, і в повітовій команді поліції, і в мене?

— Бо мені було не по дорозі.

— Не по до-ро-зі, — повторив Вільк з глумом. — Свідер, зробіть ревізію!

Свідер зняв з професора велику бляшану коробку і з замахом висипав з неї на ліжко Вілька все, що в ній було. Там були три золотисті ящірки з синявими голівками, один вуж і дві веретільниці. Ящірки зараз збігли з ліжка на поміст, а вуж і веретільниці порозлазилися по ліжку і шукали дороги на землю.

— Гвалт! — скричала пані Карольця і кинулася до дверей. Пан Вільк відскочив також від ліжка, а Свідер перший був у сінях. На крик надбігла й Парася і зчинила з панею переполох, як би не знати що сталося. — Вужі, гадюки в хаті! А де ж ми будемо спати?!

— Не бійтеся! — успокоював їх професор. — Се дуже невинні створіння. Чи можу собі їх забрати?

— Алеж забирайте собі до чорта то гаддє! Абсолютно! — скрикнув люто пан Вільк. — Ще мені того не доставало в хаті! Чому ви не сказали, що маєте в коробці?!

— Ну, як ревізія, то ревізія! Ви мене не питали, — боронився професор і сховав обі веретільниці знов у коробку.

Вуж тим часом і ящірки залізли під ліжко пана Вілька. Професор поклався на поміст, заглядав під ліжко, казав собі подати палицю, шукав нею утікачів — ніщо не допомгло. Потім сам відсунув ліжко від стіни, — було пусто.

— Або залізли в ті діри коло стіни, або є в ліжку, — ніщо не допомгло. Потім сам відсунув ліжко від того вужа, се був прекрасний екземпляр.

Тим часом пан Вільк падькав також: „Де ж я буду спати?!” А його жінка і Парася і Свідер вибігли

на подвір'я і все дивилися під ноги, чи не лізе за ними „гадде”.

Пан Вільк зрікся великодушно дальшої ревізії у мухолопа, бо важніша була тепер ревізія його власного ліжка, вийшов на подвір'я і видав приказ:

— Свідер! Тут в селі є жид Гольдер, що приїхав за телятами. Знайдіть його абсолютно і на його возі поїдьте з тим паном до міста. Там передайте його панові комісарові, нехай собі з ним робить, що хоче! Абсолютно! Чого я маю морочити собі голову? А будьте осторожні, бо, може, то є правдивий професор, то готов нам наварити пива. Розумієте?

Їзда до міста на возі з телятами не була така прикра, як мухолоп боявся, бо він за той час успів Свідра навчити, що ця наддністрянська околиця своєю флорою і фауною подібна до чорноморської і середземноморської: тут є мотиль *Saturnia Pyri*, *Cypridium calceolus*, *Pulsatilla pratensis*, *Amygdallus*, *Iris aphylla*, такий самий, як на Сіцилії, *Adonis*, акації - Гледичії, славна *Ephedra dystychia*, — останок допотопної рослинности, чудові ящірки, суслики . . . Дещо з того показував професор подорозі, або виймав із своїх коробок.

Треба признати, що поліцей Свідер при сій лекції лише раз задрімав і то на малесеньку хвилиночку, за що в нагороду дозволив професорові злізти з воза і зірвати чудовий горицвіт (*Adonis*), котрого він бажав, як дитина.

На поліції в місті відбулося все далеко гладше, як у селі. Тут передусім був поліцей з Познанщини, з німецької школи, і той попросив професора сідати, поки надійде начальник. Начальник, пан Казімір Корнфельд, котрий уже післав просьбу о зміну свого прізвища на Корневич, бо його наречена не хотіла за Корнфельда вийти заміж, показався чоловіком майже світовим. Увійшовши в канцелярію, він мовчки прийняв від Свідера записку Вілька, а від професора його легітимацію; не сказавши слова, сів за стіл, закурив папіроску і заду-

мався над легітимацією кілька хвилин; потім помалу і поважно спитав професора: — Умісте читати і писати?

— Умію! — відповів професор з радістю.

По сій відповіді Корневич знову задумався глибоко. Його служба наказувала йому не вірити нікому, але бували випадки, що не повірити було небезпечно — се вимагало докладної розважності. Вкінці Корневич встав з крісла, подивився ще раз на фотографію в легітимації і на професора і спитався: — Чи маєте тут кого знайомого в місті, хто потвердив би ідентичність особи?

— Може й надеться, — відповів професор. — Хто вчився у Краківськiм університеті, той повинен і мене знати. Може, є який лікар?

Корневич заглянув у якийсь зошит: — Доктора Смолинського знаєте?

— Знаю.

Корневич післав за Смолинським і знову задумався.

Лікар Смолинський не був добре записаний в поліції, — се був українець, котрий сидів місяць в арешті і котрому не можна було доказати, за що він сидів, — так він зовсім не втішився, коли його покликали в поліцію. Є такі уряди, до котрих і ангел не йшов би радо, а не то чоловік з первородним гріхом, що є українцем.

На щастя, відвідини в поліції скінчилися не шкідливо і навіть весело. Смолинський вступив у двері і здувався:

— Пане професоре, і ви тут?!

— Еге! І я тут, для студій подільської фавни і фльори... Найшов тут потомків вавельського смока...

Давні знайомі аж поцілувалися на radoсах, а пан Корневич побачив у тім поцілунку потвердження ідентичности особи професора, дав йому дозвіл ходити по всіх ярах і вертепах і на прощання подав навіть руку.

Лікар запросив професора до себе в гості.

Катря Гриневизева

НА НОВОСІЛЛІ

Рік тому Іван Мойсейчук стояв півживий на оцьому ж полі, що й досі розтопирене проти неба чорними бовдурами ям і викрутів. Десь там на ньому находилася і його дідизна пайка, та провалля, видерті стрільнами, проглотили старі, хлопські межі.

Банував недовго. Каринтська ріка, що стала моголою його молодой жінки і двох дітей, котить свої зелені води над половиною його життя.

Друга ж половина попереду.

Рік тому між вирви і траншеї жбухнули тут з залізниці простоволосою юрбою поворотців . . . Ох, якими ж хмільними обіймами заплітали вони землю, злітаючи з чужини на її лоно. Яким дивовижним акафистом дзвонили над страхіттям її ран!

Сутеніло піднебесся, мов на останнім судищі, і далеч завивно стогнала.

Вона ж простерлася їм до ніг, косовицею червоною запекла, як під богами на лаві.

Рік тому.

Обтер краплистий піт рукавом сорочки. Чоло знялося полумінню міцного вражіння. З спокійною силою глянув перед себе.

Після шумної липневої бурі, що пронеслася ніччю, над подільською рівнею ликував ранок без порока. Все в ньому було побідою: від перших летів бджіл і вигуків тріщуків в вирятуванні від загибелі яворовім гаю, аж до з'ясованих, доцільних голосів люд-

ського дужання з судьбою, що неслося по росі від землянок і траншей.

Чоловік стояв сам один на просторій прилуці, опертий одним боком об колишню цісарську дорогу, зорану колесами тисячі фургонів. Ржавий пил чи трухла кров вказували, кудюю недавно з реготом гнала смерть.

Другий бік прилуки доторкав передмуханого гаю з ясним узбіччям. Місце було серединою утопане, вирівняне й затягнене під новосілля.

Зав'язано зруб. Трам'я з яворових ціляків, з прорізом розщипленим в проміння, ніби візерунком богомогутнього сонця, з підсуненими під прогалини гострицями кременю, очеркало хижу, комору й хорому.

Осторонь попеліло спаленисько. Між вовчі ягоди і тою стріляла чорна силюета димаря. Челюсть печі обірвана до половини, як зубом собаки, розчертожилася на всю ератичну ширину. У челюсті повис клаптями бородатий копоть, — і так остав.

Оподалік, посеред вогкі від роси повісма ляшків і дерлибану, лежало дерево, звалене колись громом і обсамелене в небесному огні. Воно співало й собі про тріюмф обновленого життя своїми молодими, липкими гонами, що втішно паростилися з-під вмерлої кори.

Тут же зараз, із сутінку зозулиних черевичків, осетня й медульки світили білими пасмугами кетяги біждеревця. Своім гострим, церковним ароматом вони нагадували щось тужливе і любе, утрачене навіки. Історію сільського Успенія, яка дище в оцім жалібно-пахливім зіллю, вирослім на жертвенній крові.

Се був остаток хатнього зільника, плеканого під купіль покійним дітям тими самими руками, що спочивали в повазі вічної неділі між нетри каринтських глибин.

Чоловік обернувся туди і наслушував. У нього було закурене злиднями обличчя, коротко стрижений вус, запалі щоки, а на них дві поздовжні вижолобини, різко намічені і зловорожі, як від ударів батога.

Здавалося йому в одну хвилину, що з запущеного зільника йде на нього чулий подих, далекий шепіт, повість об комусь, що томиться в пустці сам один.

Ні, — се тільки тоя моргнула сафірно-жовтим оком, ніби натякаючи якесь особливе знання, направлене смертю.

Затужив болюче і подумав, чи не слід би заглянути у хату? Теплим приливом чуття згадав свою другу, торік звінчану, молоденьку жінку. Вона ж, не хто, взяла на свої рамена справедливу половину труда, що випав їм на долю після всіх земських утрат... Безхатня, як він, остання з свого роду, що увесь вигиб на чужині, здружила з ним свою бистру, радісну силу і молоде очаровання життям, яке йому квітчало кожну днину.

Глянув униз: небо переходило уже з сизого у фіялкову синяву. Оселя гомоніла глухо відгуком нестриманої роботи. На старих окопах ржавою лінією виведених в простір, увихалися змаргані, напівобдерті та немов сталеві люди. Вони возили і носили землю з сугорбів, що задержали ще сліди тупо застряглих м'якоть гармат. Зсипували в ненаситні горла ям купи груді, перемішані з кістками мерців, з череп'ям і маками. Двигали клеци в три рази свого росту, самі розгойдані над вирвами, як стебла, носили за пазухами глину, тягнули у веретах пісок і каміння, аж там, де край знівеченого села химерною полоєю зелені чарувало безпечне місце.

Тим часом ранок розсипав перші пригорщі пахучого тепла. На обочі, побіля землянок скакали, як м'ячі, крілики, гралися з собою козенята, копошилися в мерві кури з дріботою. Корова, привезена з Морави, вітала блакить протяжним зовом, відбитим луною в прозорім, як скло, повітрі. Хтось співав...

За Мойсейчуком була добра пайка роботи, коли із-за розсипаних, мов кертовиння, горбів, оброслих лободою і пирієм, вихилилася молода, чорноволоса жін-

ка у зеленій, квітчастій вибиванці, білий ковчир со- рочки світив гладдю вкруг її смаглої шиї.

Йшла зовсім поволі, наче у застанові над чи- мось незвичайним. Малу голову, легко загорнену у хустку з голубою стрижкою подала убік, — трохи стомлено. На її плечах торчала верета повна нарізаної трави, ще й в туго підітканій за стан запасчині вона несла щось обережно...

Верталася, видно, з діброви за селом, з пашнею для кіз. Із важкого оберемка сипалося понад її рам'я зе- лене клоччя хабаззя і квіток.

Вибіг квапно назустріч їй, дивно торкнений у сер- це, але вона вже була на новосіллі, — з щасливою втомою зовсім блідих уст говорила до чоловіка щось, чого ніяк не міг порозуміти, потому розвернула за- паску і показувала оголомшеному... голіське, в м'я- чик стулене дитя.

Вибралася за травною зараз тоді, як він вийшов з хати, трохи далеко, правда, і воно вродилося там, у ялівці за дібровою, як зайченя... Трави було шкода, закинула на себе, малога в подолок — і гайда!

Сміялася мов крізь імлу — ні, се тільки її барвін- кові очі сміялися почерез утому одною, однісінькою іскрою в глибині.

То він метнув собою від вражіння і першим ру- хом помочі став гей напотемки розплентувати узол ве- рети, аж руки лопотіли на поспіхах, а тоді, у похміл- лю несподіванки пригорнув до своїх грудей тепле, до- вірчive жінчине лице, готов сміятися теж, але тільки заплакав одними судорогами уст, як чоловік-сильний.

Моя весела доле... і помочі... і перемого!.. го- ворив бурливо поміж глибокі хвилі мовчання.

Взяв сина з обіймів матері у свої намуляні руки чорнороба і, весь проникнений побожною дрожжю, під- ніс його проти золотої ватри, що розтоплювала у собі червінь обрію.

Як витязь, що глядить на шлях, проміряний колесами кривавими стопами і з висоти чуття вітає новий день у його творчій красі, так він тряс гордо своєю головою борця і кликав в простір понад смугасту плахту піль.

— До нас, за стіл, сонце!

Катря Гриневичева. *На новосіллі. Золота Луна.*
Берлін 1924.

Степан Васильченко

НА ХУТОРІ

Заходила ніч.

Німіє степ і тьмариться.

Поспішаючи, кудись ховаються останні шуми й гуки довгої літньої днини. Не погасло ще на заході як кров червоне зарево, а вже над ним у темряві далекого неба зажеврила, немов жарина в попелі, вечірня зоря. А місяць, що перше висів серед ясного неба сірою, мало помітною плямою, під темним крилом ночі зразу ожив і засвітився білим, чарівним огнем.

Ринуло з неба ціле море тихого світла, все на землі потопляючи. Над степом промайнув легенькою тінню незрячий сон.

Ніч зайшла.

Маленькою хмаринкою темніє над глибоким яром закинутий у степу хуторець.

Синіють у промінні хатки. У яр потяглися довгі тіні.

Тихо в хуторі, мов у скам'янілому царстві із давньої казки.

Серпи, коси, вози, збруя — все трупом лежить коло хат, немов ті цяцьки, що перед сном порозкидали малі діти. По дворах маячать стіжки свіжої пашні, мало не поруч з хатами тягнуться ниви з блискучою стернею.

На нивах, як те військо побите, темніють незношені снопи, стеляться довгими рядами незагребані покоси, і збившись стеблинами в густу лаву, подекуди стоять самотою клапті недокошеної пшениці.

А над усім густо стелиться дух свіжого степового сіна.

Розкошами, красою віє над степом . . .

У яру тихо й сумно. Світить над ним місяць. Уздовж його розтягнулися довгою стрічкою кучеряві верби. З-під верб одірвались і попливли проти місяця зрошеною травою марища — тіні. Запирскало щось . . . Воли. За волами виринула й стала в яру волохата постать.

На голові в неї наверхене жмутом якесь ганчір'я, довга свита підперезана білою ганчіркою, на ногах великі мужичі чоботи, а в руках — батіг. З купи ганчірок визирав мармурове дівоче личко з дуже великими пречудними очима. Дівчина притулилася плечем до стовбура верби й закинула голову проти місяця. Очі в неї склепилися, руки опустилися, як у сонної. Стоїть і усміхається.

Затремтіло зразу сонне повітря, і зграї срібних звуків, плутаючись і виграваючи, полетіли яром і далеко кругом заснували степ.

Потім із моря звуків вирізалися дзвінкі, мов із срібла виковані, слова пісні:

Яром, яром, пшениченька ланом,
Горою овес.
Не по правді, молодий козаче,
Зо мною живеш . . .

Слова всі до одного оддалися голосною луною; ні одне не сховалося. Дівчина замокла й схилила голову. Стало знов тихо. Тільки десь далеко, тремтячи в повітрі, завмирили останні одголоси пісні.

Верби стоять — не стрепенуться. Крізь їх віти де-не-де визирають далекі зорі.

Дівчина звела великі очі й довго вдивлялася ними в сріблясту далечінь. Здіймала руки, щось шепотіла сама собі, кивала гірко головою.

Знову зворухнулось повітря, і срібні звуки розбудили степ.

Дівчина заплющила очі, марить і співає.

І ввижається бідній дівчині в старих лахміттях, що не наймичка вона, не сирота . . . Вона дочка-одиначка

багатого батька. У неї шовком шиті сорочки, дорогії килими, дукачі срібні . . . Та не милі їй вони, бо не хоче її любити козак молодий. А той козак — такий хлопець, яких уже немає тепер: він у пишному вбранні, що сяє, як сонце. Під ним грає кінь вороний, а в того коня горять на ногах золоті підкови, срібні виблискують стремена. Сидить козак на коні перед нею, хороший і вільний, як вітер степовий, а вона стоїть перед ним засмучена та стиха докоряє йому, що не по правді він з нею живе . . .

Тужить, розливається голос дівчини, й лунає, розлягається по сонному степу живе оповідання про дівчину та зрадливого козака.

„Ой вистели, дівчино, — дає глузливую козак дівчині пораду, — ой вистели килимами двір, щоб не скаляв мій кінь вороний золотих підків, — тоді буду до тебе ходити”.

„Ой посади, дівчино, край воріт вербу, тоді буду до тебе заходити”.

Та не одурити козакові дівчини! Почула вона серцем гірку правду, і тихим, безнадійним смутком забрили останні слова пісні:

Я й садила, я вже й поливала, —
Не приймається.
Брешеш, брешеш, молодий козаче, —
Ти цураєшся.

— — — — —
Стоїть дівчина, схилившись до верби головою, сльози витирає рукавом драної свитини. Стоїть з жалоцями в серці, засмучена й обмарена чарівними малюнками давно минулого, давно забутого, вільного й шумливого життя її рідного краю.

*

*

*

А в тихому хуторі зчинилося диво: од сну просипалися люди, виходили з хат здивовані й служали пісні, що живою силою вривалася з яру на хутір.

Прочинилися двері чиеїсь хати, і зчепивши руки на грудях, стала на порозі біла постать чи дівчини, чи молодиці. Місяць світить на білу постать і на хату.

А на краю хутора, од степу спочивав у сінях своєї хати старий дід. І мариться крізь сон дідові, що в сінях над ним бринить струна. Дідові сон сниться, а струна все бринить та й бринить і його будить. І дід прокинувся.

У прочинені двері б'є синім промінням місяць, а по сінях лунає пісня, аж лящить. Вийшов дід із сіней, схилився на тин, та й слухає.

На хуторі тихо та лунко. Все кругом спить, тільки в яру хтось не хоче коритися снові й крає сонне повітря своїм молодим могутнім голосом.

Тужить та в'ється в яру дівочий спів, і не помічає дід, як в'ється він сам услід тому співу: то схилиться, то рвзгнеться, то візьметься за груди рукою.

Чудне щось діється з дідом: йому стало здаватися, немов хтось у жменю взяв його старе серце й став його помаленьку чавити, а дідові стає чогось так жаль, жаль.

На моріжку коло тину сидить уже цілий гурток хуторян; біліють сорочки, видніються кудлаті голови, босі ноги, тихим блискотом сяють заспані очі.

Усі вони здаються при місяці фігурами, вимурованими з білого каменя.

Усередині між ними сидить парубок з чорними великими очима й тихо і поважно щось розказує. Білі фігури поскилялися до його, слухають.

Його мова одбивається в тихому хуторі буркотанням маленького струмочка. Парубок розказує про чудну дівчину, що недавно привезено сюди з далеких хуторів до хазяїна за наймичку. Вона дика, боязка й чудна. Вінки собі з квіток сплітає, квітчається й так ходить у роботі цілий день. Збирає коло себе дітей та все розказує дивні якісь казки, або свої сни. А як стане співати, то зразу своїм голосом душу проймає.

До гурту підпливають мовчазні тіні, сідають на моріжок і мовчки слухають.

Потім тихо й поважно, не перебиваючи один одного, стали вони довго розмовляти. Стали згадувати давніх своїх співців і всіх незвичайних людей, що колись жили між ними. Часом гарячими хвилями з новою силою долітала з яру пісня, вривалася в груди людей, і вони стихали. Потім, переждавши, говорили далі.

Згадували вони якогось чабана Ілька, що своїми піснями приворожив до себе молоду паню. Ох, і що то за сила була в тому голосі! Вийде, було, на могилу, гукне пісню — і весь степ скрасить нею. Люди, бувало, кидали роботу та виходили слухати Ілька із хутора аж у степ. Щирій і правдивий був чоловік Ілько. Підмовляла його молода пані їхати з собою кудись, та не схотів Ілько життя панові розоряти, а волів іти кудись у Чорноморію. Та як пішов, як пішов, та й досі чутки нема . . .

У яру залунав новий ниучий і пекучий спів. Дівча співало про себе, що їй горе на світі. Вона сирота, а люди недобрі, і нема до кого їй прихилитися; скаржилася комусь, що не зазнала вона на світі розкошів, що марно проходять літа її по наймах у важкій роботі . . .

А люди на хуторі все слухають і згадують усе інших своїх співців.

І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюблені діти свого смутного краю, як і це вбоге й забите дівча, — люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами в чужих людей і пасинками в долі.

С. Васильченко. *На хуторі*. Новелі. Вінніпег 1953.

Степан Васильченко

З ДИТЯЧИХ ВРАЖІНЬ

(В скороженні)

Ще тоді, коли не було мені п'яти років, я добре вже знав, хто такий я. Бувало зустріне мене на вулиці хтонебудь з великих, присяде передо мною, візьме за обидві руки й питає:

— Ану — скажи, хто ти такий?

Я зразу вирівнювався, як москаль, та так і чесав:

— Козак містечка Ічні, Панас Йосипович Кирилець!

Тоді здавалось мені, що такими довгими словами сказав я про себе геть чисто все і вже нема чого прибавляти більше. Одначе скоро виявилось, що я не все ще про себе знаю.

Був у мене під ту пору недалекий мій сусіда й немалий приятель Сашко. Його батьки мали в себе велику крамницю, одягалися по-панському й їли булки, як я довідався, не тільки на Великдень або в велике свято, а кожний день.

Сашка зодягали теж не так, як мене: у його були бархатинні штанці, або червона, або блакитна сорочка, блискучі чобітки на ногах, а на голові червона з китицею шапочка; я ж ходив так, як і всі наші куткові хлопці.

Ех, цяцьки у його ловкі були! Тільки не вмів він гратися з ними. Ну, а я вже було дам їм ради! Через те, мабуть, ми й товаришували з ним.

Проте не так то вже й зручно було мені з ним гратися: ні побігти за ним, ні поборотися, ні погратися доладу. Ходили коло його обережненько, мов коло

скляного. Та хіба ж то можна в добрій гульні без того, щоб коли не штовхнути на землю? Ну, а тоді — біда! Сашко зразу одставить губи та так і зайдеться криком. Приходилось тоді тікати та переховуватися по гарбузиннях та бур'янах, бо додому, було, хоч не йди. Перепало мені дома не раз за того Сашка. Був і до столу прив'язуваний, і в комору запираний — усього бувало.

Ну та після того ми швидко мирилися. Зійдемося, бувало, коло їх воріт, станемо щільно один проти одного, стукнемося по стародавньому нашому вуличному звичаю лобами — й кінець ворогуванню: і знову граємося та пустуєм, немов нічого й не було між нами.

Раз, на другий день після того, як я йому ненавмисне спустив з носа кров, а дома мене батько одпарив халявою, побачив ранком Сашка в їхньому садочку й побіг до нього. Сашко їздив по доріжках між квітками на якомусь дивному возикові, що мав трое коліщат, котрі самі собою котилися.

— Сашку! — кричу я до його, вчепившись на паркан, — іди, будемо миритися!

Та щось, побачивши мене, не кинув гратися мій Сашко, й запищавши з радості, не побіг мені назустріч, як бувало перше, а таки зовсім непривітно промовив:

— Пошел вон и не приходи к нам больше! Видишь, что купил мне папаша? . . . Это за то, чтобы я не играл с тобою. А ты мазепа!

Такого слова не чув я ні разу. Одначе виду про це не показую, а спокійно одмовляю:

— То може ти сам мазепа.

— Нет, ты мазепа! — завіряє мене Сашко, — ты і говоришь как мазепа.

Цими словами зразу посадив мене Сашко. Бачу — не так я говорю, як він. Правди ніде дівати, то, значить і змагатись нема чого. Та не хочеться ж мені лишатися в дурнях, і я думаю собі, як би йому оддячити.

Пригадавши, чим більше всього дражнять його хлопці, я сказав:

— А ти до чотирьох років цицьку у матері ссав.

Дуже не любив цього Сашко, зразу скривився, та в сльози. Я миттю з паркана і — хода.

Лежачи під грушею в себе дома, я довго думав про те, що казав мені Сашко. Намагався уявити собі як-небудь мазепу, та нічого не виходило. Потім я замарився про Сашків возик. Дуже він мені вподобався.

„Добре було б, — думаю собі, — коли б Сашко виїхав на йому на вулицю, а потім пішов у хату, а возика забув. А я б зразу на возика й подався по вулиці! . . . Ото б дива було на кутку!”

Далі я схопився й побіг розшукувати по вулицях своїх хлопців, щоб розказати їм новину.

Гуляючи з хлопцями, я разів скільки викрикував на когонебудь з їх:

— Ех ти, мазепа!

З хлопцями я так загулявся, що забув і про обід.

Коли вже звечоріло, пригадав я, що треба мені йти додому. Тільки згадав я про це — стало мені скучно. Бо треба ж було мені ставати ще на суд перед батьком — чому очей увесь день не показував додому.

Тягнувся помалу поза тинами до своєї хати, хоч нема й малої охоти в мене йти туди. Бачу — сидять мій тато з мамою на призьбі, щось розмовляють собі. Визираю я з-за хати, а виходити боюсь.

— А ось і наш волоцюга притягся! — каже мати, побачивши мене.

— І де ти, шибенику, лазиш цілісенький день? — каже до мене батько. — А ну, виходь сюди, а ну виходь.

Я по голосі догадуюсь, що батько не сердитий і все дурницею минеться. Мені зразу стало весело. Я зразу вибіг із-за хати, колесом пішов по траві, потім поскакав на чотирьох. Попав хворостину й став ганяти хрущів коло хати. Потім я помітив, що коли я біжу — у небі зірка теж біжить зо мною. Я спиняюсь — і зірка

стоїть. Мені цікаво й смішно. Я хочу одурити зірку: тихенько, як тїнь, крадуся з одного місця на друге й дивлюся разом на зірку — зірка й собі посувається. Я полечу так, що аж повітря горить, потім зразу стаю, мов укопаний, — зірка біжить передо мною і стане якраз тоді, коли й я.

Далі зразу почув я, що у мене так болять ноги, що не тільки бігати, а мабуть до призьби вже не дійду я. Через велику силу приволікся я до матері, сїв коло неї й головою тихо схилився їй на коліна. Зразу став почувати, що в ногах щось гуде, — мов рїй комарів, а на очі мов хтось навмисне натягує вії. Потім стало ввижатися все, що бачив я вдень і найяснїш усього вплив Сашко на своєму дивному коникові.

— Тату! — зразу піднявши голову, питаю я батька, — що то таке мазепа?

— Що кажеш? — питає, дивуючись, батько.

— Яка то є — мазепа? — питаю я знову.

— Яка мазепа? — усміхається батько, — отака ж і є мазепа, як оце ти.

— Яка ж мазепа?.. Я — хлопець Панас! — не згоджуюсь я.

— Ти хлопець Панас, та ще й мазепа, — одмовляє батько.

— „Значить, так! — думаю собі — не збрехав Сашко”.

— Чого ж я, тату, мазепа? — допитуюсь я.

— Того, що мазепа! — коротко одмовля батько.

— Того, що я не вмю говорити так, як Сашко? — помагаю я батькові.

— Того ж самого, — згоджується він.

— А ви, тату, вмїсте говорити так, як Сашко — ви не мазепа?

Мати злегенька бринькнула мене по губах рукою:

— А хїба ж так можна, лобуряко ти, казати на тата! — промовила вона.

„Хто ж його знав, — собі на думці, — що мазепа буває тільки маленька”, і вже став одхиляти найдалі голову, дожидаючи, що батькова рука зараз упіймає мене за вухо. Проте батько мій тільки зідхнув і тихо промовив:

— І я, сину, мазепа.

„Еге, — думаю собі, — то це значить не велика ще біда, коли не тільки я, а й тато мій мазепа”.

Розговорившись далі, я довідався, що не тільки що я та батько, а й усі наші хатні, всі родичі, сусіди — всі мазепа.

Потім я сам собі загадався. Пригадую всіх людей, яких тільки бачив коли, та й міркую собі — хто з їх буде мазепа, а хто ні.

— Тату! — знову звернувся я до батька, — а Сруль Савчин?

— Що таке — Сруль Савчин? — питає мене батько.

— Сруль — мазепа чи ні?

— Сруль — жидиня, — одмовляє батько й знову починає говорити щось до матері.

— А чого ж він — жидиня? Кажіть! — пристаю я до батька.

Батько сказав мені, щоб я одв'язався од його душі, а то одлатає. Я тоді зідхнув і замовк. Скоро в моїх очах од зірок затремтіли довгі срібні голки. Потім зірки стали чи танцювати, чи гратися в хрещика. А далі все забув.

Прокинувся вже я ранком на полу, в хаті, зразу став думати, що мені треба щось пригадати.

„Ага! — здумав я, — мазепа!” — й усміхнувся.

Після того не раз приходилося мені чути те слово, та вже ніхто не заганяв ним мене на слизьке, як було то в перший раз.

Пригадую, колись ходив я по хаті за матір'ю і, чіпляючись за слідницю, канючив хліба.

Стояв на той час у нас на квартирі щетинник, дід Калиньонок, той самий, що завжди намірявся одрізати мої вуха або забрати мене в торбу й занести до руських.

Він саме тоді сидів на лавці, розбирав своєю щетину й, одставляючи губи, передражнявав мене:

— Ма-мо, дайте хлі-ба!.. Эх ты, мазепа!

— А ви — кацап! — огризнувся я...

Любив я дуже ті дні, коли вдома у нас збиралися гості. Бувало це більше в якенебудь свято, а іноді — хоч, правда, дуже рідко — і в будні. До душі були мені ті дні через те, що мій батько, такий невеселий та смутний у робочі дні, випивши з родиною кілька чарок горілки, робився говіркий, веселий та співучий.

Під такий час і мені частіш приходилось побачити батькову ласку до себе. Погладить, бувало, мене по голові своєю мозолистою рукою та й похвалить перед людьми.

— Це, — каже, — буде в мене міністер.

„Міністер, то й міністер” — думав я в такі хвилини, — самі, тату, знаєте, та на що ж ото ви йому печете іноді таких гарячих лящів!..”

Потім ставало мені радісно й про лящі я швидко забував. „Значить, так уже на світі ведеться, — думав я, — що й міністрам, коли вони ще малі, приходиться під гарячу руку покуштувати й лящів, і буханців, і товчеників, і всяких інших ласощів”.

І все ж мій батько здавався мені найкращим між чужими батьками. Найбільше ж цікавила мене та година, коли гості, розгулявшись, згадували всякі старосвітські події та співали своїх пісень.

Ніколи нічого не слухав я з такою охотою, як тих старовинних пісень-оповідань, що все в них таке цікаве, жалібне або веселе, що так ловко виведено в їх і початок і край. Сидиш, бувало, денебудь у залічку, — про тебе всі й забули, — а ти зориш за всіма, кожне слово ловиш, і серце в тебе б'ється і лице палахкотить.

Пісні співали у нас, як завжди вони в поважній бесіді співаються: спершу гості трохи проспівують, а потім хтонебудь почне розповідати про те, що співалося; потім знов співають далі. Доволі, бувало, прослухати пісню один раз і вже вона вся од краю й до краю стояла в голові, як видрукувана на папері.

Хоч не дуже великий я був тоді, а знаю уже багато пісень і на голос і на слова.

Знав і „Лимерівни”, і „Недоростка”, і „Чумака”, і „Чайки”, і багато інших.

Часом і сам помагав гостям співати разом з бабами та молодицями.

Надовго остався у мене в пам'ятку один з таких днів, у котрий я дізнався багато такого, про що я ще ніколи не чув. Був тоді я вже школярем.

Раз приходжу я з школи додому, а в нас — гості. По голосному гомону й по веселих очах гостей бачу, що вони у нас давненько й мабуть, чимало вже випили.

Кинувши хустку з книжками кудись у куток, я тихенько став прохати в матері обідати.

Сипле мені мати обідати, гладить по головці, а очі в неї сяють і сама усміхається.

— Яка в мене ловка мати, коли весела, — подумав я.

Обідаю собі десь у куточку, прислухаюся, назирю за гостями.

Дуже смішить мене наш дядько Микита. Знаю я добре, що плохішого чоловіка вже немає, мабуть, і на світі й випив він, знать, не більше як три-чотири чарки, а розходився чогось так, що й не вдержать його: б'є себе кулаком у груди, трясе чубом, кричить:

— Я — козак! козак!.. Де моя шапка, я зараз піду в козаки!

Його умовляють:

— І де там тепер тії козаки?.. Були колись козаки, тепер немає.

— Єсть! — кричить дядько, — їйбогу єсть!

— Та де ж вони? — питають його.

— Деся єсть! — одмовляє.

Насилу його вгамували.

Тим часом я вже пообідав. Батько побачив мене:

— А йди сюди, Панасе, — співати будем. — Це ж півчак у мене — похвалився він мною перед гостями.

Наступила чорна хмара,

Став дощик іти.

Благослови, отамане,

Намет нап'ясти.

Сидить мій батько край стола, схилився на руку, заводить смутно:

Усі дуки-багатири

В наметі сіли, —

Наше браття, сіромашня,

Та й не посміли...

Проспівав, та й голову схилив.

Шкода мені батька: отакий дужий, бородатий, а бач — не насмів!

А дядьки трясуть чубами та бородами, головами кивають, та й собі гудуть стиха:

Та й не посміли.

Очі опускають: що ж, мовляв, удієш — не посміли!

І бачу я, як стоїмо ми всі — і я, і батько — на дощі, гнемосся, а дощ нас січе, патьоки за шию пливуть. А дуки в наметі п'ють, співають, та ще й насміхаються з нас. Жаль мене бере, ой який жаль!

„Дарма ж”, — думаю, — „підождіть, як воно буде далі!”

Як угледів пан-отаман —

Стало йому жаль:

Скинув з себе жупан синій,

Та й намет нап'яв.

„А що, дуки, — кому тепер краще?” — думаю.

А найбільш удовольнило мене, аж засміявся, коли ми з батьком ухопили дуку за чуба та за руку, а дядько — в шию б'є.

Ой не йди, не йди, превражий дуко,
Де голота п'є...

„Ото, щоб не сміявся з нас!“ — радію собі.

Як цю доспівали, почали іншу, що мій батько дуже любив і співав на самоті, — ту, що каже:

Мати наша, мати,
Де нам тебе взяти...

Якось глянув я в той час на батька й здивувався. Так здивувався, що навіть співати перестав: сидить батько, співає, а на лиці у його одзначається щось чудне, мені незрозуміле і дуже сумне; в очах немов сльози стоять.

„Що це подіялося з батьком? — думаю собі, — чого він так засмутився? Хоч і випив він, та я ж добре знаю, що даром сльози він не пустить“... А батько, як проспівали перші слова, казав до людей, якось чудно всімахаючись:

— Знаєте, яка це пісня? За цю пісню можуть оце всіх нас забрати й запровадити туди, куди й Макар телят не ганяє. Отака ця пісня!

Я вже тоді чув про ті місця, куди Макар телят не ганяє. Серце в мене похололо. Дивлюся на людей, а люди немов про те вже й самі знають, кивають головою та співають ще сумніше:

Поставлю я матір
На божничку в хаті...

А потім мій батько став розказувати щось таке цікаве, що я аж на коліна піднявся та слухав. Він розмовляв з людьми про якусь, видно всім відому, Катерину, яка сплундрувала не п'ять або десять десятин землі, а цілий „край веселий“, „степ широкий“ разом з усіма людьми, що там жили — занастила. Дуже потім вразили мене й слова, що я почув далі від батька. Між розмовою він якось сказав:

— Мати наша, Україно, чи тебе нам тепер купити, чи піти заробити?

І журливо головою кивав і сумно всміхався...

Увечорі, коли я ліг спати, я довго думав сам собі перед сном. У голові в мене вихром крутилися нові, перше незнайомі мені, дивні думки.

Перш усього мені здавалося дуже чудним те, що беруть туди, куди Макар телят не ганяє, не тільки за крадіж та розбій, а що є такі пісні, за які теж можуть туди забрати. Далі я довго думав, навіщо казав батько на Україну — „мати”. Що Україна є той край, де ми живемо, про те я вже знав. Потім пригадав, що колись у школі читали слова: „Наша матушка Россия”. Тоді вчитель пояснив, нащо то Росію треба взивати „матір’ю”. Значить, є „матушка Россия”, — думав я, — і є „мати Україна”. І уявилися мені ці дві матері в образі двох жінок. „Матушка Россия” — то товста сердита пані, котра „чтокає”, як Сашкова мати. І живе та „матушка Россия” десь далеко, а у нас про неї читають тільки діти, як ходять у школу. „Мати ж Україна” — уявлялась мені бідною молодницею в очіпку та в свитинці — такою, як хоч би й моя мати.

А найбільше дивним і таємним для мене показалося те, що хоч і беруть за смутні пісні про матір до острогів, та все ж ті пісні співати треба і, співаючи, треба журитись і плакати.

І почував я, що в цьому усьому є щось дуже смутне й таємне, про що знають тільки великі поважні люди.

„Стій же”, — думаю собі, — виросту й я такий, як батько, то всьо чисто дізнаюсь, а потім вип’ю горілки, схилюся на стіл, та й сам буду співати:

Мати ж наша, мати,
Та де нам тебе взяти!
Чи тебе купити,
Чи піти заробити . . .

Та співаючи, і плакати буду, а лице в мене буде таке ж сумне й таємне, як у мого батька.

Григорій Косинка

Г О Л О В А Х О Д І

I.

Степ був сизий, мов крило орла.

Василь із сином заорали ранок на сході, у степу, і сіли під возом снідати. Коні коло воза їли овес із січкою, трусили по полудрабках овесини і сяяли на свіжу рілля; сіно з рептуха смикав вітер і люто кидав ним об голу землю.

Сонце підвелось червоне, заспане, а на вітер, по Василевому, хрести з вінчиками помалювало на небі.

Василь з батьківською ласкою одрізав синові палиниці (пилюга хрускала по зубах), підсунув капуста-ний листок із салом і повернув до воза, слухав:

— Десь журавлі летять... Птиця весну чує, а вітряно сьогодні...

Він глянув на широкі груди сина, зміряв очима міцну будову його тіла, і легка тінь смутку заломилась вітром на брові Василя:

— Ти б застєбнувся... Ет, видумає чортовню „закурити хочу”, брат літо як попокуриш коло коси — не то закуриш — почорнієш на жужелицю!..

Обидва засміялись; Павло обтер сіном пальці, нахилився до барила і тихо ковтав воду — „буль-буль”...

Батько дожовував шматок хліба, позирав на коні і гукав за вітром:

— Ну, стій, ще за зиму не вимокла?... Ич, ребра знать, а губою бринькає, як під осінь!..

Василь устав і поправив борозному Чалому шаньку, потім накинув на плечі шинелю, і знову засміявся до сина:

— Закурить хочеться, правда? — А як витягну книжечку про Тараса Григоровича, — будеш сердиться!

Павло скривився і здержав посмішку на русявих вусах — аж заплигала засміятись, але вітер рвонув її, і карі, великі очі Павла дивились на батька не то образливо, не то з проханням.

Він не вдержався.

— Канєшно, курить могилу з хрестом Тараса Григоровича — чортівня, — а ще — „православні, веруючі” . . . Мало вам приношу з комнезаму газет? . . . Не-е, давай Тарасову могилу! . . .

Дивився насмішкувато на батька — сміялися очі:

— А ще в неділю—„ти б, Павлуша, про гайдамачину щонебудь прочитав, га? . . .” Прочитаєш тепер: я шарив-шарив — де це ділося життя Шевченка, а батько, виходить, засмалюють його? — Дов-о-о-ль-но: давайте закуримо!

Василь витяг капшук, поклав його на коліна, і на простягнену руку сина — „не, стой, раз гріх — значить усім гріх” — він почав оправдуватись; голос його хрипко рвався з грудей, поспішав:

— Я ж не курю його „Кобзаря”, а тільки ту м'якеньку, червону книжечку, де хата . . . а до могили ще не дійшов і не буду її курить! . . . Да.

Він розв'язав капшук і простяг з папером синові, додав:

— Ну, ти ж сам знаєш — край; нема бумаги, а газет власть не присилає . . . Приходиться . . . і Василь винувато гукнув знову на коні:

— Ану, Чалий, не дурій!

Павло одірвав листочок паперу, перевернув його, і, посміхаючись до батька, прочитав:

— Бачите:

„Учітеся, брати мої, думайте, читайте...”

Василь перевів розмову до землі; книжечку з хатою Шевченка обережно згорнув, поклав у капшук і за іскрами городнього тютюну несміло кашлянув, оббив попільець цигарки:

— До вечора умре десятина, га?

Син затягся димом і пускав носом:

— Умре-е... Ще до заход-сонця упорасмо... — Правда, Чалий?..

Чалий на слова Павлові повернув голову од шаньки, подивився на нього своїми великими очима, де маленькими ривчаками текли од вітру сльози, трохи подумав, підкинув головою шаньку і незадоволено сипнув на землю січки.

Василь підвівся із землі, розправив поперек і ще раз суворо гукнув на коня:

— Ану!

Брови Василя похмарніли під вітром, очі заласковіли, і він твердо сперся руками на чепіги плуга; слова вирвались з грудей не до сина, а просто в степ — і були рвучкі, мов вітер:

— Тець, ореш, а красних днів не бачиш: була царизна — робили, прийшов совет — робимо, а пани, як плили шовками в городах, і по цей день пливуть!

Думав:

Отут тобі, Павло, все твоє — „учітеся, брати мої!..” — він злісно обдер на пужалні кору і кинув її аж за обніжок:

— Така тобі чехоня, вийде на базар з собачкою — плюнуть би не схотів, — а візьме масло, що на подворне заплатить виніс... і „не жолтоє!...”

Думка Василя горіла, її підхоплював у словах вітер і несміло кидав у сухе бадилля степу...

Він запрягав у борозну Чалого, розправляв під хомутом гриву коня і підкидав на мулятину сина.

— Робочі? — Вони теж лямку тягнуть, як і ми...

Хіба не приносили на села останні штани на минжу?..
А хто винен, хто?!

— Отак і виходить: і власть винна, і порядки нові, а все по-старому, — збулися великих панів, чорт наплодив дрібних, і п'ють, як п'явки! Хай, капітал, одним словом!..

— А ну, рушай, Чалий! А то в тюрму за такі речі підеш!..

Василь злісно засміявся, поправив шлею коневі і твердо став у борозну.

Коні смикнули!..

Павло підняв батіг — він звився од вітру — „гит-тя, малі, тупай!..” і коні тупали, земля рипіла під плугом, торішні вінички під барками коней низько схилили свої нечесані кучері і падали у борозну — їх привертала земля і степом — вітер — різкий, м'який, пахучий вітер і дзвін гайки коло плуга...

— Тупай, малі-і-і!..

Над степом стало сонце, Павло здержав коні — повертали коло Зеленої могили — і зціпили кулак.

— Ви про панів даром такої думки: хто ж тоді лій збиратиме з нас, як їх не стане?.. О, як би... — він не скінчив за вітром думки:

— Соб, Канталупка, сліпа, чи що?!

Коні йшли добре. Павло водив рівно, держав поводи міцно, очі блищали одним блиском з Чалим — брови сходилися серпами, прижмурені від пилу — ступав по землі широко і твердо:

Хіба графиня Браницька думала, що я її пильма куритиму? Ха-ха-ха!..

І вітер так само разом з Василем:

— Ха-ха-ха!.. Наче воєнна цензура — ха-ха-ха.

На межі дзвонив плуг; тоді Павло припиняв коні і повертав своє лице до степу:

— Які лани держала сама: од залізниць до Дніпра — ліси, озера, луки... Мабуть шматок сподниці да-

ла б скурити, не то письма, аби не орав цієї десятини Василь Орлюк?! . . .

Старий висмикав істик, прочищав плуга:

— А тепер скрізь кротоми поліз по степу мужик — наш степ, брешуть!

Павло сміявся:

— Ого-го-го! Коли діло касається степу — ми тоді, як мур: тоді, брате, не скубнеш дурничкою . . . Зелена могила знає. З вилами боронимо степ, ге?

Він розправляв поводи, слухав, як фиркав Чалий до води, і далеко кинув очима до криничовини в левадах — „напоїть треба” . . .

Така балачка подобалась Василеві, він держав міцніше чепіги плуга, а коли починали нову борозну, дзвонив ним, мов молодий — куріла земля . . .

І тільки синова спина сіріла за яблуками на стегнах Канталупки, а голос проти вітру:

— От я хотів би, аби подивилась графиня Браницька, як дядьки з вилами рушають у бій. . . Зомліла б, тату, щоб побачила вас розхристаного на шляху, гей — зомліла б . . . Чалий, не слухай! . . .

У Василя зацвіли очі силою . . . він їх прижмурих і повернув голову просто до сонця — там у синіх туманах плив степ і низько-низько, аж над хрестом Покрови, клекотіли журавлі — виводили пісню . . . І степ, і сонце, і далекий бір — все співало разом з журавлиною піснею у грудях Василя:

— Земля . . . Земля . . . Земля . . .

Він хотів показати свою радість синові — нахилився, взяв у жменю грудку землі — роздавив її:

— А панський пар добрий, треба сказати правду, вміли, сукини сини, нами оброблять землю! . . .

Перед його очима стояла лозою панська пшениця — вилискувалась — мінилася смугами зеленими, жовтими, блакитними, і гасла на обрії, мов радість Василева: о, він знає, як падало сонце у цвіт польової

моркви, мов у чашку — це була межа панського і мужицького.

Василь став хижим і хитрим:

— Гай гуде і риба грає: пшеничка була та загула... Не вернеться... Прокурили.

Він похмарнів; слова падали у борозну і побажання землі були прості, мужицькі:

— Хай родить тепер — ми кров'ю сполоскали степ...

Задзвонив плуг, коні рвонули, й леміш вивернув на землю череп людини: Василь із сином стали.

II.

Оце ж тая Зелена могила, що кров'ю китайців куріла...

Павло перевернув пужалном голову, оглянув блискуватий лоб, розломлену скивицю і задумався...

— Китайці вірні служаки...

Василь присів і тихо дзвонив істиком об голову, а сина спитав очима в землю:

— Голова, як казан чумацький... А може це який степовик наш заляк тут із вилами?

Павло скривився і хитнув головою — „ні”, а батькові просто сказав:

— Наших тут не били. Хіба не видно? Це голова Ході... Тут були тільки вони. — Одпріг коні і — поїхав задуманий напувати під левади; подорозі розчісував гриву Чалого, і голова Ході в мереживі думки Павлової стояла тільки один мент і заткалася... Його лоскотав степовий вітер, напинав груди, і в пам'яті стала Ганна — його жінка, — а дівчиною якраз тоді — вибирала плоскінь, — за стеблиною смикала із свого серця „журавочку”... Чи син, чи дочка?..

Йому хотілось співати: він пустив вільно поводи і пішов назустріч вітрові шукати у пісні дівчину, що кажуть люди:

А я ж рада задля тебе брата отруїти...

І з болем дає Павло пораду дівчині — пісня стелиться по гриві Чалого, він стомлено ступає, а степ не слухає, свистить у торішніх бур'янах, і на чотири вітри розсотує пісню:

В чистім полі могилочка,
На могилі калиночка,
На калині — гадючина,
На калину сонце пече,
А з гадини отруй тече...

Павло ненавидить таку сестру і кидає коневі, мов товаришеві:

— Ні, не цієї, Чалий, треба співати!

Перед ним знову сіріє на риллі голова Ході, кінь щулить вухо — слухає:

— Знаєш, якої співали, коли наступали на Зелену могилу?.. Ти тоді толочив панську пшеницю, рвав копитами коріння вівса і на всю прить — „ех, карабінка моя, давно порох нюхала” — роями кулі...

— Голова Ході?

— Я з Хайнан!..

— Я з Хайнан!.. Це був дикий крик у степу одного китаїця...

Павло пам'ятає:

— Сонце пече, — пригадується йому пісня, — а з шаблі кров тече...

...І голова одного Ході стоїть і зараз нерозгада-на: розстріляли сорок, а останньому сам отаман волю дав...

Розкошені очі китаїця дивились прямо, без страху, трохи закриті віями, і сміялися над смертю.

Твой думал — Ходя не умелл умірай? Я не сказав — „з Хайнан”! Знай: патрон есть — свобод есть. Мой умірай за свобод... всех свобод умірай...

Т-а-ак.

Чорна тїнь од сонця лягла на мочарищі; іржали коні до води...

— Ще мати покійна казали: „З усіх комуністів такий був один розумний Ходя, все посміхається — „бедно, каже, живеш”, а вскочила до хати Якилінка — він розчинив якусь коробку — витяг чорне-чорне, мов жуки, з синіми камінчиками, намисто — передав мені: „Вона Ході боїться, дай сама”, — попрощався, такий добрий, тільки нелупки й попоїв, хотіла внести ряжанки, а він...”

Павло з якимсь дитячим жалем засміявся:

— Чудна у мене була мати: „А може, казала, і мій син десь по чужих країнах буде скитатись, а хтось шматок хліба дасть — в горлі стане?..”

Коли напоїв коні, прив'язав до верби Чалого і приліг сам напитись криничної води — споліскував барило — у криниці, між зеленим жабуринням знову здалась голова Ході, і пам'ять пустила за вітром ще одно:

— Тоді така смага пекла нас, почорніли, мило на конях, а отаман без сорочки кінноті дякував... і кинув своє слово до Ході, насмішкувато, з ненавистю.

— Чуєш, хлопці, „патрон єсть — свобод єсть! Мой умірай за свобод.” А ми за що вмираємо?

І наказ мені дано:

— Ану, Павлик, прожени стовповим шляхом китайоза!

Кавалеристи закидали назад чорні шлики, сміялися, витирали рукавами гімнастсьорок піт — і гарячим степом котилась думка одного повстанця:

— А якому він Богу вірує, га?

Ходя сів на обніжок і ждав; косі очі його дивились на сонце; жовті, здорові зуби смоктали колінце житини, а пальцями перебирав траву — здавалось, ловив там метеликів, мережив їм крильця і — пускав... .

Я мляво зняв з плеча рушницю, підійшов до Ході, — він спокійно показав рукою на груди, і мережані метелики заплутались у лайці отамана:

— Чого ж ти не прогнав його степом?..

Він сильно ударив прикладом по скивиці Ходю і разом з розривною кулею закурила кров...

У пізній полудень доорали десятину; коні ходили важко, думка Павла не в'язалася з батьківською, і він замовк.

Коли розорали останню борозну — Василь перехристився, розправив од чепіг руки, і став на захід-сонця, мов кремезна, згорблена тінь степу, а Павло чогось поспитав батька:

— Де ж ви діли голову Ході?

— Е-е, Ходя мій лежить коло воза: це ж тут китаїців побито?

Павло мовчки кивнув головою, але старий наче забувся і вів балачку далі:

— Справді, чого він прийшов умирать до нас у степи?

Син був незадоволений: голова Ході стояла перед ним і зараз, а з нею бій за Зелену могилу, і метелики сонце тчуть на крильцях...

— Та-ак... Упороли... це зветься — амініь... і Чалому спасибі.

Коло воза вони застали Ганну, жінку Павлову:

— Сижу й дивлюся — батько голову китаїця хотять додому везти...

Василь мирно, любовно дивився на Павла, рівняв жваву Ганну і рішив по-своєму:

— Трошки недоорана борозна на розум, але роботяща й гарна. Житимуть.

Павло застріг коні, поклав на віз плуга, підобрав сіно, повернув воза до шляху і ще раз підійшов до голови Ході, а Ганні суворо подорозі сказав:

— Сідайте з батьком на віз, тільки рептух собі підклади, розумієш?

— Мой умірай за свобод...

Він ударив носком черевика голову Ході — вона кумедно розкололась надвоє — і покотилась по свіжій ріллі.

Василеві це не сподобалось, він образливо поспитав сина:

— І нащо це робить?..

А Ганна, мов посмітюха:

— Фі-фі, а вам що, — китаїця жаль?

Павло здержав віжками коні і сміх Ганни — оглянувся назад, де сірили дві половини голови Ході:

— Хай на чотири вітри рознесе, коли це голова Ході, якого я знаю.

Всі мовчали. Віжки заграли у руках Павла, він не слухав, як летіли за вітром слова батька:

— Ге... Отак прийшлося козакові вмерти: де Китай той... і розкидали людей по світах...

У вибоїнах задзвонив плуг — Павло повернувся всім тілом до Ганни — догаряло у хмарах вечірнє сонце, а вітер нахилив голову Ганни до його і — на лемеші відбив дві силюети...

Ганна згасала під сонцем, мов прив'яла аргонія: вони везли з Павлом якусь свою радість, і — сміялися... Вона штовхала його:

— У-у і — сплеще... хіба доктор Бог: „син, чи дочка?“

Вітер гнав хмари — переймав Василевого воза, а Павло показував йому свої здорові, побризкані степовим пилом руки коло віжок і різко, бадьоро гукав:

— Тупай, Чалий!.. Скоро домівка...

Проблем. Місячник культури. Річник VII,
ч. 6(83), червень 1940.

Микола Хвильовий

Н А О З Е Р А

... Коли твій човен покинув осоння й захлюпотів під парасолями старої лапастої верби (верба самотньо маячить серед глухої дичавини комишів), тоді ти помічаєш раптом, що небо ніколи не буває таке хрустально-голубе, як у серпні. І саме в цей момент життя запахне вранішнім запахом, і ти думаєш: чи не повертається буря твоєї молодости?

Колись, мільйони років тому (чи то був сон), тебе тривожили очі якоїсь романтизованої дівчини, і ти йшов у білий сад, ішов похитуючись, мов п'яний — така солодка путь була перед тобою. Ти падав на землю й безумствував, бо ти згорав у пожарі першого неповторного кохання.

Але хіба ти думав, що все це ніколи не повернеться, і тільки раптом (під парасолями лапастої верби) перед очима твоїми вітром промчатися спогади? Хіба ти думав?

Так уклонись же цьому хрустально-голубому небу, що зробило бурю в твоїй душі і хоч на мить вивело на загублені доріжки твоєї юности.

А втім, життя таке барвисте, що кожному своя путь. Один сидить у б'єргальці й нюхає тютюновий дим за чашкою пива, другий фліртує десь з радянськими „мадам”, третій мліє біля самовару й радіо-рупору останньої конструкції.

Я відпочиваю на полюванні, і тому покраса незнаких світів мені також відома, як і всякому фламаріону.

У суботу я одягаю ботфорти, перекидаю через плече патронташу, ягдташу і рушниці й кличу свою суку Нелі. Собака добре знає, в чому справа, і починає хвилюватись: лізе до мого обличчя, з вдячністю лиже мені руки й верещить. Тоді я одчиняю двері й дивлюся на свого ірляндського сетера. Але Нелі не піде без мене. Вона скалить зуби й кокетує тоненьким вереском.

— Що з вами? — запитую я. — На якій мові ви говорите? На мові паризьких кокоток? Дуже приємно! Ви питаєте, чи я розумію вас. О, безперечно! *Cela va sans dire!*

Нелі робить кілька скоків по кімнаті. Тоді я рішуче кінчаю з цією церемонією й іду з дому.

На вулиці ми беремо візника, і за півгодини я вже за городом, на товарній станції. Сюди подають дачний потяг на степові полустанки, і за кілька хвилин ми остаточно розпрощаємось із шумом міських вулиць.

І вже тут, на далекому пероні, я починаю перероджуватись. Я забуваю сіреньке життя сіреньких болів і турбот, і пізнаю інший солодкий світ. Мені так легко на душі, нібито я ніколи не знав тоски й терзаній. Дух моїх прадідів оживає в мені, і я, безтурботний, дивлюся на землю з висоти птичого польоту. Я їду туди, де мене чекає вільний степ, тихі задумливі озера, пісні на чумацьких дорогах і сміх безтурботних селянок.

Коли ми з Нелі приїжджаємо на станцію, там уже давно блукають ватаги мисливців, і давно вже верещать родичі мого сетера. Із степу летить бадьорий надвечірній вітерець і хвилює мені ніздрі. Нарешті подають потяг, і я лізу в мисливський вагон. Нелі махає хвостом і дивиться на мене ласкавими очима. Я розумію, в чому справа: вона просить допомогти їй забратись на верхню полицю.

— Добре! — кажу я й підіймаю її.

У вагоні стоїть неймовірний шум. В одному закутку співають старовинних козацьких пісень, у дру-

гому — якийсь мисливець розповідає анекдоти. Тоді в мені прокидається вовчий апетит, і я розгортаю пакунок.

— Ей, держи! Держи її, — кричать мисливці: то пробігла вагоном якась дівчина.

Нарешті потяг рушив. Перед очима промайнули кіоски, баби з яблуками (у вагоні страшенно пахне яблуками), промайнув семафор. Потяг вилітає в степ.

Коли місця біля вікон зайнято, я виймаю з ягдташі Горация й перегортаю сторінки. Мій епікурейський настрій цілком відповідає віршам римського поета. Іноді я беру з собою тургенівські „Нотатки мисливця”, але перечитую в них тільки ті абзаци, де автор малює природу. Діялоги я обминаю й обминаю все те, що не відповідає моєму настроєві. Навіть на полюванні я не прислухаюсь до так званих „серйозних” розмов, і все, що я спостерігаю там, все воно світиться крізь рожевий димок моєї безтурботної епікурейської уяви. Сьогодні субота, завтра день відпочинку, і я тікаю від людей.

— Пробачте мені, дорогі друзі, — думаю я. — Але дозвольте забути про вас.

Потяг розриває простори й летить. Нарешті я бачу, що біля правого вікна звільнилося місце, і я поспішаю туди. Я притиснув чоло до скла й дивлюся в степ. Сонце пливе кудись за ярки, і спокійні кургани сте-режуть спокій безмежності.

Тоді надходить задума, і передо мною виростає наш посьолок, батько-мисливець і той прекрасний вечір, коли я перший раз поїхав з ним на полювання. Пам'ятаю, ми приїхали на луки вночі. Я думав, що це „Бежин луг”. Десь хропли коні. Наша підвода зупинилась у комишах. Кобилу випустили на пашу, а сами лягли на віз. Я довго не спав. Були міріяди зір, і я довго мріяв і дивився в небо. Потім я заснув. Сон був короткий і тривожний. А розбуркав мене постріл. Батько вже стояв у комишах і зустрічав ранішній перелет. Парувала ріка, і десь загорався світанок. Пам'я-

таю, я хотів тоді вмерти — так прекрасно було й так билося моє молоде серце.

Але все це так давно було! Батько давно вже лежить у могилі, посьолок навіки зник з мого горизонту, і мені залишається тільки згадувати їх. Та й згадувати мені треба обережно, щоб хтось не помітив. Моя путь уже теж заламується до могили.

Нарешті потяг затримує ходу: попереду нас перша вілла й полустанок. Я одриваюся від скла й сідаю на своє місце. Нелі положила лапу на свою голову й уважно дивиться на мене. Метушаться мисливці й біжать до дверей. Потяг зупинився.

— Вілла Стаховського! — кричить кондуктор.

Вилітають постаті — люди, собаки, вилітають клунки, і знову свисток. Потяг рушив, і знову біжать поля, луки й обрії.

На кожному полустанку лишається кілька мисливців. Щодалі, то більше порожніє вагон. Я їду на дальній полустанок, на лиманські озера.

Напроти мене мовчки сидять селяни (у наш вагон уже заходять і сторонні люди). Тоді я звертаюся до них, і ми перекидаємось словами. Вони дивляться суворо й похмуро, і я почуваю себе ніяково, бо мені вже здається, що я в їхніх очах зайва людина, яка зовсім непотрібна суспільству і так далі, і таке інше. Але я поспішаю одігнати від себе ці думки й переконую себе, що це зовсім не так.

І от наближається лиман. Неді хвилюється, і я здіймаю її з верхньої полиці. Сонце ще стоїть на два метри від горизонту, і на вечірній переліт ми, очевидно, встигнемо. Ми зустрінемо його десь у дорозі, на степових озерах.

— Ви де будете — питає мене якийсь мисливець.

— На Триватому! — відповідаю я.

Діялоги коротенькі, бо тепер уже не до розмов. Тільки маленький робітник із старенькою шомполкою ще регоче на весь вагон і з захопленням розповідає,

як він сварився з жінкою перед виїздом. Вона, мовляв, страшенно репетує й завжди не пускає його. Біля робітника стоїть його синок і всміхається. Ця парочка мене завжди зворушує. Але, коли потяг проgrimить залізничним мостом, я вже збираюся і поспішаю на ганок.

Нарешті замаєчів і наш полустанок. Потяг пішов поволі й зупинився. Ми висипаємо на перон. За станційними будівлями вже стоять підводи, і тихо іржуть коні. Частина мисливців почвалала пішки, частина сідає на вози й їде на лиман.

Мене завжди зустрічає бабуня із мисливської хати.

— Ах ти, моє соколятко! — говорить вона і влаштовує на возі сіно.

Я тисну бабусі руку, розпитую, що, як і сідаю на воза. Туди ж плигає й Нелі. Ми рушаємо в степ. Рушають і інші підводи — з криком, гамом і піснями. Потяг заревів востаннє. Потім майнув чорним хвостом і зник за поворотом. Станція осиротіла. Але я ще поглядаю на неї. Інші мисливці, очевидно, не цікавляться цим забутим степовим полустанком. Мене ж він завжди тривожить і викликає багато спогадів. Я взагалі не можу спокійно дивитись на станцію, бо на станціях пройшла вся буря громадянської війни. На станціях так недавно люди вмiли вмирати, і вони вмiли так надзвичайно жити.

— Ну, розкажуй, синку, що там у вас у городі, — каже бабуся й тут же, не дочекавшись мого оповідання, починає виливати свої селянські болі й радості.

— Ну, а як же дід Зідул? — питаю я про її чоловіка.

Що ж Зідул? Зідул, мовляв, шкандибає потроху. Вчора був там то, сьогодні їздив по сіно. Приходила сваха, трохи випили. І бабуся регоче. Вона теж любить випити, і особливо в компанії.

Тоді передо мною виростають милі й далекі постаті Пульхерії Іванівни й Афанасія Івановича, що так три-

вожили колись Гоголя. Я думаю, що ці постаті безсмертні й що Зідул і бабуся — це тільки варіації одного й того ж типу.

Навколо нас фантастичний степ. Гостро пахнуть бур'яни. Бабуся поганяє коника.

Тоді я бачу мертві краї, „старосвітських поміщиків” і гоголівських старичків. Я бачу Пульхерію Іванівну, Афанасія Івановича і їхній домок. Він стоїть тепер (чомусь) над кручею. Внизу духмяна ріка, далі піски, як нова Сахара. Збоку стоять Сорочинці — ті краї, де блукала колись „червона свитка”. Ліворуч — сам славетний Миргород. Коли ясна погода, за кучугурами, крізь мариво, гоголівський край, як на долоні.

Мені здається, що я теж бував у Афанасія Івановича. Тут живе тепер його якась троюрідна праправнучка. Вона глуха, столітня й тихо доживає віку, і домок теж похилився під вагою віків — от-от завалиться. Праправнучку не зачепили наші осінні м'ятежі. Тільки там, у старій халупі з химерною вивіскою „сільська рада” та в бур'янах на майдані метушиться чуже життя — то піонери і якісь ще комсомольці тривожать старосвітську мертвоту. І чути — ще повелись комісари. Але не з тих часів, коли в ніч під Різдво чорт сховав місяць у кишеню, а зовсім інші, незнані. До Афанасія Івановича, власне до його глухої праправнучки (старичка давно-давно нема, тільки чебрець на могилі пахне), приходять зрідка десятник. Проте й він зветься тепер сільським виконавцем.

Біжить коник. Бабуся раптом заспівала. Вона заспівала своїм старечим голосом:

— Ой, на горі та женці жнуть,

А попід горою, попід зеленою, козаки йдуть...

Тоді передо мною знову виростають забуті постаті й деталі. Я бачу древні етажерки, що на них під густим серпанком пилу лежать старовинні пожовклі книги, чую, як хрипить годинник своєю старовинною зозулею. Чи не Пульхерія Іванівна так тепло глянула

на мене? Чи не Афанасій Іванович киває мені з вогкого кута? . .

— Чиї це дині так запахли мені — думаю я.

Ми їхали повз баштан. Загавкав собака, і я прокинувся від задуми. Моя бабуся аж заливається своєю піснею. Попереду нас маячать підводи.

Ми вже проїхали верстви три, і я прошу бабуся зупинити коня. Вона зупиняє, і ми з Нелі йдемо вбік. Ми наказали нашій бабусі зробити нам вечерю й зустріти нас на порозі своєї хати. Відси до лиману дві верстви, і ми з Нелі дійдемо пішки. Зараз ми йдемо на степове озерце, що праворуч, і там постоїмо на вечірньому перельоті. Ми йдемо на Надплесне, що його вже тепер нема. Як і багато степових озер, воно навіки зникло з мого мисливського горизонту. Щороку я гублю радісні води, а за ними всихають і рештки струнких комишів та пишних осок. І на мою вразливу душу злітають метелики жури, бо ж так недавно, так недавно все це було.

Я любив зустрічати вечірні перельоти на цьому озері. Коли на дальню ріку спадали липкі тумани й води тихо парували на захід, тоді вогняна куля прекрасного сонця пливла за ліси — туди, за Атлантику, за океан. Надходив вечір. Моя старосвітська бабуся годувала мене кавунами. Я брав рушницю і йшов у степ. Дорога бігла повз табір вітряків, минала цвинтар і пересікала далінь біля багаття, що раптом спалахкувало серед степу. Тоді на глухому полустанку кричав паровик і пролітала стьожка вогнів. Нарешті надходило Надплесне. Я стягнув на ботфордах ремені й брів у болото. Сторожева стоянка була на сході, так що передо мною стояло все озеро, і було воно в багрянцях вечорової зорі. Над озером пливла м'яка й тендітна тиша. І тоді в селі дзвонили до вечірні. На небі вже булькали зорі, і з степу йшов легкий димок пожарища. Починався переліт. Моя „бельгійка” раз-у-раз розривала пострілом матовий примерк . . .

Це були чудові вечори, і я їх ніколи не забуду. Але Надплесне вже давно висохло. Вже давно там, де пахли осоки, і своїм запахом викликали химерні асоціації, вже давно там ріже землю прозаїчний і могутній трактор. І тільки я, як невгомний дон-Квізадо, все шукаю нових ілюзій до нових невідомих берегів.

... Нелі захвилювалась і раптом зробила стійку. Зірвався перепел. Я вистрілив і промазав. Нелі повернула голову й докірливо подивилася на мене. Вона так докірливо дивиться на мене, що я мимоволі переводжу очі в інший бік: мені соромно. О, Нелі вміє присоромити свого двоногого товариша!.. Тоді ми йдемо до озера мовчки. Я ніяк не наважусь поласкати свою суку, а вона теж почуває себе ніяково. І тільки другий вдаль постріл остаточно помирить нас.

Сонце вже лежить на горизонті грандіозною червоною трояндою і збирається на ночівлю. По степу метушаться маленькі вітерці. З далекого села зрідка долітають парубочі й дівочі вигуки.

— Бац! Бац! — чую я навкруги.

Потім сонце ховається, і тільки ледве помітний слід його залишається на заході. Я ще кілька разів „промазав”, але я вже не бачу очей мосі Нелі, і до того ж на ягдташі мені висить двоє чирят. І потім я давно вже не стежу за перельотом — я слухаю степ. Постріли рідіють і, нарешті, їх не чути. Переліт скінчився. Надо мною стоїть зоряне небо, і десь блимають степові вогні.

— Нелі! — кличу я суку, і ми поволі йдемо до лиману — туди, де нас зустріне бабуся і її пахуча вечерея.

Дві верстви ми проходимо скоро. От уже ми дійшли оселі й бредемо глухою вулицею. Гавкають собаки, по хатах жевріють каганці. Ми обминаємо старо-

винну козацьку церкву. Десь кахикають парубки й верещать під повітками дівчата.

Нарешті ми бачимо хату наших старосвітських друзів. Біля хвіртки нас зустрічає дідусь Зідул...

— Здрастуйте! — каже він, — з качками вас...

Чи, може, не пощастило?

Я передаю йому двох чирят. Але він хитає головою і скаржиться: раніш, бувало, як зробиш один постріл — то й десять качок, а тепер тільки порох переводиш. Це — традиційна зустріч, і я на неї, як завжди „підтакую”.

Тоді ми йдемо до хати, і на порозі нас зустрічає бабуся. У хаті пахне смачним борщем. Я виймаю з ягдташі пляшку з горілкою, і ми сідаємо вечеряти. Зідул інформує мене, як стоїть справа з лиманськими озерами. Завжди буває так, що „вчора” було страшенно багато дичини, а сьогодні „щось” мало. Тоді я питаю, скільки ж Зідул „вчора взяв”. Дід зідхає й каже:

— Та одного поганенького куличка.

— У чому ж справа? — питаю я.

А справа, бачите, в тому, що йому вже перестали очі служити. З такими очима, мовляв, багато не вб'єш. Потім він розповідає мені кілька мисливських анекдотів. Ці анекдоти я чую вже в сотий раз, але я їх вислухав і тепер з охотою. Зідул завжди розповідає їх, як правду, і мені хочеться йому вірити. Мені так хочеться вірити, що я нарешті і вірю.

— Це ж така наївна брехня, і стільки в ній наївної дитячої правди, — думаю я парадоксами.

Нарешті фляшка моя порожня. До мене тиснеться Нелі, і я їй кидаю два шматочки м'яса. Вона з подякою дивиться на мене й лягає біля моїх ніг.

На дзвіниці дзвонар б'є одинадцять. Тоді бабуся вносить у кімнату солому, і я лягаю на ній. Завтра, ледве засіріє, Зідул підійде до мене й скаже підводитись. Ми заберемо рушницю й помандруємо на озеро.

А сьогодні я лежу на соломі, і мої мислі пливуть по хатці моїх старосвітських друзів.

— У чому справа? — думаю я. — Чому я з такою світлою радістю їду сюди?

Але відповіді я не знайду. У кутку вистукує цвіркун, десь на вулиці співають дівчата — і все це, як якась дитяча казка. Мислі мені в'яліють, і я починаю засипати. І тоді приходить мені думка, що мої старосвітські друзі просто туман фантастики, що вони зовсім не живі люди, що це тільки тіні справжньої людини.

— Цебто? — знову запитую себе. — Виходить, що мій відпочинок — це не що інше, як порожнє й мертво місце в моєму коротенькому житті?

Але й тепер я не знайду відповіді. Мислі мені зовсім зів'яли. Збоку шарудить солома — очевидно, кошеня блукає по хаті. Крізь сон я бачу клаптик зоряного неба й лежачі силуети моїх старосвітських друзів...

... Але на світанку я підводжуся бадьорий і веселий і з надією дивлюся на бабусю й Зідула.

— Ну, Нелі, сьогодні пополюємо на славу, — кажу я ірландці, і ми йдемо за дідом. Нас випроваджає, як і завжди, наша мила бабуся. Тоді кричать півні й стихають парубочі вигуки.

Зідхає півтемрява. Ми довго йдемо вуличками, Зідул пахтить люлькою й мовчить. Нас обминають хатки, повітки. Де-не-не знову жевріють каганці. Нарешті ми виходимо в степ, і тоді перед нами блищить матове срібло озера. Ми вже на лимані. За кілька хвилин я буду з Нелі різати човном тиху поверхню комишуватих вод.

— А ранок добрий! — каже Зідул. — Качки підуть із сходу.

Тоді десь уже розривається постріл, і луна біжить на озеро. Ми прискорюємо крок. Свіжий вітерець пестить наші обличчя. Нарешті під ногами за-

булькало. Мій старосвітський друг передає мені весло, кладе в човен соломку, і за хвилину я на воді.

Деся просвистіли чирята. Деся закричав кулик. Нелі тихо завищала. Тоді я глибоко, на всі легені, зі-
дхаю й починаю свою напівфантастичну путь.

Микола Хвильовий. *На озера.*
„Нові Дні”, ч. 52, травень 1954 р.

Аркадій Любченко

К О С Т Р И Г А

— Нема!

Це було його незмінне, важке, як земля, рішуче, як з ножа, слово. Казавши, він ані разу, ані трошки не запнувся, не завагався. Він ніколи з власної волі не додавав ще якихось пояснень, запевнень, присягань, що могли б викликати сумнів. Він лише злегка розводив руками, просто дивився в очі і просто, переконливо казав:

— Нема!

А тим часом на селі нуртувала невтомна чутка, що в Матвія Костриги хліб є.

Ніхто тільки не міг визначити місця, де саме той хліб прихований. І, крім сільського активу, не всякий наважувався говорити про це вголос: одні побоювались, знаючи круту й незабудькувату вдачу Костриги, другі вагались, мавши його за людину спритну та кметливу, треті, нарешті, були з ним у спілці. Сам він поводився так, що закинути йому отверту, свідому неприязнь до нового ладу було важко. В справах громадських він часто схилявся до більшості, — правда, коли це не заходило на надто важливе. Куркулів він не обстоював, — правда, ще донедавна мав з ними ближчі стосунки. На контрактацію йшов, навіть інших радив. На позику теж підписувався, навіть інших підбивав. А часом, як траплялось йому громадське доручення, він намагався виконувати його на своєму кутку так, щоб усі добре чули, бачили, знали. Так само, щоб усі бачили, знали, говорив він при нагоді за радянську владу. Одного тіль-

ки не міг сприйняти: деяких заходів цієї влади. І посилався на свою дурну голову, що не годна чого слід та як слід охопити, збагнути.

Коли, прикладом, приїхав був представник із району і годин зо дві докладно розповідав про колективи, їхню мету, перевагу, спосіб організації тощо, Кострига по закінченні підвів руку і недоумкувато спитав:

— Ну, а що воно таке — колектив?

На порив сміху й здивовання багатьох присутніх він пересмикнув плечима і непримушено відповів:

— А коли я не розумію? Чого тут зуби щирити? Я хочу все до цурочки розуміти. І хочу, щоб товариш об'яснив.

Виявились такі, що його підтримали, і товариш з району знову досить докладно й довго пояснював, заохочуючи створювати колективи. І знову по закінченні підвів Кострига руку:

— Теперечки так, зрозуміло. Але скажіть, будьте ласкаві, чи потрібен уже нам той колектив і навіщо він здався?

У багатьох здивовання оберталось на збентеження, збентеження — на обурення. Та доповідач, видно, був людина дуже витримана, ледь посміхнувся, і, добираючи найзрозуміліших, найяскравіших порівнянь, терпляче довів, утовкмачив, як дитині, що колектив таки потрібен. Кострига поклав спочатку придивитись, як у колективі інших поведеться, і лишився покищо на своїх гонах одноосібником.

Минулих років, зволікаючись, що давши, а чого не додавши, трохи грошми доплативши, а трохи полегшень собі виканючивши, він сяк-так перекрутився із хлібоздачею. Передостаннього року, коли в сільраді чіткіше налагодився облік і важче стало заплутувати кінці, його вже спобігла значна неприємність. Покладаючись на великий хист, на окремі знайомства, на деякий минулий попуск, він контрактаційних зобов'язань, попри всі нагадування й вимоги, не довиконав. Тоді частково чіп-

нули його майно. Це глибоко чіпнуло самого Костригу. Він бо сподівався, що йому подарують. Він помилився. Він мусів скоритись. Але винним себе не хотів визнати. Щемітна злість дошкуленого власника стуманила йому свідомість. Він винуватив інших, нарікав, нахвалявся прокурором. Прокуророве розслідування, кінець-кінцем, вийшло не на його користь. Тоді Кострига значливо хитнув головою, затався.

— Матвію, йди краще в колектив.

— Ні! Я краще почекаю, коли ви звідти вийдете.

Обсіявся він цього року несповна, хоч як його переконували та впливали. Еге ж! Чим засієш, коли й так, мовляв, останню зернину кинув у землю, а ще ж до нового треба всією родиною перезлиднювати. „Егеж!” — прикидав тим часом у думках, — „яка рація сповна обсіватись, а потім, хоч-не-хоч, продавати. Якусь там мірку про людське око, щоб не гавкали, щоб не присікувались, можна буде зрештою і на зсипункт одвезти”.

Трапилось далі так, що комісія, пильно досліджуючи той урожай, визначила цифру більшу, ніж Костризі сподівалось, хотілось. Кострига ретельно заперечував. Кострига завзято обстоював. Костризі не допомоглося.

Його спочатку зв'ялив розпач. Потім охопило чуття застарілої упереджености, непоборної злости, що поштовхувало на упертість, на виклик. Він — хазяїн, то кому ж визначати, скільки в нього вродило? Він — хазяїн, він тут працює, то чому ж сюди приходять чужі, заважають, свій рахунок складають, вимагають? Яким таким правом? Може, знову доторкнуться до його майна? Може, і будівель не минуть? Ущільнять? Та наврод. Він же не вважається куркулем. І всім тепер відомо, що засіяв менше. І треба ж йому десь жити, господарювати. І хіба він один такий на селі? Інші, отакі ж покладаються на нього. Він покладається на них. Рука руку держить. Що буде людям, те буде й йому. А на нема й суду нема.

Кострига остаточно відкинув підрахунки комісії. Кострига одвіз контрактаційне за своїми особистими підрахунками. Про решту, вважаючи, що якібудь пояснення цілком зайві, він тільки кидав своє незмінне, коротке різке, як з ножа.

— Нема!

Коли до зривників взяли рішучіше, коли серед затайників поповзла тривога, коли уповноважений з району скликав їх до сельради, старанно перевіряючи цифри та домагаючись, щоб вони виконали хлібоздачу, — Кострига зважився на витівку. Протиснувся до столу, непомітно вийняв перо з ручки і раптом запропонував:

— От, будь ласка, товаришу, візьміть, напишіть.

Той здивовано глянув на нього, на присутніх, відповів:

— Неможливо цією ручкою написати.

— Чому?

— Бо самі ж бачите, пера нема.

— Ха! Отож воно й причина. Як же вам на зсиппункт везти, коли везти чорт-ма? Коли хліба нема?

Чутка про цю витівку облетіла усе село, і дехто вирішив іти за прикладом Костриги. А в сельраді теж вирішили особливої уваги з-поміж усіх надати Костризі.

— Ну, добре. Скільки у вас, по-вашому, було хліба?

— Вісімдесят пудів.

— Скільки продали державі?

— П'ятдесят.

— А де решта?

— Сам з'їв.

— Коли ж ти встиг з'їсти?

— А чого ж? Двоє дітей у мене, хазяйка. От і з'їв.

— Ну, а за обліком комісії в тебе мусить бути сто двадцять пудів, і здати мусиш ти більше, ніж здав. Що ж тепер?

Він злегка одхилив вузлуваті кігтисті руки, дивився просто в очі й казав досить переконливо:

— Нема!

Однак чутка, звивна й настирлива, перехоплювалась з уст до уст: мусить бути, та ще й з минулого року мусить бути.

Обшукали клуню, хату, горище — нема. Перевірили соломку, може обмолот поганий, у колосках застрягло, — нема. Подивились до половини, може, там помішано, — ні, нема.

Кострига з усією родиною сидів на картоплі, і, своїм звичаєм, вівся так, щоб усі бачили, чули, знали, що сидить він на картоплі, бо хліба нема. Звійнулася навіть чутка, що в нього справді хліба нема. Але, побиваючи її, перша чутка все одно даль-подаль веретенилась, не вщухала. Все одно ставало тривожніше. Втрачаючи певність, подався нишком Кострига до міста. Там розшукав він свого приятеля, заможного колись Артема Сильвестровича, якого мав за мудру голову, і який, утікши з села, влаштувався досить добре на одному з будівництв. Артем Сильвестрович порадив не піддаватися. Та й хто зна, чи довго все це протягнеться. Всякі бо чутки вирують. До всього треба бути готовим.

Кострига подякував і вернувся підбадьорений, ще завзятіший.

На той час по всьому району зорганізувалися вчителі, щоб укупі з учнями „витягати (як було записано в протоколі) контрактантів з боргу перед державою.” Прибіг якимось старшенький Митрик із школи, захекався:

— Тату, там кажуть, що у вас хліб закопано! Мене питають, а я не знаю.

— От, діла, — криво посміхнувся Кострига. — Скажи їм, що дурний їх піп христив. А хліба в мене нема. Чуєш?

І він так гримнув на Митрика, наче той прийшов яму з хлібом розшукувати.

До нього справді незабаром прийшли інші, з сільради. Вони поводитись підозріло. Вони говорили упевнено, що тут десь у ямі приховано хліб. Вони вимагали показати і врешті самі почали копати.

Кострига хмарно походжав, знехотя відповідаючи. Кострига аж вуса закусив, затремтів з обурення, коли почали копати у рові, неподалець стрункого, ним самим посаженого, улюбленого береста. І все ж таки розкопани нічого не дали.

— Нема!

З гіркою усмішкою докірливо похитав він головою на адресу допитливих копаців:

— Щоб вам так у печінках копало. Раз Кострига сказав, що нема — значить, нема. А ви Костризі не вірите.

Довелося в нього натомість чіпнути картоплі та описати клуню, хоч це й не могло покрити заборгованости. Але це вдруге неймовірно чіпнуло Костригу. Гнів тваринний, як жадова власности, пекучий, як отрута власности, чорний, як чорнозем, гнів сповнив його істоту. Він готовий був, ухопивши сокиру, смертельно замахнутись. Він готовий був на темну помсту, на злочин. Однак схаменувся. Переборов себе. Приховав усе за галасливими скаргами, болісними наріканнями, тяжкими прокльонами.

— За що, за що мені таку норму поставили, щоб їх правцем поставило?

Ів Кострига з усією родиною картоплю, буряки, роблячи знову це так, щоб усі добре бачили, знали. На селі знову прокотилася триваліша чутка, що в Костриги хліба зовсім нема, що Костригу скривджено. А найближчі, виправдуючи його, ще невідступніше його наслідували. Правда, невдовзі в одного з цих близьких викрили на подвір'ї чималу яму з пшеницею. Викрили й у другого яму просто в хаті, під полом. Решта затайників запевняли, що їх мов того Костригу, тяжко ворогами оббріхано, що вони сном-духом нічого не

знають, нічого не мають, і держались вони зовні непохитно, хоч насправді їх дедалі більша опосідала тривога. Невідчипна тривога вже зайшла у двір, переступила поріг, сповнила хату. Невблаганна тривога, як тінь, цілий день ходила слідком і, як тінь, цілу ніч стояла в приголів'ї.

Одного разу двоє з них заскочили до Костриги, повідомили, що всіх таки записано на „чорну” дошку, дано остаточне попередження, наближається справжня загроза. Як же бути? Може б, трохи поступитися перед советами?

— Поступайтесь, коли маєте чим, — холодно відповів Кострига, а в мене, як самі знаєте, ні крихти нема.

— Ні, Матвію, з вами так говорити не годиться... Хіба ми тобі чужі, або вороги? Хіба ти...

— Що? — скипів Кострига. — Може, скажете, що в мене хліб є? Може, знаєте, де він є? Може, підете, покажете? Ідїть, ведїть, копайте! Копали вже. Тисячу пудів викопали. Ха! Все село знає, що в мене хліба нема... Ідїть, поступайтеся! Тільки ж потім не кайтеся. Хто зна — кому казна, а кому й тюрма.

І пішли від нього сум'ятно, трохи вже й непевні, чи той хліб у нього є.

З виду він справді геть змарнів, аж пригнувся. І якось, однієї хвилини, стало йому страшно. Не за себе. Сам він почував, певен був, що міг іще довго протриматись. А мучив жаль до дітей. Він не міг знайти собі місця, і вночі раз-у-раз його поштовхувало вийти з хати, наблизитись тихцем до береста, тихцем одкопати, взяти. У нього аж дух займався. Йому згадувалось, як близько того береста копали і трохи-трохи не натрапили. А в нього ще була й друга яма, на городі. Там небезпечніше, помітніше. Тут, під берестом, певніше. Але що може бути потім? Візьме котресь із дітей та й пробовкнеться. От і готово. Або Дарка, яку він торік, після смерті дружини, взяв до дітей та на господарство, ця роботяца, але трохи придуркувата Дарка теж

може проязичитись. І готове! Крім нього, ніхто ж нічогосінько не знає. А викриється він — викриються й інші. Тоді інші, себе рятуючи, все звернуть на нього, на заправила. І готово! Головне, з якої речі віддавати? Пролетарській державі він — ворог. Але як бути? Він гадав, що його, за прикладом минулих років, поторсають трохи, посмикають, переконаються і поволі заспокояться. А виходило інакше. Справа затягалась. Треба було шукати виходу. І треба було поспішати. І він не знаходив собі місця. І думки пекли. І серце завмирало. І одного дня почув він, що гупотять попід вікнами чужі кроки.

„Це мабуть, знову шукати, копати”, — подумав він.

Увійшли люди й сказали:

— Ви собі там як хочете, Матвію, а дітей не можна мучити. Забираємо ваших хлопців до піонерської бази. Там їм буде краще й певніше.

У Костриги відлягло від серця. Наче важке жорно сповзло. Кострига охоче погодився. Його ще раз спитали, невже можна вірити, що в нього хліба не заковано? Він злегка розвів руками, супорно глянув і тихо, але твердо сказав:

— Нема!

— В цей час похапливо вскочив у хату Митрик і ще з порога нестримно гукнув:

— Тату! А на нашому городі он яму розрили. З хлібом!

Кострига підвівся і став, як камінний.

— Чи ти здурів? — вимовив він побілілими вустами. — На городі в мене ніякої ями, ніякого хліба нема.

Аркадій Любченко. *Кострига*.

Вертеп. Вибір новель і повістей. Краків-Львів, 1943.

Михайло Івгенко

ПОРВАНОЮ ДОРОГОЮ

У неділю з сільради старій Вівді принесли листа. Вівдя тримала його обережно, боячись пом'яти. Вона вдивлялася в цього зеленого, забрудненого якимись плямками папірця, а очі її мов би щось бачили десь далеко від нього.

Вівдя довго жувала сухими старечими губами, ніби перебираючи сухі нитки вовни, а в полудень взяла сухого дубчика й пішла до секретаря в сільраду.

Коли той читав Вівді листа, слова їй здавалися далекими й незвичайними, як слова євангелії. А вона бачила в ту пору рвучку веселу дівчинку, що вечорами любила невгаваючи забавлятися.

Її дзвінкий дитячий сміх ніби обтрушував давній порошок у хаті Вівдиній. Тоді й образи, і стеля, і стіни — все сміялось у світлі маленького каганця. З листа Вівдя зрозуміла тільки, що дочка кличе її до міста в гості.

— Що ж вона грошей не вислала? Де ж тепер їх узяти на дорогу? Таке!

Вівдя невдоволено махнула рукою й попрощавшись, пішла додому.

Дорогою їй плутались різні думки та спогади.

Вона згадувала й думала про свою дочку.

Колись дочка, ще як учитель у єпархіяльній школі, — була молода та струнка панянка. Тоді стара милувалася з неї, сподівалася бачити вчителькою, своїми руками доглядати внуків, притулитись до далекого, та все ж рідного вогника й грітись коло нього. Але, скін-

чивши спархіяльну школу, дочка пішла вчитись на докторку до далекого міста. З тої пори не чути було про неї. Тепер Вівді проходили окремі яскравіші спогляди з життя доччиного, і старе серце, змучене на самоті, гостро боліло їй.

Дорогою Вівдя вагалась, не знаючи, що їй далі робити.

Але не доходячи своєї хати, вона якось безнадійно махнула рукою й пішла знову на село. Вона з болісним зусиллям перебирала двір за двором і нарешті спинилась на Кіндраті Буцеві.

Вона знайшла самого господаря в клуні, як той провівав жито. Привітавшись, вона рішуче поспитала:

— Чуєш, Кіндрате! Чи ти б мені не допоміг хоч трохи грішми?

— А скільки ж вам, бабо?

— Та хто зна! Мабуть, п'ятирічку.

— Те! Такі гроші! Звідки я їх маю? Самі знаєте, які тепер гроші!

Кіндрат довго викрикував, торгувався, та баба сердито й уперто колупала дубчиком землю.

Погодились на тому, що баба дасть коробку вівса та прийде попрясти вовни на п'ять день.

Увечері другого дня Вівдя йшла до пристані. Дорога їй була знана здавна. Коло хутора колишнього багатія, Юхима Гирки, тепер покинутого, стояла криниця, над нею стара верба й високий хрест, підперезаний рушником.

То було якраз половина дороги. Вівдя сіла спочити. Вона подумала, що на пізній вечір ще встигне дійти до пристані, і тепер спокійно спочивала, поволі жуючи пирога.

Вона втомно вдивлялась навкруги і бачила, як сонце сідало за її селом. Деревя обіймались синяво-

золотою каймою. Над полями лягала запорошена бризками сонця густа пелена вечора. Хтось ніби розповідав журні слова давньої пісні, а Вівді було боляче бачити цю землю, бо вона встала перед нею вперше така прекрасна й принадна — молодим своїм цвітом.

Хтось ніби гнав ту землю далеко від неї, і тим відходило й Вівдине життя геть кудись назад.

Від того Вівді боліло серце, — але йти далі було легко й радісно босими ногами по м'якій порохняві вечора.

На пристані, як вона прийшла, було порожньо й темно. Десь у однім віконці блимав вогник, яскравився маяк, кидаючи гостру й довгу смугу на річку. А з неба, холодного, блакитно-білявого, блимали серпневі зорі.

Було морозяно й вогкувато. Вівдя тулилась у куток і дрімала, покійно й нудно чекаючи пароплава.

Пароплав прийшов тільки о четвертій годині ранку, даючи в туман гострий обірваний гудок.

Їхати довелось на палубі. Було так само холодно, бо весь час назустріч дув сердитий вітер. З річки вставав і гостро колов важкий туман. Вода виростала перед очима в довгий сіруватий і мутний сувал.

Вівдя притулилась коло димаря, прослала свитину й задрімала.

Розбудив її гострий гудок сирени, що з розірваним криком виривався з пароплава і розбивався лунко серед бережних дерев.

Під'їздили до якоїсь затишної пристані. На пароплав сів тільки якийсь добродій, одягнений по-міському. З добродієм був рябий гладкий сетер. Він оббігав усі куточки на палубі, обнюхав їх, тоді заспокоївся й сів біля свого господаря.

Було вже нерано. Добродій снідав, і снідаючи кидав собаці шматки смачної шинки з білим хлібом, а собака ковтав їх на льоту.

Після революції Вівдя вперше була на людях, і їй дивно було бачити, що тут серед людей нічого й не змінилось.

— Диви ти! Скільки люди бились, а пани zostались! Тільки інші панами стали.

Собака наблизився до Вівді, обнюхав, як вона їла хліб з цибулею, і чмихнув.

Господар нахмурився й крикнув: — Тубо, Ларка!

Собака помахав хвостом і одійшов.

Вівді мимоволі пригадалися останні роки. Перед нею пройшли всі жахливі події, і в них люди з їхнього села, вп'яті в землю, з одною любов'ю до неї.

Хтось їх сіпав і ганяв, бо приходило військо за військом, влада за владою, і в цих каламутних днях ніби вітер осінній розвіяв половину села.

А втім, Вівдя відчула приязнь до пса. Той дивився на неї великими прозорими, а дурними очима, Вівдя тихо пестила його, — так і потоваришували на всю дорогу, бо собака хутко ліг коло Вівді і вже відходив від неї дуже рідко.

До міста приїхали рівно за добу. Ще стояла в місті тиша й прохолода. Десь вицокував поодинокий візник, і стук коліс від нього лунко розходився в повітрі.

Гурт молочниць та крамарок із Подолу посувався вгору.

Вівдя підобгала свій маленький клунок під руку і рівною ходою теж пішла вгору. Вона йшла так, як завжди ходила в поле, спираючись на суху галузину, і два кінці крайки ззаду в такт ході рівномірно тріпотали в повітрі.

Назустріч їй ішли плутані вулиці, тіняві важкі сквери, золотоголові церкви. А вона спокій їх вбирала у свій холодний байдужий зір, плекаючи десь у глибині свої приховані думки.

Вона довго розпитувалась, аж поки надибала приміщення, де жила її дочка.

Та й то не швидко туди її пустили, — довелося знову чекати, сидячи на мурованім підвіконні.

Вже будинок навколо східців наповнився шумливими звуками, коли вона знову постукалась до хати. Тоді їй відчинили. Вона несміливо ввійшла, і зразу ж її маленька похила постать потонула в темряві прихожі.

Але вже назустріч бігла розпатлана жінка.

— Мамо, мамусю!

— Здорова, дочко! — Вівдя проказала це цілком стримано й холодно, а їй на плечі впало тепле й ніжне тіло доччине.

— Сюди, сюди, мамцю! Боже, як ви приїхали?

— Та це ж із пароплава тільки, та ще так довго не пускали до тебе, що й не знаю як.

Вони ввійшли в маленьку кімнату. Тут упала на очі сила речей. Пом'ята одежина валялася на стільцях. Із-за ширм визирало ліжко з пом'ятим простиралом та ковдрою.

— Бачите, яка я погана хазяйка, мамо! Не сподівались на вас сьогодні, проспали, не прибрали.

— То ото ви щодня так пізно встаєте?

— А так, що й щодня. Звечора довго в театрі бувасмо, пізно приходимо — ну то пізно й устаємо.

Вона говорила, ніби виправдуючись, а тим часом швидко прибирала в кімнаті.

Стара сиділа на порванім кріслі, крісло вгрузало, а вона боялась впірнути в нього і все ще спиралась на погнуту галузину.

За кілька хвилин кімната була причепурена й визирала привітно й затишно.

Тепер Галя підійшла й притиснулась до старої.

— Яка ж ви, мамо, стали, дайте хоч поглянути на вас!

— Яка ж я стала, Галю! Постаріла вже, дочко! Важко робити, важко по землі ходити!

— Ну, що ви! Та, їйбогу, ви зовсім не змінились мамо! Ну, точнісінько такі, як і були!

Галя з замилюванням вдивлялася.

— Бач, яка добра в мене мамуня. Пожаліла свою бідненьку доцю, прийшла одвідати її, пожаліти бідненьку мене сиріточку.

— Та буде вже тобі!

Стара ніяково посміхалась, виплутуючись із обіймів.

Звідкись із дверей з'явилась чорна розхрістана чоловіча постать. В одній руці він зобгав рушника, другою притримував комір розстебнутої сорочки.

Він скривився, прижмурився і раптом холодно всміхнувся.

Драстуйте, мамо!

— Оце мій чоловік — бачите який: чорний, кудлатий, як циган, — сміючись, говорила Галя.

— Ну, що ж! Сама собі вибирала — тепер і шануйся, — спокійно відповіла стара. Але тепер вона зобгнулась, приховалась у себе й говорила обережно.

Тільки очі Галині, блискучі від сліз, дивились на неї захоплено й тепло.

— А я й не чула, як ви побрались. Тільки пізніш од людей узнала.

— Та ми собі нашвидку побрались. Ніколи було збиратись на весілля, — винувато говорила Галя.

— Мама, мабуть, думає, що ми вінчались, — сказав зять і засміявся.

— А ви хіба невінчані й живете?

— Ні, мамо, бачите, ми просто не встигли. Ну... просто не було грошей на це.

— Нащо ти, Галю, так говориш? Просто тому, що не віримо в це, нам це непотрібно!

— Корнію! — крикнула Галя, розчервонівшись.

— Ну, що ж тут такого? Треба говорити правду.

— Значить, і в Бога не вірите? — сумно поспитала стара.

— Та признатись, що й так!

— Ну, що ж. Тепер молоді все так пішли. І в нас он писар сільський теж. У страсну їсть скоромне. І в церкву не ходить. Ну та й комнезамія теж пішла така: й лоба не перехрестить.

— Ні, мамо, бачите це не те! — виправдуючись, говорила Галя.

А втім, вона швидко перевела розмову на інше.

— Ну, мамусю, сідайте сюди ближче та будемо пити чай!

За часм пішла розмова про всякі дрібниці.

Галі раптом встало селянське її життя, і вона залюбки тепер розпитувала про рідне село.

Але в старій була вже якась неприязнь до зятя, якої вона не могла в собі придушити.

Після чаю Корній швидко пішов до міста.

— Він служить де? Мабуть, на службу пішов?

— Ні мамо! Він у театрі працює.

— У театрах? Що ж він там робить?

— Ну, як сказати! Він готується на режисера. Ну от, вроді, як командувати, показувати акторам, як треба грати!

— Значить, представлення представляє?

Галя мимоволі розсміялась, але стара ніби цього не помічала.

Прибравши нашвидку в кімнаті, Галя повела стару показати місто.

Вони обійшли кілька музеїв, картинних галерій. Але Вівдя спокійно приймала все це, навіть байдуже. Тільки, коли ввійшли в старий напівтемний собор, стара мов би пожвавішала.

Вона стала хреститись і уважно оглядати ікони.

На всі пояснення Галі вона сумно й насуплено хитала головою, пильно вслухаючись у все.

— Але зовсім несподівано вона поспитала:

— А ти, доню, ходиш сюди?

— Ні, мамуню, бачите, нам якось і ніколи. Тут у місті багато крутні випадас нашому братові.

— Та я бачу, бачу, дочко! Тільки ж і Бога не треба забувати, бо в житті всього буває, дочко. То як трапиться, буде важко тобі.

Галя кліпала очима, м'яко посміхаючись, ніби з цим погоджуючись. А втім, десь і чомусь смоктала якась давня, тепла й болісна жила, і Галя ніяк не могла приглушити її.

Увечорі вони всі пішли до театру. Галя дістала старій квитка в перших лавах партеру. Ставили веселу стару комедію, тільки в новім оздобленні.

Гра йшла жваво й січно. Публіка тепло приймала кожний несподіваний хід комедії.

Галя інколи визирала крізь завісу зі сцени на маму. Стара сиділа мовчки й спокійно. Її маленькі прижмурені очі якось буденно, без піднесення й дивування, приймали все театральне життя. В одній з перерв стара навіть обійшла фойє, вглядаючись повільно в людей.

А коли знову повернулась на своє місце, її сині губи жували якусь свою думку.

З театру вона вийшла сама і йшла пішоходами поволі і помацки, якоюсь обірваною купкою, відокремленою від усього, — як їжак, що боїться тінів навкруги.

Але в цій обірваній самітній ході була своя впевненість, а тому й спокій.

Галя догнала стару близько біля приміщення.

— Мамуню, любенька! Як ви самі пішли?

В Галі з тривогою ніби обірвався десь теплий струмок. І вона дивилась на стару боязко й злякано.

— Нічого, дочко! Я собі тихенько, помаленьку, щоб нікому не заважати.

— От! Чудні які! Та кому ж то заважати? Я оббігала весь театр, доки догадалась, та й так усю дорогу хвилювалась.

— Он бач! А я собі байдуже, та й подалась помаленьку.

— Вам, мабуть, було скучно сидіти?

— А що ж мені, старій, веселого шукати?

— Хіба таки вам і не подобалось?

— Ні, веселе представлення, коли хоч.

— Що ж вам більше всього подобалось?

— Отой шелихвіст, бач — який герой: ловкий чоловік, сказати... Ну ще й піп... Тільки нащо було з нього глузувати?

Галя нічого не відповіла. Вони швидко прийшли додому. І Галя взялася готувати вечерю.

— Твій чоловік, мабуть, багато грошей заробляє?

— Хто? Корній?

— Атож.

— Чому ви так гадаєте?

— Що так довго його нема додому.

— Ха-ха-ха! — Галя не втерпіла, й голосно засміялась, але швидко стихла.

— Ні, мамуню! Ні я, ні мій чоловік — ми дуже мало заробляємо! Бачите, як живемо.

— Та я бачу, що й вам невеселе життя.

— У нас нема нічого, мамуню: ні білизни, ні одягу — нічогісінько. Ледве перебиваємось.

— Хіба ж таки твій чоловік кращої служби не знайде?

— Мамуню любенька, не кажіть так! Йому не можна інакше. Він тут мусить працювати в театрі.

— Що ж йому тут за служба, в кумедіяниках?

— Бачите, мамо! Так не можна! Це велике, дуже велике діло! Як би вам сказати? Це от... перероджує життя людини, — а нам тепер цього й треба. Щоб людина стала новою!

— Хто зна, може й так! Мені не втямкувати цього — стара вже я стала! Тільки бачу, що гірко тобі живеться, дуже гірко! А мені, де ви там служите — бай-дуже! Аби вам добре було.

Галя нічого не відповіла, тільки важко зідхнула.

Згодом прийшов Корній. Він був стомлений і чогось сердитий.

— Вечеряти є що, Галю?

— Є трохи.

— Ну, то став швидше!

— Я зараз!

Галя заметушилась: за перегородною з ширми та шухляди щось стукало ножом, — швидко потім зашумів примус. Корній з полегкістю зідхнув.

— Ху! Ото так, як бачите, мамо!

— Важко тобі, сину! Бачу: б'єшся ти, б'єшся цілий день, а користи з того мало. Бач он, як гірко живеться!

— Нічого, мамо, колись покращає!

— Та дай то, Боже! Тільки й жити колись треба, а не так ото живухою перебиватись.

— Нічого, ще встигнемо. А треба й цьому ділу послужити — мистецтво, мамо — це велике, святе діло!

— Хто зна, синку! Може твоя правда. Тільки он уже й волос тобі посивів, що ти собі думаєш?

Корній важко зідхнув, але нічого не сказав. А стара говорила далі:

— Хто зна, сину, а по-моєму, так вам гірко живеться! То я собі, стара, й думаю оце: кинув би ти, синку, оці твої тіятри та кумедії всякі та взався б ти за яке діло! Було б і тобі й Галі легше. І жили б ви собі тихо, лагідно та в достатках.

Корній неприємно зморщився.

— Ні, мамо, ви не розумієте. Це не те. Це зовсім не те. Бачите, це ж велике діло. Тут людина не працює, як від, а творить нове життя. Тут вона роздирає старе луб'я, гнояку всяку розворушує, от — і кличе всіх до

чогось нового, кращого. Тут вона, одним словом, горить! Кинути? Хе! Як то можна кинути таке діло?

— Хто зна, мо', я й не тямлю! А, по-моєму, так воно таке ото: пустяки. А зведеш ти себе, не побачиш, як і вік твій зійде.

— Нічого, мамо, не зійде! Ми живемо й працюємо за нопом.

— Як ти кажеш, сину: за нопом? Не знаю, не чула такого!

Із-за перегородки вискочила Галя.

— Мамо! Ви знаєте, що таке — ноп? Ноп — це все. Ноп — вроді як євангеліє за старих часів було! Ноп переверне все наше життя, виведе нас до чогось кращого.

— Не знаю, не чула такого! Не скажу вам, що воно таке!

Корній скося поглянув на стару й скривився.

— Не хочу я, мамо, ніяких ваших недостатків, ніякого отого міщанства.

— А так ото крутитись цілий вік? На що воно похоже?

— Мамо! Ми крутимось тільки тому, що не вміємо ще жити, як ноп велить. А от як організуємось . . . Ноп, мамо, це діло, саме діло. Щоб ніякого марнування часу не було.

— А, Боже, Боже, сину! То навіщо ото таке видумувати, що й у голові аж крутиться. А пуття з твого діла аж ніякого. Що ти такого робиш, що тобі треба поспішати?

— Корній густо зідхнув.

— Це срунда, мамо! За нопом якось і ми видряпаємось.

Стара покволо пожувала сухими губами й стихла. Корній зневажливо й сміючись дивився на неї.

Тим часом Галя ставила на стіл страву. Швидко всі сіли до столу.

Корній похапливо й насуپлено взявся до їжі, але швидко скривився й кинув виделку.

— Що з тобою? — злякано поспитала Галя.

— Я так не можу.

— А що?

— Я далі не можу оцих підошов їсти. Це ж убивство: — цілий день бігай, бігай, а ввечорі нічого й з'їсти дома. Це просто свинство.

— Корнію, вгамуйся! Чувш? Що ж я тобі дам, що я маю?

— Невже ти нічого не могла кращого купити?

— Купити? А ти знаєш, що я вже тиждень на позичені гроші живу?

— Ну, я цього не буду їсти!

Корній вийшов з-за столу, демонстративно заде-ренчав стільцем і став роздягатись.

Вечеря пройшла доволі сумно й тихо.

Коли полягали спати, Галя потишеньку підійшла до старої, залізла під ковдру й притиснувшись, довго плакала.

— Чого тобі, дочко?

— Важко дуже, мамцю. Це ж щось страшне: — злидні і злидні. І ще отак, як прийде, то я ще й винна, що йому й того й того нема.

— А чом йому не розшукати кращої служби? Адже він чоловік при здоров'ї — міг би якусь копійчину приробити, а то як його отак жити раз-у-раз у нужді!

— Хто зна. Він чомусь не може. От йому мистецтво!

— Ну, то нехай кине своє штукарство.

— Е, ні, мамо! Як то можна!

— Хто зна, дочко! По-чудному якось ви живете, як я бачу. Нема в вас ні затишку, ні порядку, ні дітвори. Я то собі думаю: — приїду, з онуками буду нянчитися, — а воно, бач, не виходить.

— У нас дітей нема, мамо, й не буде.

— Хай Бог милує: — як то так не буде?

— А так, мамо! Нам не можна мати дітей у таких злиднях.

— Та що ти, дочко! Та чи можна, чи не можна — то як Бог дасть. Хіба ти скидаєш їх?

Але Галя в цю пору підвелась, великими зляканими очима поглянула на матір — і раптом якось болісно й безпомічно скривилась і розридалась.

Стара заходилась утішати, та Галя не втихала. Тільки вдосвіта трохи стихла, і задрімала на руках у матері.

— Стара обережно й стиха її гойдала, сумно схилившись над її видом. Їй приходили далекі спомини з дитячих часів Галі, і боліло серце, що ті часи втрачені вже навік.

Пізніше стара встала напиться води. Надворі ширився сірий ранок. Але ще десь блимав мутний місяць — і в його світлі оселі міста вставали великими холодними коробками, а тіні від них — як насуплені, похмурі шапки велетнів.

Старій прийшов якийсь давній смутний образ. Їй здавалось, що вона бачила десь цей клапоть будівель, і тоді ж він придавив їй серце. Але тепер вона ніяк не могла пригадати, коли й де це було.

Вона ще раз поглянула на Галю, перехрестила її. Тоді сама лягла, зігнулась і задрімала.

Ранок і день пройшов у метушні — а ввечері залилося місто веселими огнями та дзвоном церков.

Стара, хоч цілий день була похмура й тиха, тепер увечері, раптом пожвавіла, завовтузилась.

— Куди, ви, мамо?

— Піду, дочко, помолитись Богу! Що ж мені робити більше?

Галя в цьому відчула якийсь докір, але не показала цього.

— І я піду з вами, мамо!

— А, може, дочко, дома зостанешся?

— Ні, ні, я піду! Я хочу сьогодні бути з вами, мамо!

— Як знаєш, дочко!

Вівдя нічого не сказала на це, а проте Галі вчулося, що стара десь далеко й назавжди одійшла від неї. У церкві було людно й метушливо. Увесь час снували шумливі валки, то в один бік, то в другий.

Посередині — яскравилися огні і дружньо розходився січний молодий спів хору.

Стара одійшла осторонь, у темний куток, і там, ставши на коліна, вона ніби забула про все навкруги. Її губи гаряче шепотіли якісь пристрасні слова. Вона до когось зверталась, з кимсь живим близьким говорила, — і в цих теплих словах ніби танули холодні камені великого собору.

Галі чудно було чути ці слова материні, як і всьому вона дивувалась, що тут тільки бачила.

Їй було дивно й незрозуміло, як люди могли тут серйозно вдавати, що моляться, як могли молоді січні голоси віддавати себе на цю, на її гадку, нікому непотрібну й пусту справу.

А ще більш дивувало, як архиєрей та й усе духовенство — освічені люди, могли тут серйозно стояти, щось робити, говорити, — і вдавати, що це так і треба тут.

Що вони: вірять цьому, чи це тільки звичайне обдурювання?

Галя цього ніяк не могла зрозуміти.

А втім, її дратували як актрису — невдалі рухи й вигуки діяконові.

І тому вона була дуже рада, як побачила маму, що та виходила з церкви. Тим часом у старої був плохий, зосереджений в собі настрій.

— От і все, дочко! Вас одвідала, Богу помолилась. Тепер можна й додому.

— Мамо, голубко! Що так швидко? Хіба вам так погано в нас?

— А чого мені погано, дочко? Тільки що ж мені робити у вас?

— А що ж вам робити? Ви й так наробились за свій вік. Тепер можна й посидіти.

— Ні, дочко, виходить, що треба до самої смерти в землі колупатись!

Галя відчула в цих словах гострий докір собі, але нічого не відповіла.

Увесь час вона ходила коло старої, пильнувала, — а пізніш схилилась їй на коліна й застигла так в якійсь настрої. Інколи вона одривалась від своїх думок і тоді говорила:

— Це ви так поїдете від нас, мамо, і вже ніколи вдруге не навідастесь.

— Мабуть, що так, дочко! Я вже стара — сил немає. Трудно мені, дочко!

— Бачу, мамуню, й сама, що вам трудно. А мені теж важко приїхати до вас на довше. А так ото, збиратимусь, доки обірветься половина життя й кудись пірне в провалля. Я от тепер бачу, немов би це тільки вчора було, — як я маленька бігала по траві, а трава стьобає мені голівками, а мені ловко й радісно. Не вже ж навіки одійшло це, мамо?

— От би ти, дочко, кинула тутешнє, оце городське життя твоє, та приїхала б до нас. Та жила б собі на землі, а схотіла б, учителювала — та мала б собі дітей та господарство. То було б тобі радісно й повно в твоїм житті.

Стара навіть несподівано для самої себе сказала ці, десь у глибині серця приховані, слова і чомусь зразу ж злякалась. Галя дивилась на неї великими зляканими очима. Раптом ті очі заблищали блискучими краплинами сліз. Але Галя дивилась на матір і хитала головою.

— Ні, мамуню, цього ніколи не буде! Я знаю, вам би хотілось бачити в мене внуків, хотілося б глядіти їх. Тільки цього ніколи не буде. І на село я жити не поїду. Тут, мабуть, і помру.

— Як знаєш, дочко. Мені вже однаково швидко вмирати. Тільки тобі самій буде важко, — я так думаю. Твій той кудлатий — він тобі не допоможе!

— То нехай собі. А я люблю мистецтво, отой театр, і нізащо не промінюю його! Не гнівайтесь, не сердіться: отут сама в холоді й голоді помру за нього, а ні на що не промінюю, нікому не віддам.

— Ой, не зарікайся, дочко!

Стара якось сумно поглянула на Галю й важко зідхнула.

І якось зразу обоє замовкли.

Стара встала, склала свої дрібні пожитки й швидко заснула на плетеній скриньці.

У напівтемнім світлі Галя побачила темні зморшки на лиці маминому. І це мимоволі нагадало їй давні дитячі спогади. Вона чомусь згадала липневий вечір, коли біля хати лягав густий холодок. З городу пахло соняхами й укропом.

У хліві настирливо верещали свині, а її мама несе їм натину з городу. Вона спиняється біля хліва, одною рукою виймає огірка й кличе Галю. Що їй хотілося кращого тоді — вона не могла б сказати!

Прийшов Корній, десь у темнім кутку роздягся й скоса поглянув на Галю, але та навіть не обізвалась. Тоді він трохи потоптався, десь за перегородкою загнував посудом — і швидко потому вгамувався.

У великім будинку стало зовсім тихо. Галя не-свідомо знала, що було вже дуже пізно, але вона не ворухнулась. Їй щось гостро щеміло в грудях, і щодалі

біль там наростав; ніби хтось люто стискував зібрані до купи жили. А в цьому була глибока насолода.

Їй чомусь нагадався теплий весняний Свят-вечір, коли у вікно дмухала густа тепла темрява, а в хаті жевріла червона лямпіада. Вона тоді маленька тиснулася до мами й засинала.

Тепер Галя виразно відчувала, що та радість давня навіки одійшла, і ніяким побитом удруге вже не можна її зазнати.

А втім, її щось тягло туди, в теплі обійми села — засмоктуєче й п'яно. Вона змагалась здавити в собі те чуття, а біль наростав і різав їй десь у середині до крику.

Голову їй хилило до мами, та вона боялась впасти їй на руки в давню теплінь, щоб не розтанути там.

Ще десь у середині змагаючись, вона зовні силілась випростатися, звелась із ліжка й потяглась до вікна.

Звідти, з глибини міста вставали сірозелені полотна неба, його розрізували гострими купами будівлі.

Галя, тиняючись, ніби п'яна, накинула собі якусь одєжину, а чи просто шмат якоїсь матерії і вискочила з хати.

Вона бігла по пішоходу якоюсь зламаною й порваною смугою, відчуваючи, що хтось женеться за нею; щодалі вона хутчій і хутчій тікала, отетеріла й нестямна.

Тим часом сіяла мряка. Але швидко хмари згустіли й насунули. Пішов тихий та рясний дощ. Великі краплі, ніби з цівок струмні, лилися на плечі Галини, а вона несамохіть куталась у якусь запону й бігла далі.

Добігши до театру, вона ледве передихала, кілька хвилин постояла, а тоді, вся тремтячи, з великим зусиллям знайшла таємний гудзик і подзвонила.

Проте, ніхто не вийшов одчиняти. Вона ще довго стукала й дзвонила, але ніхто їй не обізвався.

Скільки часу пройшло в такім чеканні — вона не знала. Коли ж, втративши всяку надію достукатись, вона оглянулася назад — десь на сході крізь дощ ясніш сіріла смуга ранку.

Галя відчула глибоку втому й розпуку.

Вона безсило впала на східці, напнулася запоною і швидко впірнула в напівдрімоту, а чи непритомність.

А втім, механічно вона тиснула до грудей запону, перебираючи пальцями парчеві торочки. Тим часом дощ потроху втихав. Небо щодали яснішало, зі сходу вставали тихі віхті світла.

З каштана біля східців помалу сідали великі роси на брукований пішоход. Галя вчула їх, ніби крізь товсту й далеку заслону, як глухий, але рішучий поклик, хоч приймала їх десь у глибині за теплу розраду — і так потроху засинала.

Стара прокинулася і здивувалась. У вікна зазирали клапті розведеного в повітрі золота. Дахи червоніли й сміялись. Було повно, дзвінко й радісно.

Стара потопталась, ув'язала клунок, знайшла ванну кімнату, вмилась — тоді довго стояла перед вікном і молилась на золоті бані в церкві.

Пізніш вона уважно оглянулася у кімнаті, ніби чогось шукаючи.

За перегородкою спав Корній. Він завзято й неспокійно хропів, розкуйовджений чуб йому спадав плутаними пасмами на обличчя.

Віддя шукала очима Галі й тривожилась. Але за хвилину вона про щось подумала, тихо зідхнула й стала одягатись.

Віддя не хотіла нікого турбувати й крадькома виїшла з будинку.

На вулицях було ще тихо. Тільки де-не-де двірники підмітали брук.

Десь далеко сонно белемжав дзвін. Поминувши високі будівлі, Вівдя вийшла на просторі площу.

Праворуч горів тіннями обрізаний парк. Крізь його просвіти блакитною каймою звивалась річка.

На тім боці річки червоніло надуте пухке сонце. Річка тоді гостріш сивіла туманом, дерева парку холоділи росами й тіннями. Повітря проймало колючим холодом. Та Вівдя цього разу була байдужа до всього. Їй щось болісно смоктало в серці.

І тому вона прискорювала ходу, тікаючи від неприємного, холодного бруку.

На пристані вона довго, покірно чекала, поки прийшов пароплав. Здається, це був той самий, що вона ним і сюди їхала.

Вона лягла під лавкою й мовчки, майже ні з ким не розмовляючи, їхала всю дорогу.

Коли приїхала на свою пристань, вона заметушилась, захапалась. А вийшовши з пристані, вона з якоюсь теплою приязню вчувала м'який порох по дорозі.

Незабаром, як вона поминула будівлі пристані, — розіслався здавна знайомий степ.

На обрії то впірнали, то виростали густо купою гаї — звідки чомусь злякано кричала галич, і біліла праворуч стара покручена береза.

Щодалі степ вставав перед нею ширше. Незабаром виріс перед очима хрест.

І коли Вівдя поглянула на нього, — хрест злився з самотніми купками дерев і танув в сутні вечора. А Вівді здавалось, що то земля стоїть розіп'ята, і хтось підперезав її руки подертим рушником. Проте йти в м'якім поросі дороги було легко та молодю.

Михайло Івченко. *Порваною дорогою.*

По той бік греблі. Збірка оповідань.

Краків-Львів 1942.

Юрій Яновський

Ш А Л А Н Д А В М О Р І

Трамонтан дмухав з берега, був місяць січень чи лютий, море замерзло на сотню метрів, на морі розходилися хвилі, на обрії вони були чорні з білими гривами, добігали до берега напроти вітру, вітер збивав з них чорні шапки. Коло берега кригу розбив штормок, а все показувало, що незабаром ревтиме й справжній штормило, на березі стояла стара Половчиха, одежа на ній віялась, мов на кам'яній, вона була висока та строга, як у пісні.

Одесу видко по другий бік морської затоки, це місто обдував трамонтан, воно височіло на березі, мов кістяк старої шхуни, з якої знято паруси, лагодять на неї мотор чи парову машину. Одеса проживала чергову морську зиму, вітри всіх напрямків не минали її, тумани з моря заходили часом, мокрі, густі, сірі тумани. От і тепер туман насунувся раптом з моря й закрит Одесу. Половчиха стояла нерухомо, обіч поралися коло шаланд на березі рибалки з артілі, море виштовхувало на землю шматки криги, холод проймав до кісток, трамонтан дмухав широкою, рівною зливою. Була надморська зима, зимовий туман, за його запоною гримів уже серед моря шторм, докочуючи хвилі дужчі й вищі, засвітився Одеський маяк, смуги червоні й зелені, промені червоні й зелені.

Половчиха, вирядивши в море чоловіка, виглядала його шаланду, її серце обдував трамонтан, її серце ладне було вискочити з грудей, а з моря йшли холод та гуркіт, море зажерливо ревло, схопивши її Мусія. Вона

не показувала перед морем страху, вона мовчки стояла на березі — висока й строга, їй здавалося, що вона — маяк негасимої сили.

„Ой, пішов ти в море, Мусієчку, — голосила вона мовчки, — та й слід твій солона вода змила. Та коли б я знала та добачала, я б той слідок долонями пригортала та до берега покликкала. Ой, подми, вітре, — трамонтане, оджени в море негоду та оджени й тумани, а я стоятиму тут самотня до краю, і хоч би з мене дерево стало, то я б усіма вітами над морем махала й листям би шуміла.”

І після довгих віків показалась шаланда в морі, ледве мрячила вона серед хвиль, надовго ховалася за водяними горбами, з'являлася на хвильку і впірнала, мов у безодню. Вона билася з штормом груди в груди, а на березі лише шерхїт хвиль, і страшно глянути на шаланду, як людина — самотня вона серед водяних гір... Розгойдує її море, кидає через хвилі, прошиває нею хвилі, холодні бризки печуть вогнем, примерзає до тіла мокра одежа, тільки ж — не піддається рибалка, Мусій з чужим чоловіком б'ються до берега!

Стара Половчиха не зводила з них очей, її серце було з шаландою, на березі гомоніли рибалки з Мусієвої артілі, з селища бігли діти до моря. На березі виріс натовп, осторонь стояла стара степовичка Половчиха, вона мужньо дивилася на боротьбу її чоловіка, туман кублився над морем, був лютий холод.

— Гребуть, — сказав хтось, — та хїба допоможеш їм у такий шторм? — Молодші рибалки кинулися до шаланд, їм заступили дорогу старші:

— Не дурій, хлопці, шаланди загинуть, і вас краби поїдять, а артіль наша бідна, голова артілі Мусій Половець, він нам за шаланди голови поодриває, коли живий впливе.

Стара Половчиха побачила, як зламалося весло, бо шаланда стала кружляти, на очах у всього берега двічі обкрутилася на місці, її вдарила одна хвиля, її

штовхнула друга, підкинула, повернула, посуда пішла під воду. Рибалки тоді кинулись до шаланд, посунули до моря „Ластівку”, — гордість цілої артілі, сіло чети-веро велетнів, піднялися в повітря весла, щоб одразу вискочити на хвилю, на лахмату, височенну хвилю. „Ластівку” завалило набік, купа криги вдарила її по обшивці, вода ринула через борт, рибалки опинилися в воді, вони стали рятувати „Ластівку”. Хвиля збивала їх докупи, крига ранила їм голови, вони вчепилися в „Ластівку”, з берега кинули їм кінець з зашморгом, вони прив'язали його до човна й витягли „Ластівку” на берег.

На хвилях видко було Мусіву шаланду, вона блукала догори кілем, натовп рибалок поздїймав шапки, і в цей час побачили в морі помах людської руки. Хтось плів серед крижаного моря, плів до берега, плів наввимашки, рівно вигрібав руками, його хвиля відносила назад в море назад у морський туман. Він простував до берега.

Наперед вийшов велетень-рибалка, він ніс жмут мотуззя і викинув склянку спирту, поліз у воду, одразу став синій, а на березі розмотували кінець, і велетень плів назустріч людині в морі. Його била крига, та він виплив на чисте, за ним волочилася мотузка, а людина вже зовсім конала серед хвиль, вона лежала на спині, її кидало на всі боки, велетень рибалка плів і плів.

Та вийшло, що людина не гинула, вона од холоду загубила була свідомість і почала, очунявши, щосили вигрібатися до берега. Зустріч відбулася серед хвиль, і плавці довго не могли схватитися за руки, їх усе розбивала хвиля, та нарешті їм пощастило, мотузка тоді напнулася до берега, як жила, десятки рук ухопилося за неї, десятки рук потягли гуртом. Плавці мчали до берега, захлинаючись водою, пробиваючись крізь кригу. Чужа людина вилізла на берег і не могла звестися на босі ноги. Половчиха пізнала Чубенка. Він увесь задубів, у нього лише калатало гаряче живе серце,

його підхопили під руки, — „товариші”, — сказав Чубенко через силу, — „я плачу за героєм революції, що визволив мене з французької плавучої тюрми.” І всі пішли від моря, а стара Половчиха залишилася стояти на березі, висока та строга, як у пісні.

У морі видко перекинуту шаланду, там загинув її чоловік Мусій Половець, він чимало пожив на світі, од нього зла не бачила, був справний рибалка на Чорному морі під Одесою, і чи завжди так буває, що молоде випливає, а старе гине. Із Дофінівки прибіг хлопчина, — „бабо, а діда Мусія не буде, бо той дядько казали, що упірнув дід Мусій двічі і потім щез, а дядько упірнали за ним і вдарилися головою об човна, і не буде вже діда Мусія”.

Берег спорожнів, рибалки пішли геть, і нікому не було дивно, що стара Половчиха не рухнулася з місця. Вона справляла жалобу, трамонтан обдував її, мов кам'яну, шторм не вгавав, крига трощилася одна об одну, туман сунувся до берега, одеський маяк миготів червоно та зелено.

Половчиха здумала за своє дівоцтво, дівування в Очакові, хазяї трамбаків сваталися до неї, а що вже шаланд, баркасів, моторок, яхт! Вона була доброго рибальського роду, доброї степової крові, її взяв за себе Мусій Половець — дофінівський рибалка, непоказний хлопець, нижчий од неї на цілу голову. Та така вже любов, і так вона парує самця й самицю в природі. Половчиха стала до бою за життя, за рибу, стала поруч Мусія, і наплодили вони хлопців-повну хату.

Хлопці виростали коло моря, тісно стало в хаті од їхніх дужих плечей, а Половчиха тримала хату в залізному кулаці, мати стояла на чолі родини, стояла, мов скеля в штормі.

Сини повиростали й розійшлися, Андрій пішов до дядька Сидора, таке ж ледащо й не знати що, а Панас привозив матері контрабандні хустки й серги, шовк і коньяк, Половчиха складала все до скрині та боялася

за Панаса. Вона ж його важко народжувала, і він їй став дорожчий, виходила вночі до моря, їй все здавалося, що чує плескіт його весел, і треба рятувати від погоні. А Оверко — той артист і грав з греками у „Промісвіті” та читав книжок, написаних по-нашому. На дядькові гроші в семінарії вчився, рибалка з нього був ніякий, а й його жалко, не чути за нього давно, і Панаса не чути, та й Андрія, мабуть убито, бо снівся під вінцем.

Тільки Іван працював на заводі і робить революцію, і Мусій ховає гвинтівки (хоч в Одесі й стоять французи). Серед них є й наші, вони приходили по проклямації, і раз налякали Мусія до смерті.

Перекинута шаланда гойдалася на хвилях, шторм лютував без угаву, Половчиси здалося, що шаланда поближчала. Її море приб'є до берега, тоді треба виволокти і рятувати, а артиль подякує — без шаланди риби не наловиш. Посуда наближалася до берега неухильно, невідступно, ступінь за ступнем, хвилина за хвилиною.

Половчиха стала чекати шаланди, щоб зберегти артильне добро, вона підійшла до самої води, хвиля обхлюпала її до колін. Шаланда сунулась ближче і ближче, вже чути, як стукається об неї крига, вже видно її засмолене дно, і кілева дошка витикається з води. Хвиля перекочувалась через чорне плисківате днище, серце Половчихи захолинуло, за шаландою щось волочилося по воді, видувалося на воді лахміття.

Жінка дивилася й боялася роздивитися, море їй приносило покору, море їй прибивало до берега, певно, й тіло Мусія Половця. Буде над чим поплакати й потужити, і поховати на рибацькому цвинтарі, де лежать самі жінки та діти, а чоловіки лише мріють там лягти і лягають у морі на глибині, під зеленим парусом хвилі.

Половчиха дивилась та боялась роздивитися, їй хотілось крикнути й покликати свого Мусієчка, хвиля

била її по ногах, крига черкала по литках, шаланда вже зовсім була близько. Вона сунулась носом на берег, хвиля гуркотіла камінням на мілкому, Половчиха хотіла витягти посуду, а потім тужити коло чоловіка, вона бачила його тіло у мутній воді, серце їй щеміло і руки не почували ваги шаланди, і тоді до неї озвався голос. Вона скрикнула, бо то був голос її чоловіка, голос стомлений і рідний.

— Наша артіль бідна, — сказав старий, — і кидати шаланди в морі не годиться. Я — голова артілі, то мусів і рятувати, а Чубенко, мабуть, доплив добре, здоровий і завзятий, ніяк не хотів плисти без мене, поки я не пірнув під перекинуту шаланду, а він усе гукає та усе пірнає, шукаючи мене.

Старий Половець став на мілкому з чоботом у руці й викинув чобіт на берег та почав поратися коло шаланди. Половчиха заходилась йому помагати, лютий трамонтан заморожував душу, берег був пустельний, його штурмувало море, Одеса крізь туман здалеку височіла на березі, мов кістяк старої шхуни.

І подружжя Половців пішло до домівки. Вони йшли, преніжно обнявшись, їм у вічі дмухав трамонтан, позаду калатало море, вони йшли впевнено й дружньо, як ходили через ціле життя.

Юрій Яновський. *Шаланда в морі*.
„Пробосм”. Річник VII. Березень-травень, ч. 3-5, 1940.

Олекса Слісаренко

Т В А Р И Н А

З маленького домика край овочевого саду вийшов мужчина такий високий, що дивувало, як він, в тому домі буди, не пробив головою даху.

Ще дивніше, що його плечі пройшли через вузенькі сінешні двері, а ноги не провалилися на трухлявих дошках ганку.

Мужчина пройшовся по стежці перед домом і зупинився коло клітки, в якій сидів лякливий крілик і гриз вербові пагінки. Клітка була з міцної дротяної сітки, такої міцної, що могла втримати лева, і крілик од того здавався ще ніжніший у своїй пухнатій безсилій ніжності.

Мужчина нагнувся над кліткою, відчинив зверху маленьку кватирку і витяг крілика назовні. Держачи на лівій руці, він правицею гладив звірка, а крілик щулювся і заривався носом під паху.

Зарослі стежки саду сіріли, і там, де ступали босі ноги велетня, лишались чорні сліди.

Мужчина йшов стежкою поміж яблунь, рясно вкритих недозрілими яблуками, і в його глибоко запалих очах на виснаженому обличчі грала усмішка людини на одужанні.

Потроху домок закрили яблуневі віти, і мужчина зупинився коло огорожі. Зіп'явшись навшпиньки, він подивився туди за підгнилий паркан і оглянув невеличкий город.

Все було гаразд на тому клаптику землі, засадженому картоплею, помідорами, капустою й огірками, і людина весело засвистала бравурного мотиву.

— Ну, як тобі спалося, Королівно? Чи не страшно самій? Га? — говорив мужчина до крілика і гладив його спинку. Крілик знав, що вони вже коло городу, де господар почастиє його капустяним листом, і підняв вуха.

Так бувало кожного ранку, і тільки поворот не подобався кріликові, бо знав він, що знову доведеться сідати до клітки до самісінького завтрашнього ранку.

Тим то він кілька разів спробував вирватися та, коли в цьому не пощастило, заспокоївся і принишк.

— Що, Королівно, побачила марність зусиль? Ух, ти, дурненька тварина! Не варт пручатися! Над тобою тяжить невмолима доля.

Велетень усміхаючись пройшов повз клітку, і Королівна здивувалась, що він не зупинився, а попростував до домика край саду.

Ближчі до житла доріжки були присипані піском, і він хрумтів під ногами свіжим ранковим хрумкотом, а з височини людського погруддя Королівні було видно маленький ставок за деревами праворуч, високий паркан навколо саду, а там, у даліні садової стежки, знайомий будиночок з кількома сарайчиками, що свого часу були курником, свинюшником і коровником. Тепер у тих хлівах нічого не було, крім старих, ні на що непридатних поламаних меблів. Тільки в колишньому курнику зберігався нескладний струмент, що ним велетень орудував на городі й в саду.

От уже й ганок маленького домика. Він, цей домок, був колись пофарбований у червоне, та час злизав ту фарбу і тільки де-не-де залишив бурі плями її. Потужний час не помилював і претенсії на „стиль”, що од нього залишилися різьблені колонки на ганкові та випиляні з шальовки орнаменти під дахом.

Коло ганку чорніла надвірна плита, вимурована з цегли, з високим чорним димарем, і Королівна, побачивши цю споруду, злякано сховала носа під пахву...

— Що, Королівно, злякалася мосі фабрики? Не бійся, тебе на тій плиті смажити не будемо... Тьотя Тіна на тебе заповіта поклала... Будеш її нащадка втішати... Будеш, Королівно?

Королівна прижукнулася під пахвою і тільки, як заскрипіли підгнилі дошки під ногами, вона озирнулася навколо, та, крім широченних плечей господаря і дверей кімнати, нічого не побачила.

В сінях пахло лемкою цвіллю дерев'яного помешкання, а в хаті до тих запахів прилучився запах убогого людського житла; там було таке безладдя, ніби мешканці щойно приїхали або збиралися виїздити.

Мужчина вступив до кімнати навшпиньках і тихо підійшов до ліжка, де лежала жінчина, закутана в ковдру. Вона спала, повернувшись до відчиненого вікна, і обличчя її промовляло за неспокійне життя. Мертвотні синці під очима, загострений ніс та скорботні рисочки коло рота свідчили за фізичні страждання та нервову перевтому. Каштанове волосся її розсипалося по подушці, а рука поверх ковдри була немічно-прозора й тонка.

— Тьотя Тіна спить, — прошепотів мужчина на вухо кріликові, і той прищулився од лоскоту.

— Хто тут? — спитала спросоння жінка і підвелася на лікті. Побачивши Королівну, вона всміхнулася ласкавими очима. — А, це ти, лохматко! Ну, йди до мене.

Королівна вислизнула з великих, як рогачі, рук велетня, стрибнула на підлогу і забилася під ліжко, а він нахилився над жінкою:

— Ну, як ти себе почуваш?

— Яюсь мені погано... Оце заснула, але вже зараз мене канудить... я певно збожеволюю...

Важко дихаючи, жінка лягла на бік і дивилася кудись у далину за вікно, де червень пишався сонцем і квітами — і не було йому ніякого діла до хворої вагітної жінки. Ця байдужість обурювала жінку, і вона заплющила очі, щоб не бачити соняшного дня і грайливих горобців на куці за вікном.

— А коли це може статися? Га? — спитав мужчина і застиг в сподіванні відповіді.

— По-моєму, через місяць... Але ж, як їсти хочеться! — з мукою в голосі перебила себе Тіна.

— Так, може, тобі щось приготувати?

Тіна мовчала, і ця мовчанка невимовно гнітила мужчину. Може, він щось не так сказав або не так зробив, а може він своєю присутністю дратує Тіну?

Тіна почула слова, сказані чоловіком, але з її уяві пронеслася згадка про гидку їжу, і її ще більше занудило од цих думок. Вона тільки мовчки махнула рукою й одвернулася до стіни.

Довгі місяці фізичної муки нервової вагітної жінки зовсім виснажили Тіну, а до тих нестерпних фізичних мук прилучилися муки за майбутню дитину, її першу дитину, якій готує невідому, таємничу, але запевно злу долю, це голодування.

В той час, як її чоловік, стомлений за день незвичною важкою працею та систематичним недоїданням, спить важким сном каторжника, Тіна довгі ночі передумує свої тяжкі материні думки. То вона бачить свою майбутню дитину без пальців у наслідок голоду під час вагітності, то в уяві повстають тупі очі рахитичного ідіота, що цілими роками буде мучити її молоде життя...

І як починала матерня думка кружляти навколо майбутнього дитяти, то вже не було сну Тіні. Вона вишукувала причин, через які голод не відіб'ється на її дитині, вишукувала безнадійно, як хтось, умираючи від спраги, шукає в пустельних пісках крапель води.

— Велетню, коли ж усе це скінчиться? — розпачливо запитувала Тіна, і на очах її бриніли сльози.

Він не знав, коли „це” скінчиться. Він мовчав, цей велетень, і Тіні здавалося, що його мовчанка — то мовчанка могили над її молодою долею. Немає порятунку, немає просвітку, немає й не буде.

— Не журись, Тіно, сьогодні в нас буде хліб, і навіть сметана! — сповістив він дружину, і йому захотілося, щоб це звеселило жінку.

Тіна посміхнулась, але од згадки про їжу їй задавило, вона зблідла й одкинулася на подушку. Заволодівши собою, Тіна промовила:

— Гаразд, я дуже рада...

— Ну от, я ж завжди кажу, що все обійдеться і буде гаразд! Ти в мене велика песимістка!

Велетень почав ловити Королівну, а вона забилася в найдальший куток під ліжком і не давалася до рук.

— Зажди, я тобі намну вуха! — погрожував він і нарешті впіймав пухнату Королівну.

— З Королівною буде бавитися наш маленький, — промовила силувано Тіна. — От маленький намне вуха Королівні... — Приступ тошноти знову скривив обличчя жінці.

Мужчина, як завжди, був спокійний і лагідний, як лагідні всі дуже здорові люди, мало терті життям. Він, навіть бачачи страждання жінки, реагував на них, як на щось нормальне, без чого ніяк не можна обійтись, а тому власне й хвилюватись нема чого. Треба довірити все часові, бо з часом, як відомо, нормально проходить вагітність і зникає хоробливий стан. То нічого, що їм доводиться трохи голодувати, ну, якихсь там три-чотири дні інколи не вистачає хліба, але все одно, вона багато не з'їсть, а він і без хліба виживе...

От, що не має соли — оце кепсько. Маляті сіль потрібна, але він, велетень — ботанік, і знає, що в помідорах соли вистачить, молода ж картопля, хоч і не

смачна без соли, зате має багато крохмалю. Одне слово, за аналітичними підрахунками, маляті вистачить всього і боятись каліцтва нема чого. Чоловік прочитував Тіні цілі лекції, і це давало їй змогу відпочити від думок і трохи розвіятись. Тіна охоче слухала й інколи всміхалася його словам, як наївним дитячим вигадкам.

Зловивши Королівну, велетень сідає край ліжка й починає оповідати.

Ліжко вгинається під великим тілом чоловіка, і Тіні стає затишніше, немов вона сховалася за великий мур, і мур той захистить її від усіх нещасть і негод.

Велетень розповідає повільно з довгими ліричними відхиленнями, інколи усміхаючись своїм словам, а інколи насуплюючи брови. Він насуплює брови саме тоді, коли треба було б усміхатися, і всміхається, коли належало б насупити брови. За його словами виходило так, що людям на землі не вистачає тільки доброї волі раювати. Всі дані для раювання є, і він раював би хоч і зараз, коли б можна було повернутися до інституту, висиджувати довгими годинами в прекрасних вегетаційних домиках, де так багато сонця і рослинних випарів, і вранці та ввечері голубити свою Тіну...

А ще він буде водити за малесеньку ручку маленького... О, він не пожалкує за найкращою квіткою в своєму вегетаційному домику і зірве її для малого... Так, зірве, навіть і тоді, коли йому це порушить науковий дослід...

— Ні, не треба порушувати наукових дослідів, — каже Тіна, — треба якнайшвидше повернутися до інституту...

Звичайно ж, вони незабаром повернуться до інституту. Велетень не має в тому сумніву. Вони скоро повернуться на свою інститутську квартиру і будуть жити так само, як і до цього жили...

— Я хочу встати, допоможи мені, — попросила Тіна і заворушилася на ліжку.

Велетень допомагає жінці своїми невковирними руками, а вона докоряє чоловікові за невірність. Нарешті, жінка встала з ліжка й одяглася. Це знесило її так, що вона знову лягла і, тільки віддихавшись, встала й пройшлася по кімнаті.

Тіна ступала незвично важко, а великий живіт коливався під шаллю. Обличчя стало ще блідіше, а плечі немов стулилися од холоду.

— Не дивись на мене... — Тіні невимовно було соромно перед чоловіком за своє каліцтво, і вона рада не показуватись йому на очі. І тепер вона шарілася, як дівчинка од сорому, і ніяково закривала живота блідими руками.

— Я піду по хліб... Сьогодні, казали, о десятій годині спечеться... Ти побудеш сама?

Тіна була рада, що велетень нарешті йде і вона лишиться сама.

— Дай мені Королівну...

Жінка гладила пухнатого звірка і думала свої думки, такі звичні і безладні, як і ця кімната, що її ніяк не може прибрати Тіна.

— Ну, йди погуляй, — випустила вона на підлогу Королівну, а сама попрямувала до ліжка. Раптом за дверима розітнувся вереск звіряти, і Тіна тепер тільки помітила, що чоловік не зачинив за собою двері і Королівни в хаті не було.

„Схопила кішка!“ — подумала Тіна і шарпнулася до вікна. Серце їй завмерло: в далині садової стежки біг великий рудий собака, а в зубах його теліпалося пухнате тільце Королівни. Тіна зойкнула не своїм голосом, але рятувати не було кому. На безлюдному кутку селища ніхто не почув її крику.

Сльози відчаю залили Тініне обличчя і вона, ледве дійшовши до ліжка, впала на нього. Очі заслала темна пелена, до горла підкотився задушливий клубок, і їй знову задавило.

II.

Велетень прийшов через годину, шльопаючи ногами по ганкові. Він приніс із собою цілий мішок хліба і безліч соняшної бадьорости. Мішка він поставив коло столу, а бадьорість свою почав виливати в словах.

— Королівну собака роздер . . . — промовила Тіна, повернувши до чоловіка заплакане обличчя.

— Який собака? Коли? Як? — Велетень нахилився до Тіни, вона охопила його шию руками і притиснула кудлату чоловікову голову до грудей. Тіна плакала так, наче не крілика схопив собака, а її дитину.

— Заспокойся, Тіно, я дістану другу Королівну . . . Ну, не плач же, тобі не можна так хвилюватися!

Тіна здригалася од сліз, а велетень, як завжди в таких випадках, не знав, що робити, і сидів, розставивши руки. Потім він устав і почав викладати з мішка принесене.

Його великі руки, як рукавиці боксера, любовно брали хліб і клали на стіл. Які прекрасні ці хлібини! Він ніколи не відчував своєрідної краси звичайного житнього хліба, а тепер вдихає ту красу широкими ніздрями і всмоктує очима і відчуває на смак. Один, два, три, чотири хліби. Аж цілих чотири хліби! Таких рум'яних, запашних і теплих, що дивно стає, як то можна було їх міняти на золотого годинника та й ще давати на додачу цілу сулію справжньої сметани! Що то за дурні люди, що можуть такі багатства міняти на якогось годинника!

Мужчина відчув ніяковість так, — ніби він обдурив людину, давши за чотири житні хлібини й сулію сметани золотого годинника. Алеж він то робить не для себе. Коли б для себе, то було б ганебно. Він це, напевно, нечесне діло робить для Тіни і для майбутнього маляти, що тягне з Тіни всі живі соки. А він же

батько і мусить добувати все для свого маляти. О, він прекрасно розуміє свої батьківські обов'язки!

Запах свіжоспеченого хліба пішов по кімнаті і дістався до Тіниних ніздрів. Вона повернулася до столу і витерла сльози. Йй до млости хотілося їсти отой запашний хліб, вона б з'їла цілу хлібину, та раптом Тіну заканудило, і вона жестом одмахнулася од їжі.

— Бідна, бідна Королівна! — промовила Тіна, заспокоївшись, і чоловік зрозумів, що причина хвилювання жіночого — в тому, що собака роздер Королівну, і в ньому з темних закутків свідомости піднялися чорні випари лютої зненависти до того невідомого собаки, що роздер Королівну і порушив спокій Тіни.

— Заспокойся, Тіно, — казав він свою звичайну фразу, — я знайду собаку, і він не буде більше дерти Королівен...

Почату хлібину чоловік залишив у кімнаті на столі, а решту взяв в оберемок і одніс до комірчини поруч із сінцями. Та комірчина була маленька, з невеличким вікном угорі і двома полицями. Белетень поклав хліб на полицю і старанно накрив його мішком, щоб не черствів, а сам пішов до саду, попереду зазирнувши до кімнати. Тіна спала, і він тихо зачинив двері, виходячи на ганок.

Червневий день буяв над садом і, як веселий марнотравець, розкидав соняшне золото по землі.

Яблуні жадають того золота!

— Натє вам, чудові яблуні, золота!

Трава хоче соняшної винагороди за те, що стелить-ся під ногами!

— На тобі, траво, бери, скільки забажаєш!

Веселі пернаті музики звеселяють недаремно?

— Натє вам, горобці й жовни, стонадцять жмень огняного рідкого металю!

Навіть пуголовки в копанці висунули свої голівки з брудної води до соняшних багатств і каламутять воду дурними хвостиками.

— Нате й вам, чудернацькі тваринки, сонця, щоб у вас, крім хвостиків і голівок, вирости тулубці!

Велетень-багатій ішов по гарячій землі і всіхався собі в серці. Цей день був такий щедрий на сонце, що велетень відчував себе ніяково-так, ніби взяв собі щось належне іншим. Він подивився на свої босі брудні ноги, на замазані землею штани, на перкалеву сорочку й усміхнувся. Йй Богу, його босі ноги — як у верблюда, а весь він схожий на придуркуватого кородивого, що зиму й літо ходить босяком.

Земля гаряча від сонця і на серці в людини тепло. Тіна поїла поживного хліба і спить тепер спокійно, і його маля тягне ті соки, що витворились з хліба... Яке воно буде, те маля? Певно таке пухнате й рожеве, що його страшно буде взяти в руки?

Мужчина усміхнувся собі в шорсткого вуса і пішов на город. Картопля вже цвіла, а помідори визрівали під сонцем, червоніючи лискучими ребрами. Незабаром вистигнуть дині, що їх так дбайливо доглядав велетень. Капуста зав'яже голівки, а огудина на огірках, як косиці маленьких дівчаток.

Міркування ці перервав рудий собака, що промайнув з ділянки, де росли дині.

„Чи не цей собака роздер Королівну?“ — подумав мужчина і, запримітивши його, ухвалив розпитати Тіну. Він підійшов до динь і нагнувся над напівдозрілим плодом. Диня була погрижена собачими зубами.

— А, так ти так! — вголос промовив господар, і серце його забилося люттю до рудої, кудлатої тварини. Він ладен був бігти за собакою, щоб жорстоко побити його, але собака був далеко, і мужчина стримався.

Він ішов до домика і не помічав тепер ні сонця, ні тепла. Мстиві думки чорною пеленою обволікали його мозок, а в уяві плигав рудий чотириногий ворог з лякливими й голодними очима.

— Той собака рудий і кудлатий? — спитав він Тіну.

— Так, рудий і кудлатий . . .

— Ну, я його спіймаю! Він не втече від моїх рук!

Мужчина вийшов на двір і почав готувати дрова коло надвірної пічки. Треба було щось зварити на обід, він думав над цим з напруженням винахідця, що ніяк не довершить своїєї синтези. В комірчині є сухі гриби й лавровий лист. От ще він забув про молоду картоплю, викопану вчора, — вона збільшує число комбінацій. Може вийти картопляна юшка з грибами або картопляна юшка з лавровим листом. Або з тим і тим разом.

Ах, ледве не забув! У нього є ще мабуть з ложка гречаного борошна, що він його ховав для Тіни! Тіна тепер все одно не буде їсти набридлих гречаних галушок, і він використає те борошно для сьогоднішнього обіду.

Але борошна було надто мало, і він придумав підмішати до нього житніх висівок і таким чином збільшити масу галушок.

Огонь весело тріщав у грубці, і на плиті варилася неймовірна комбінація з молодої картоплі, грибів, галушок і лаврового листу. Лавровий лист давав приємний запах, смачно лоскочучи ніздрі велетневі, що сидів й помішував вариво в каструлі. Раптом поблизу щось зашаруділо в кущах, і рудий, кудлатий собака, побачивши людину, кинувся навітки вздовж садової стежки.

Як несамовитий, схопився велетень і побіг навздогін за собакою. Собака біг, прищуливши вуха, а за ним гупали, як телеграфні стовпи, ноги велетневі, а рука вимахувала якимось кийком. От-от наздожене двоногий ворог і розчавить своїми страшними, як смерть, ногами. Собака зробив надмірне зусилля і переплигнув через паркан. Аж тепер велетень став і отямився. Погляд його звернувся у бік правиці і в очах зазолотилася усмішка — в руці був ополоник, що він ним мішав вариво. Ця смішна пригода розвіяла гнів мужчини, і він пішов назад з освіжілим серцем. Ка-

струля з галушками кипіла, і в ній лишилося не більше половини юшки.

— Чорт зна що! Якийсь собака не дає спокою! Ні, треба щось придумати! — Розвіяні було хмари гніву потроху знову почали скупчуватися, аж поки зовсім не закрили веселого сонця гумору.

Велетень взяв каструлю з варивом і пішов до кімнати. Тіна не спала, а, почувши пахоці вареного, застогнала:

— Велетню, винеси, якщо твоя ласка, з хати цю гидоту! Я не можу...

Од пахоців лаврового листу її вернуло, і велетень прожогом вискочив на ганок. Він примостився на східцях і жадібно їв свої галушки, аж поки в каструлі нічого не лишилося.

Бідна, бідна Тіна! Коли б вона вже швидше стала на ноги! Коли б уже швидше кінчилося перебування в цій дірі. Який він буде щасливий кинути ці знамениті дачі і знову прибрати людський образ і працювати в своєму вегетаційному домику там, в інституті! То будуть щасливі хвилини! Він не буде варити цих гидотних галушок, а їстиме прекрасний, що смердить віхтем, борщ в інститутській їдальні! Ах, як він, той борщ, прекрасно смердить проти цього огидного варива, його ж до того ж, до того завтра вже не буде!

Поклавши каструлю на місце, мужчина зайшов до кімнати і винувато мовив:

— Я піду на півгодинку в селіще, дізнаюсь, як воно там... Які новини...

III.

Велетень повернувся веселий і своїм настроєм помітно вплинув на Тіну. З його слів виходило так, що якийсь тиждень-два він буде в місті і негайно забере її звідси. От тільки поладнають колію, і він майне!

Веселі зайчики вилискували йому на обличчі, а коло очей залягли добрі зморшки, як промені його світлих надій.

— Я їсти хочу... — сказала Тіна і вибачливо всміхнулася. Господар кинув розповідати і пішов до комори. Повернувся він вкрай стурбований, держачи шматок хліба в руках.

— Ти розумієш, яке свинство? Собака з'їв майже цілу буханку!

Велетень розлючено ходив по кімнаті, нервово розмахував руками і лаяв усіх собак на світі. Він ніколи ще не був у такому збудженому стані і справляв кумедне вражіння, як всі добродушні люди, гніваючись. Тіна їла сметану й усміхалась:

— Ну, чого б я хвилювалася? Ще ж дві буханки зосталось...

— Але яке нахабство! Яке нахабство! Це чорт знає що!

Нарешті, використавши весь свій убогий лексикон гнівливих слів, велетень відчув себе безсилим, як вояк без набоїв, і стомлено сів на незручний стілець, зсунувши брови на перенісся. На лобі й коло рота йому залягли незвичні шорсткі зморшки, а засмагли великі руки стислися в пудові кулаки. Він сидів мовчазно і важко думав, і думки його живилися мстивими почуттями.

— Ну, гаразд... — промовив глухо велетень і, підвівшись із стільця, попрямував до дверей.

В комірчині він узяв два хліби, поклав їх у мішок і причепив високо на гак під стелю. Потім одчинив двері комори і пішов садовою стежкою, весь час озирючись назад. Дійшовши до лавки, він сів і почав чекати на рудого собаку, на ту мерзенну тварину, що віднімає позиток його ненародженої дитини. Він сповнився первісним захватом боротьби за продовження роду і ладен був перегризти горло звірюці, п'ючи солодку втіху з передсмертних корчів ворога. Його

добродушне голомозе серце немов обросло шерстю і важко розгонило кров, а руки прагли напружень боротьби і стискалися нервовими корчами.

Тоненька плівка тисячолітньої культури, що обволікала інтелект і чуття велетня, раптом спала, і він тільки перкалевою сорочкою різнився від свого печерного предка.

От велетень спалахнув мисливською радістю, побачивши рудого собаку коло ганку своєї квартири. Тепер він добре роздивився: то була сучка, з одвислими пипками, така кудлата, що шерсть її спадала з боків і висала неохайними патлами. Вуха її стриміли, як у вовка, а очі лякливо нишпорили.

Собака зупинився коло ганку і нюхав повітря.

Озираючись кілька разів, він несміливо ступив на сходи ганку і незабаром зник за дверима в сінцях.

Швидкими кроками людина попрямувала до дома й зачинила комору. Собака люто завищав і зашкрябав пазурами, але то були марні зусилля. Тоді тварина завилала голосно, немов кличучи на допомогу, і нарешті, зойкнувши, затихла. Там десь, за дверима, невблаганна доля наближалася залізними кроками, і собака, забившись у куток полиці, втупила очі в поріг.

Нарешті на ганку почулася хода гнівного велетня, що знайшов підхожу зброю розправитись із ворогом. То була груба залізна ключка, що нею звичайно смикають сіно із стогів. Вона була важка і вагою своєю радувала сильну руку, що міцно стискала залізо, а мстивість така ж тверда й жорстока, як і зброя, скоувала серце.

Собака, зачувши ходу людини, жалібно завищав, і од того виску лють вибухла в душі велетня і він, зціпивши зуби, ішов до комори убити мерзенну тварину, що насмілилася шкодити його майбутній дитині.

Він стукнув ключкою в двері і раптом, відчинивши їх, вскочив до комори. Так само, швидко зачинившись, він люто опустив важке іржаве залізо на собаку

— та той шарпнувся у куток і уник смертельного удару.

Ставши спиною до стіни, сука оскалилася на людину, але зміривши, що перевага на боці ворога, з розпачливим виттям метнулася до коморі. Мужчина до болю затиснув палицю в руках і, вибравши слухний момент, опустив її знову на беззахисного собаку. Та й на цей раз собаці пощастило — кінець палиці попав у стінку і затримав ключку. Собака несамовито зойкнув і стрибнув у маленьке вікно, що було нарівні з головою людини. Посипалися склянки, і мужчина широко розплющеними очима дивився на вікно, в яке, здавалося, ніяк не міг вискочити собака.

Здивовання трохи розвіяло лють, і велетень розтулив руку. Ребра залізної палиці в'їлися в долоню, залишивши білі й червоні смуги. Мужчина витер спітніле од напруги чоло, і йому пригадалися злякані очі тварини. Він поставив ключку під стінку і тихою ходою вийшов з комори:

— Ну, тепер руда сучка більше не прийде... Я її добре нагнав... — сказав він Тіні, затаївши свій намір убити собаку.

— Ти дуже блідий, чи не ліг би ти спочити?

— Ні, я піду на свіже повітря...

Як хороше, що так обійшлося і він не вбив собаки! Налякав — і досить з нього... Більше не прийде...

Мужчині неприємно було, що він, культурна людина, міг дійти до такої розправи, а ще більше, що причиною її була хлібина, з'їджена голодною собакою. Мусів же той собака шукати собі їжі!

Сонце спадало на брунатну хмару куряви на заході, і в повітрі після душного дня повіяло холодом. Пил на дорозі ніжно лоскотав затоптані підшви босих ніг і заспокоював велетня. Він врешті по-філософському почав докоряти собі за хвильовий наплив дикого почуття до голодної тварини і поклав більше не до-

пускати такого стану. Він же може тримати себе в руках!

Тіна спала, коли чоловік повернувся додому і ліг на своє плескате, тверде ліжко.

IV.

Велетень помилився, думаючи, що собака налякався і більше не появиться. На другий день він зігнав тварину із своїх прекрасних днів, що він їх так плекав, і зненависть знову заворушилась в його грудях. Та на цей раз він обмежився тільки тим, що кинув на собаку грудкою землі.

Він майже забув про цей випадок, як днів через два знайшов три найкращі свої дині, знівечені собакою. По цьому величезна постать довго маячила стежками саду, і похилена голова промовляла зашкарублі думки. Мстивість була підігріта новою шкодою і потроху охоплювала велетня, і його культурний інтелект не в силі був боротися з каламутними почуттями. Він уже шкодував, що не має вогнепальної зброї, чи отрути, щоб знищити собаку.

Згодом він побачив руду сучку коло ганку, і її вбогий вигляд нагадав людині всі прикrostі, що вчинила ця гидка тварина йому й його сім'ї. Собака зазирнув у сінці, але, побачивши людину, з жахом кинувся навтіки.

В коморі так само, як і раніш, хліб висів на гаку під самісінькою стелею, і людина, відчинивши двері комори, сховалася в маленькому передпокої. Звідти вона спостерігала собаку, що знову повернувся до ганку і смаковито нюхав запахи, що линули з одчинених дверей. Тварина пройшла в сінці і навіть ступила на поріг комори, але її наче щось штовхнуло, і вона прожогом вискочила на двір.

Кілька хвилин тварина стояла перед ганком і побігла врешті геть од домика. Мабуть, пригода в коморі давалася їй взнаки, і страх переміг почуття голоду.

Цього дня рудої сучки не видно було більше коло ганку, і мужчина втратив надію, що вона знову прийде.

Проминуло ще кілька днів, і господар з обуренням пересвідчився, що ворог не кинув йому шкодити. Кілька достиглих днів з'їдено на городі, а одного разу велетень застав на цій шкоді собаку. З того часу вже ніщо не заглушало наміру вбити сучку, а розгнuzданий гнів шматував його філософську рівновагу. Мужчина ходив, напосний жагою дикої кривавої помсти, і йому, вкрай виснаженому голодом, здавалося, що він зміг би зубами роздерти на криваві шматки свого запеклого ворога.

В коморі вже залишилося з півхлібини, і господар мусів подбати за поживок для своєї вагітної жінки. Можливості дістати хліб десь поблизу втрапилися і треба було рушати в далекі заможні села. Велетень мріяв про те, як він виміняє не менше десяти паляниць і прийде з прекрасною ношею додому.

Звечора велетень сховався до жінки сусіди і попросив доглянути Тіну, поки він повернеться назад, а рановранці наступного дня почав лагодитись до походу. Він прилаштував торбу, щоб її зручно було нести за плечима, дістав свої документи і заховав їх під підкладку піджака і, нарешті, вирізав довгу вербову ломаку — і всю ту старчачу снасть склав у сінцях напоготові.

Тіна спала, і чоловік вийшов поглянути, чи не трапилося якої шкоди на городі. Там усе було гаразд, і лагідне сонце над помідорами й динями на цей раз не затьмарилося гнівом людини. Воно статечно котилося, це сонце, блакитним полем, як дозрілий помідор, капаючи червоним своїм соком на спраглу землю.

А під сонцем на маленькій землі йшов худенний велетень так обережно, немов боявся ненавмисне роздавити кулю, а чи зламати рожеву квітку картоплі.

Радісний велетень доходив додому, як побачив, що руда сучка нікала коло ганку, боязко озирюючись, і нарешті, здолавши страх, ступила в сіни.

Груди велетня шарпнуло переривчасте дихання гніву, і він семимильними кроками подався до ганку.

Собака, зачинений у коморі, скажено вищав і дряпав пазурями двері, як людина закладала знадвору єдиний шлях відступу — маленьке вікно комори.

Він тепер уже справить своє криваве діло! Він уб'є собаку, він задушить його своїми руками, щоб послухати хрускіт поламаного горла й кісток. Милосердя його висохло до краплі і жалощів не лишилося в серці.

Щойно відчинив мужчина двері, як собака з диким виттям кинувся йому під ноги. Людина затисла тварину ногами, як лещатами, і оскаженіло біла залізною ключкою, поки тіло собаки не зсунулося в калюжу чорної крові.

Тільки тепер мужчина помітив, що б'ючи собаку, він побив собі ноги залізною палицею, але зопалу не відчув болю.

Щоб не побачила Тіна, він вийшов до копанки і промив собі рани. Потім, подержи хустку, зав'язав їх, а впоравшись із ногами, пішов до собаки. Він лежав, як і раніш, і мужчина, зачепивши його мотузкою, потяг із хати.

Недалеко від спорожнілої клітки він нашвидку викопав у кущах яму, кинув туди собаку і тільки тоді, помітив, що яма вийшла мілка, і тому собаку довелося кинути просто, не закопуючи. Він краще закопає трупа, як повернеться з подорожі, а тепер швидше умитися б і забути про цей жах, що постав перед очима в усій своїй потворній наготі.

Мужчина зайшов до кімнати і побачив, що дружина прокинулася.

— Я зараз буду йти... Сусідка навідуватиметься. Я повернуся завтра надвечір або позавтра...

— Іди, тільки не барись... Я почувую, що незабаром у нас буде маленький...

Маленький? Яка радість! Він не буде нидіти над хворюю жінкою, справляючи тисячі дрібних хатніх

обов'язків, що гнітять його гірше, ніж каторжна робота на городі. Він був здорова людина, а здорові люди не дуже любляють хворих і, хоч як він любив жінку, а доглядаючи її, стомився, і йому хотілося спочити від неї і побути на самоті зі своїми думками.

Подорож вабила можливістю хоч на час здихатися хатніх дрібниць, і він бадьоро накинув на плечі торбу й узяв вербову палицю в руки.

Поля хвилювалися золотими полотнами, птиці безшумно ширяли на вітрі і розсипали, дзвенячи, перли по ланах.

Велетень відчув себе оновленим і заспівав пісню, що чув її, коли ще університетська наука не штампувала його думок:

За плечима торбина
Ще й латана свитина,
Гей, гей, дочумакувався, гей!

V.

Віз котився, і з кожним рипом його знесилений хворобою велетень відчував, як наближається щось невідоме і страшне своєю невідомістю.

Переліски змінювались на поля, байраки — на рівнину, а віз котився й котився, загойдуючи хворого. Він заплющив очі — і йому здавалося, що віз буде отак котитися довіку, без кінця і краю, і ніколи не докотиться до його маленького домика край саду.

На полях де-не-де вже стояли копи, виблискували коси та в'язальниці гнули молоді і старі спини над снопами. Візник час од часу вйокав на коней, але вони не квапилися й гойдали воза, як велетенську колиску, що в ній відчував себе велетень порошинкою на м'якому сіні. У його знекровленому мізку пропливали уривки подій останніх жажних тижнів, як лежав він

у пропасниці в незнайомому селі, не мігши ні дістатись до жінки, ані подати звістки про себе.

Він пам'ятає тільки, що проблукавши два дні селами й хуторами, де люди зустрічали його, як ворога, відчув себе зле і приліг на обніжку, край села, спочити...

Стямився він у великій кімнаті, заставленій шкільними лавками, на купі соломи під селянським рядном. Брудні, босі ноги були білі, мов у борошні, а мужи кружляли над ним настирливими роями в сухому повітрі.

Тиша ніби припала пилом на затоптаній школярськими чобітьми підлозі і сіро повзла по брудних стінах та убогих географічних мапах, що в них щоразу втоплювалися очі, коли вії відіймалися одігнати мух.

Жах охопив хорого велетня, коли він довідався, що вже три тижні, як лежить у сільській школі під доглядом баби сторожихи, і ще доведеться лежати, поки зможе підвестись на ноги.

Що ні день, то тяжче ставало очікувати повернення, — і коли, нарешті, перед школою стояв запряжений віз, а баба сторожиха винесла його торбу, невідомо ким набиту хлібом, він, велетень, вийшов хитаючись і ледве виліз на воза...

Ці спогади пропливають у стомленій голові димчасто-невизначно, то обриваються сном, то знову виникаючи з голубого туману уяви.

Раптом віз підскочив на вибоїні, велетень прокинувся й озирнувся навколо. Без сумніву, він зовсім близько від домівки, бо вже видно телеграфні стовпи коло залізничної колії.

Блискучі колії нагадали йому про інститут, і гірка думка про втрачене для наукової роботи літо примішалася до інших думок, що в безладі вихрилися в знесиленій його голові.

— Приїхали, — сказав візник і смикнув велетня за рукав.

Так, справді вони приїхали до дачного селища, і мужчина показав, куди їхати далі.

Він тепер пильно вдивлявся вперед, немов намагаючись просякнути зором в середину домика, де залишилася Тіна, і дізнатися, що там сталося.

От промайнуло поле, а за полем показалася огорожа саду, того саду, де він так ще недавно походжав, дбаючи за спокій і достаток дружини. Він пригадав і Тіну, і город і, нарешті, собаку, якого так жорстоко забив у коморі.

Йому стало соромно за себе, а серце стислося жалістю до нещасної тварини. Він у найдрібніших подробицях пригадав подію в коморі, і сучка стала перед його уявою зі своїми сухими ребрами, рудим ковтунням, пожадливо-лякливими очима і, нарешті, одвислими пипками.

Останнє гостро пересмикнуло несподіваною думкою все його велике, знесилене хворобою тіло. Одвислі набряклі пипки! Аджеж то була сучка, що годувала своїх цуценят! Він, відчувши весь жах безпорадності в брудній школі на підлозі, раптом побачив усе в новому світлі.

Яка жорстокість, яка дика, непростима жорстокість! Хороблива сльоза залоскотала вію, — і він повернув очі, щоб, бува, не помітив візник.

В уяві зароїлись картини голодної смерті маленьких тварин, що даремно шукали матернього лона десь під хлівом у той час, як він, сильна, розумна й освічена людина, убивав гострою залізякою їхню матір...

Вся кров од невимовного сорому прилила до лица, і він мимоволі закрив очі рукою. Який жах!

— Отут, чи що? — спитав візник і зупинив воза.

— Тут, — сказав мужчина і зліз з воза коло воріт своєї садиби. Він підійшов до хвіртки і, одчинивши її,

зупинився. На дворі не було ніяких ознак життя. Тиша панувала навколо, і велетень ступив кілька кроків по дворі.

Страшна думка, думка про передчасну смерть Тініну, що, може, вона давно лежить під могильним горбком на місцевому кладовищі, промайнула чорним привидом і пройняла всю його істоту гострою тривоگوю.

А малятко? І воно померло разом з матір'ю голодною смертю, не мавши свого захисника й кормителя, як... ті цуценята?..

Серце стислося від цієї думки, і він ледве встояв на ногах. Напруживши сили, мужчина пішов до ганку, — і надія заворушилася в його грудях: у відчиненому вікні стояли свіжонарвані квіти, а на стежці видно було сліди підмітання. Раптом слабій викрик призвів його до притомности, і він, обернувшись, побачив Тіну, що сиділа на сходах ганку, а поруч у плетеній колісці лежало щось загорнене в рожеве покривало-простирало.

— Велетню! — вигукнула жінка, і сльоза одна по одній побігли з її очей по зарожевілих щоках.

Якусь хвилину він стояв нерішуче, а потім стиснув Тіну у своїх широких, але безсилих обіймах.

— Подивись на нашого красунчика... — і, відповідаючи на допитливий погляд чоловіка, мовила: — Я даремно турбувалася — він здоровий, як бичок!..

Велетень нагнувся до коліски, взяв на руки немовля і вдивлявся в сонце його обличчя. Дитина розплющила очі й заплакала.

— Давай я його погодую...

Сором'язливо зашарівшись, молода мати годувала дитину, а з ганку в цей час зійшла руда сучка, шкандибаючи на одну ногу, і лягла під стіною. Двоє цуценят, кинувши бавитись, вп'ялись у її пипки, кумедно плямкаючи й одсапууючись.

— А це що за собака? — тривожно спитав
мужчина.

— Це сусідка одволодала... Казала, що страшно
скавучала в нас у саду. Зовсім було здихала, а як
тільки трохи очуняла, кинулася до своїх цуценят...
Оце вони.

Велетень відчув, що він маленький і мізерний
і так само кривоногий, як і ця руда сучка під бай-
дужим велетнем — сонцем.

О. Слісаренко. *Без компасу*. Оповідання.
Краків-Львів, 1943.

Остан Вишня

ДИКИЙ КАБАН, АБО ВЕПР

Чого воно так: коли говорять „дикий кабан”, — так не страшно, як „вепр”, так уже й мозок ніби поза спиною і волосся на голові ворухитись починає?

Воно, мабуть, саме слово „вепр” — страшнувате, — якесь таке, ніби з великими іклами й погрозово хрокає...

— В-е-п-р!

На Полтавщині, недалеко славного міста Гадяча є село Веприк, — хоч воно і недорослий „Вепр”, а тільки маленький, тільки що „Веприк”, а я гадаю, що людям там, мабуть, увесь час страшно — ану ж, візьме малий „Веприк” та й на великого „вепра” виросте?! Що тоді?!

Найстрашніший дикий „кабан-одинець”, — це запеклий кнур, індивідуаліст старий, досвідчений кнуряка, що прибивається до табуна тільки тоді, коли свині весілля справляють.

Він тоді своїми страшними іклами розганяє кнурців-парубків, усі його рушниками перев'язують, він сидить, хрокає й чавкає, як колись пан-поміщик на весіллі у своїх кріпаків. І йому, як і колишньому кнурові-поміщикові, належить „право першої ночі”.

Дикі кнури-одинці, що зуться ще за свої величезні ікли — сікачами, вигодовуються на справжнє страховище, сильне та люте.

Собак вони своїми іклами одним ударом січуть на бєфстроганів, а мисливець, як побачить сікача, зразу

бере на мушку або дуба, або грушу і сидить там тихий, як горличка.

А потім уже всім і розповідає після четвертої стопки:

— Сікача вчора стріляв! Іду, знаєте, очеретом, — коли чую, щось сопе! Дивлюсь, а воно як гора! Я зразу думав, що паросик обтікаємої форми зійшов з рейок і болотом котить. Придививсь, — а воно сікач! Я, звичайно, не розтервся, — у лівому стволі у мене чакан, — я його в лоб як жажну, — а він тільки головою покрутив, куля одскочила та недалечко від мене й упала. Тільки трохи сплосилась! Я не розгубився... А коли я взагалі розгублююсь, скажіть?! Да... Я не розгубився та зразу за фінку, та до нього! Розмахуюсь, а він мені й каже: „Злізайте, — каже, — дядьку, з дуба, чого ви туди залізли?” Да... я, звісно...

— Стій-стій! Що ти буровиш? Хто каже? З якого дуба?

— Та не перебаранчай! Я до нього з фінкою, вдарив його під ліву пахву, якраз проти серця! — „Ага, — кричу, — попався, — кричу, — веп-п-пир! Не з таких, — кричу, — я, щоб сікачів бояться! Та на нього верхи! Сів верхи і держусь за гілку! А він мені знову: — „Та злазьте, — каже, — дядьку, кабан у Пилипову балку побіг!” — А я йому: „Злізай, кажеш?! Не злізу, поки, — кричу, — не рішу тебе тут!” А він мені: „Я говорить, — веп-п-пир — сі-сі-сі-ка-ка-ка-ч...” Тут уже підходить хазяйка:

— Може б, — каже, — ви, Стратоне Стратилатовичу — прилягли трохи?

— Не злізу! — кричить Стратон Стратилатович.

Потім уже беруть Стратона Стратилатовича під руки й кладуть на канапу.

А він і на канапі ще добиває сікача:

— Не злізу, — кричить, — доки не рішу!

І так-таки ніхто й не довідався, чи зліз Стратон Стратилатович із страшного вепра-сікача, чи й досі держиться за гілку...

Сікач-страшний звір, так що й після четвертої стопки не дуже злізеш...

Чому ми весь час говоримо про вепра-одинця, сікача?

Бо ми — мисливці, ми люди хоробрі! І коли вже йти на дикого кабана, то йти на такого, щоб можна було чим і похвалитися, та й показати було що...

Уявіть собі на стіні у вашому кабінеті отакенну сікачеву голову з страшними зубилами-іклами!

Слава не тільки вам, а й усьому вашому роду-племені.

Ясна річ, що, полюючи сікача, можна мимоходом з десяток менших кабанів чи свиней настріляти, але головна ваша мета — сікач.

Поросят не бийте.

— Убити порося — це все 'дно, що встрілити на озері каченя, що ще й у колодочки не вбилося!

Це — сором для справжнього мисливця.

Сікач, не вважаючи на свою чималу вагу й короткі ноги, дуже прудко бігає.

Розповідав мені якось приятель мисливець, дуже досвідчений мисливець і на птицю, і на звіра, як сікач бігає.

Кузьма Дем'янович — мого приятеля звать.

— Полювали ми з кумпанією у Баб'ячій балці, — почав Кузьма Дем'янович. — А Баб'яча балка підходить з того краю до глибоченького провалля... Понад балкою — ліс. За проваллям починається болото, поросле очеретами, а далі річка. Полювали ми зайців, лисичок, — що трапиться, одне слово. Був з нами й місцевий дідок мисливець. Пройшли ми балку, підійшли до провалля, сіли на горбочку, закурили, одпочивасмо. Краса ж яка, куди оком кинеш! Очерета, між ними де-не-де озерецька, а за очеретами срібногуба

стрічка річки... По той бік річки — лісочок... Біля лісочка — хуторець на три хати... На узгір'ї біля хутора овечки пасуться. Чутно, як у хуторі дівчата „Чорноморця” виводять:

Вивів мене, босую,
Та й питає:
Чи є мороз, дівчино,
Чи не-ма-а-а-є-є-є?

Дивився б і не передивився... Слухав би й не переслухав...

Сиділи, слухали, з красвиду милувалися.

Аж ось місцевий дідок і каже:

— А в цьому, — каже, — болоті табун диких свиней є. І сікач тут здоровенний бродить.

— Ми всі, — каже Кузьма Дем'янович, — аж по-підскакували!

— Де?

— Та отут у болоті!

— Та невже? — ми до нього. — А чи бачив їх тут хтонебудь?

— А чому ж не бачив? Бачили! А скільки вони в нас години та буряків перенищили... Я сам сікача бачив, — пудів на п'ятнадцять, якщо не більше! — Страшний звір!

— Ну, ви ж розумієте, — вів далі Кузьма Дем'янович, — що ми ж зразу рішили пройти болото, може ж таки пощастить наткнутися на табун свиней. Було нас шість чоловік. Рішили так: я, як найстарший, — мені вже тоді п'ятдесят шостий пішов, — так я пройду до провалля, углиб в очерет, та тут буду собі чекати, а решта — з того боку зайде і йтиме до мене один од одного метрів на тридцять-сорок.

Загонщиків у нас, як бачите, не було, — ми самі, мовляв, і за загонщиків і за стрільців. Дідок не схотів з нами йти: — Боюсь, — каже! — Пішли ми в очерет, а дідок спустився в балку: „Мо', — каже, — де зайчика наполюхаю”. Увійшов я в очерет, пройшов трохи,

став, — обдивляюсь. Справді, ніби стежки якісь в очереті — сюди й туди йдуть. Не брехав, видать, дідок, — сам я собі подумав... Проїшов ще трохи далі в очерет, вибрав таку собі невеличку вроді галявинку, став, прислухуюсь... Не чуť нічого... Шелестить тільки очерет, та іноді десь ізбоку зашарудить болотний шур. І знову тихо. Довгенько я стояв, уже час би й товаришам підійти, а їх нема та й нема. Я, сказати правду, задрімав трохи. Стою, дрімаю! Коли воно щось ніби як шелесне очеретом, та як хрокне, — так я як підстрибну! Підстрибнув — і крутюсь на місці, — не знаю, куди тікати! А воно вдруге — як хрокне! Так я як прянув з очерету й вискочив якраз навпроти провалля... Почув тільки, що й од мене щось шелеснуло й подалося в напрямку до річки! Та де там було думати, що воно... я як вискочив з очерету й помчав прямо на провалля. З провалля вилетів, як хорт, добіг до лісу, й на грушу. Сів, звів курки, чекаю. Довго сидів, нема нічого. Аж ось чую, гукають:

— Кузьмо Дем'яновичу! Кузьмо Дем'яновичу! Агов! Де ви? Агов-гов-гов!

— Я тут! — кричу. — На сікача засів! На груші!

— Зла-га-га-газьте!

— Не злізу! — кричу.

А воно й справді, я й сунувся був із груші злазити, — не злізу. Груша висока, стара груша, і аж до половини ні сучків, ні віття — самий стовбур! Як я на неї видерся, вбийте мене, й досі не допойму...

Підійшли товариші. Зняли мене з груші.

— Бачили щонебудь? — питаю я їх.

— Анічогісінько не бачили!

— Та як же ж, кажу, не бачили, коли ж щось хрокнуло... та не раз, а аж двічі! І шелеснуло щось од мене! Я від нього, а воно від мене! А що хрокнуло, хай мене Бог уб'є — кажу — своїми вухами чув!

— Так то ви, значить, — питає мене Іван Петрович, — на провалля прянули?

— Я ж, — кажу, — я! Воно як хрокне, — я думав, що сікач, і з очерету!

— Та то я висякався! — каже Іван Петрович. — Тільки я сякнувся, воно щось як шелесне біля мене, а я думав, що сікач, та й собі од нього до річки!

Аж ось і дідок підходить.

Ми на нього:

— Де ж ваші свині? Де ваш сікач?

— Нема хіба?! — здивувався дідок.

— І сліду нема, — кажемо.

— Виходить, пірнули.

— Куди пірнули?

— Під воду! Куди ж?!

— Та хіба ж дикі свині пірнають?

— Не знаю, як де, — а в нас пірнають! — стверджує дідок.

— А що ви гадаєте, — міркує Кузьма Дем'янович, могло бути! Єсть же морські свині, могло бути, що й річні єсть!

Так отаке то трапилося з нами на полюванні кабанів. Я й досі ніяк не допойму, як я з провалля вискочив, як я на грушу видерся?! П'ятдесят же шостий мені... Пал ото такий, виходить, мисливський! Так отак сікачі бігають! Прудкий звір, — додав Кузьма Дем'янович.

Полюють дикого кабана з собаками-гончаками чи спеціально на таке полювання натасканими псами, але здебільша і найчастіше полюють його з загонщиками.

Коли на вас вискочить дикий вепр і ви не встигли втекти, ви вже тоді його, ясна річ, стріляєте.

Стріляти треба обов'язково кулею, цілитись у голову або в серце, бити треба наповал, бо поранений кабан — звір страшно лютий, він кидається на мисливця, з розгону всаджує йому своє страшне ікло прямо в пуп і, з криком: — Ага, попавсь! — поре мисливця по червній білій лінії од пупа вгору до грудей.

Коли він сам смертельно поранений, — він лягає тут же, поруч мисливця і обидва вони потихеньку віддають душу Богові!

Потім уже сходяться мисливці, лаштують носилки і несуть і свого загиблого товариша, і дикого кабана до машини чи до залізничної станції.

Ті, що несуть загиблого товариша, — дуже сумні, бо їм дуже жалко хороброго мисливця, що впав жертвою благородної спортивної своєї страсти.

А ті, що несуть забитого кабана, — дуже веселі, бо такий мисливський трофей трапляється не дуже часто.

Коли ви йдете болотом, де обов'язково є цілий табун диких свиней і де бродить величезний сікач, не менш як пудів на п'ятнадцять вагою, дуже корисно проказувати таку ніби молитву, що за сивої давнини дуже допомагала на полюванні нашим предкам-мисливцям (між іншим, молитва ця дуже корисна не тільки при полюванні кабанів, а корисна вона й при охоті на всякого звіра).

Така молитва:

„Ви зорі-зірниці
Ніч темна темниця,
Замикаєш ти і церкви і хати,
Ще й царські палати,
Замкни звіру вуха й очі,
Щоб я підійшов і не промахнувся...”

Коли ви таку молитву прочитаєте з вірою, то безперечно зможете підійти до кабаня; не вважаючи на те, що він звір дуже обережний і слух у нього, як у найталановитішого диригента симфонічної оркестри.

З вищенаведеною молитвою можна й треба полювати дикого кабана навіть самому, продираючись заплутаними стежками й перескакуючи з купини на купину в очеретяному болоті.

А взагалі, ще раз кажемо, полюють кабана із загонщиками.

Трапляється, і дуже часто трапляється, що кабан, почувши чи довідавшись, що спереду стоять на номерах мисливці з жаканівськими в руках кулями і буди не зовсім певний, що всі вони прянуть на груші, — повертається і йде на загонщиків.

Бо він звір хитрий, — він знає, що у загонщиків, крім кілків та одчайдушного галасу, в руках нічого немає.

Випадки такі кінчаються більш-менш щасливо, кінчаються вони переляком, бо кабан поре людину тільки тоді, коли його поранено, а так він підбіжить, хрокне й, сміючись, побіжить далі.

Було таке й з нами на полюванні кабана, було, було! Брехати не буду — було!

Підняли загонщики в очереті на болоті кілька диких свиней і кабанів.

Пішли вони на мисливців.

Почулося — там бах, там бах!

Виткнувся на них і один чималенький, так пудів на десять вепр.

Чи там у нього стріляли чи не стріляли, я вже не скажу, бо дехто з мисливців, щоб видніше було, сидів на груші, а тільки ж він крутонувся й помчав на загонщиків.

По всьому скоку підбіг до одного парубчака-загонщика, той і „рятуйте, хто в Бога вірує!” не встиг проляцати, як він його тиць рилом у пуп! Перекинув, перестрибнув через нього, хрокнув, загигикав і помчав далі.

Підбігли ми всі до того парубчака: стоїть блідий-блідий, губи білі й трусяться і нічого більше вимовити не може, тільки:

— Хрокнуло й побігло! Хрокнуло й побігло!

Нарешті трохи опам'ятався.

Ми до нього:

— Ну, що, — дуже злякався?

— Злякався, тільки не зовсім, не до кінця злякався! Можна дужче злякатися! — промовив він.

Так що й загонщикам, як бачите, треба бути пильними.

Убили ви дикого кабана.

І отоді настає найтяжчий момент полювання диких свиней.

Це, — коли вже зберуться на дикого кабана до вас приятелі, і вам треба переконати їх, що це іменно кабан не простий, а дикий.

Ви їм розкажете про ваше полювання, не пропускаючи найдрібніших деталей: і як збиралися ви на полювання, і як їхали, і як доїхали, як до болота чи до лісу дійшли, де стали, скільки було загонщиків, як кабан вискочив, як ви не розгубилися, як бахнули, як він ткнувся рилом у землю, а потім встав і побіг, а ви його вдруге...

В процесі розповіді ви й свідків називаєте і розплющену кулю калібра вашої рушниці покажете...

Ну, всі докази за те, що ви власноручно вбили дикого кабана.

І бачите, що ніщо не допомагає: їдять і хвалять кабана, а не вас!

І ви прекрасно знаєте, що, йдучи додому, вони, похитуючись, будуть реготатися:

— Дикий кабан! Найшов дурних! А, до речі, по чім свинина тепер?

Отакі люди!

Невдячні люди!

Остап Вишня. *Дикий кабан, або венр.*
„Нові дні”. ч. 36. Січень, 1953.

Юрій Липа

М А Л И Й

I.

Цікавий той кінь був, маштак-киргиз. Голова опущена, вуха опущені — чистий осел. Голова, як бочка, а сам кінь — мишастий. Біжить дрібненько, часто. То тільки дивись, — до першого поту. Як спітніє, — то мов би знак. Потім висохне, наставить голову твердо, залізно тримає, без поводів і — біжить.

Йому однаково, чи рілля, чи шоса, чи ріка — несе рівно, не спіткнеться, тільки довгим хвостом сибірським по землі замітає. А з вигляду чистий осел. „Чортом” звався.

А „Чорт” належав до „Малого”.

— Ти, малий, — казав полковник Кудрявець, — ти, Миколко, на такому коні всю нашу армію осміщуєш. Ти, малий, не знаєш, що то армія.

— Та я, пане полковнику, — каже Миколка, — я . . . трудно і дармо, я такого собі коня вибрав.

А раз, коли вертались разом до штабу, каже Миколка так хитро:

— А от ви, пане полковнику, спробуйте, чи доженете мого коня?

— Овва, — каже полковник і сміється. А сам їде на добрій англійській кобилці.

— А от, пане полковнику, — каже Миколка, низу на полковника дивлячись, — майнемо хоч би до того вишнячку, он до того гаю навпростець.

Полковник сміється.

— Добре, — каже, — малий.

Ще доки на рівнім, — то Миколчин коник ген-ген зостався позаду, бо англійська кобилка бере широко, а він тільки трюх-трюх, дрібненько. Коли ж пішли ріллею, маштак спітнів, висох, — а тоді як почав, як почав, то ген-ген зоставив полковницьку кобилку за собою.

— Приїхав полковник до гаю, задихався, жовті вуса пруттям стирчать, худе, довге лице спітніло.

— Но, но, — каже, дивлячись, як у Миколки очі світяться, — не хвастайся, не задавайся, малий, своїм мишастим.

Миколку полковник завжди „Малим” звав та й усі старшини так само, бо він малий був, худорлявий, — тільки чорні, запалі очі поблискують.

Меткий був, цікавий, скрізь вертиться, літ мав з п'ятнадцять, а шаблю за собою волочить велетенську, чоботища таскає на собі такі, що мало з них не вискочить.

В перших днях, як прибув Миколка, затримує його густобровий поручник Шульга, адьютант дивізії. Каже до нього:

— Стій, хлопче! Дивись сюди на мене: де я тебе, хлопче, бачив?

— А, пане поручнику, — каже малий, — у гімназії, у Миколаєві. Тільки ви ту гімназію скінчили, а я з п'ятої кляси сюди, на війну втік.

— Коли так, — Шульга на те, — то підеш до чоти кінних розвідників при штабі дивізії. Я вже тебе там догляну і школу дам. Держись тепер, малий! . .

Під Вапняркою ідуть розстрільною большевицькі відділи, їм назустріч — дивізія Кудрявця. Сам Кудрявець на горбку стоїть, люлечку попихує, дивиться. Трохи далі за ним — кінно адьютант Шульга і третій кінно — Миколка.

Стоїть уперше в огні. Своєму маштакові шию поклеплює, ніби для бадьору, а сам зиркає зукоса довкола тривожно.

А тут, Боже ти мій, ворожі шрапнелі недалеко рвуться, і кулі свистять тільки — фюу-фюу. Моститься Миколка, совається на сідлі увесь настовбурчений, на-костричений.

— Та й чого ж ти там, малий, горзасш? — питається Кудрявець спокійно, хоч не обертається, та він, і, не обертаючись, усе добре бачить.

— Дак може, пане полковнику, — каже Миколка, — краще б нам у ярк спуститись, тут близенько. Трошечки нижче, може...

— Мені й звідси гарно видно, — не відриває очей від польового далековиду полковник.

А тут, Боже ж ти мій, тільки пурх! пурх! — зорана земля димками рясно береться від куль.

Уперся Миколка в маштака ногами, горбиться Миколка.

— Нічого, — кидає полковник, з-під ока на нього зиркнувши, — привикнеш, малий!

І той скісний позирк полковника Кудрявця б'є Миколку веселою, колючою різкою, — і випростовується Миколка.

Та знов розривається недалеко шрапнель і знов горбиться Миколка, до гриви пригинається з виряченими очима, з розкритим ротом, важко дихаючи.

— Нічого, — говорить у думці поручник Шульга, дивлячись на Миколку, — привикнеш ти, малий, як не до куль, то до страху.

І так стоять вони під пострілами кінно: уважний полковник із слідами усмішки на устах, мовчазливий, каміннолиций поручник і малий, тріпотливий, шарпливий хлопчина на дуже спокійному мишастому коні з розвішеними, як у віслюка, вухами.

II.

Але Чорт не завжди такий спокійний. Скажім, до села входять. До села без ворога . . .

Село вибігає звичайно раптом із-за горба або з балки. Як привіт.

В хмарі куряви з'їжджає вниз відділ кінноти. Хати, мазані біло й блакитно, дивляться на військо здивовано, як вівці, що на хвилю перестають скубти траву над дорогою.

Колихливо й помірно співають кіннотчики. За ними піхота вливається в село, повноголоса, важка, із співом із самої цієї землі вирослим, із співом стародавнім:

— Гей,
Долиною, гей,
Широкою —
Сагайдачний! . .

І клуби куряви оточують їх, доганяють і пси сільські чорні, жовтоногі брешуть довкола, і з хворостинами біжать сільські, замурзані хлопці от-от коло самих животів кінських . . .

Село — ще недовірливе. Але ось показуються в одвірках хат господарі, жінки тиснуть за ними з сіней.

— Нап'ємось молока, малий! — кричить поручник Шульга крізь слова пісні на вухо Миколці.

Той киває головою й облизує шаршаві губи. Він обвисає в сідлі від змучення, м'язи кульш задеревеніли.

Минає хвиля, друга — Микола коло хати, призначеної на постій, з коня злазить.

— Гей, кіннотчик! — піхотинці гукають, посуваючись вулицею, білі від пилюги, чорні на лиці, як дияволи. — Ти сам усієї сметани не вихлептуй, і нам трохи зостав!

Миколка порасться мовчки, коня оханючує, прив'язує мишастого до воза, найліпшого вівса йому засипає і, поважно дзенькаючи острогами, до хати.

Сідає, говорить з господарями голосом приязним і грубим, скоса зиркає на лаву під стіною, звідки — запах кожуха, чебрецю, васильків, носом водить до груби — чим пахне?

Аж тут ставить господиня на стіл, Боже ж ти мій! — гарячу мамалигу з молоком і сиром.

Уже ложку бере, уже сьорбає — коли це хтось шасть знадвору:

— Там конячка ваша втекла, мишаста!

Стрімголов, через лави перескакує Миколка, — утік Чорт, треба ловить, поки час. Через сади й гори треба гнатися, дряпатися, жалитися в куцях.

Бо Чорт, як хто є, то ще їсть овес. Смикає та оглядається. Нема нікого — то він задом, задом уступиться, натягне повід, як струну, а тоді тільки ррраз головою і — пішов собі, тільки лисина поблискує серед зелені левад.

Піймав раз його Миколка, замахнувся засапаний нагаєм, ударив і — рука в нього опустилась.

Голову обертає до нього Чорт, дивиться здивованими людськими очима, мов каже:

— То це ти мене, Миколко, б'єш? Ти, Миколко?

— Так що ж, — каже Миколка, не дивлячись йому в очі і відходячи, — коли б ти не бігав, як оглашений, по балках, я б тебе і разу не вдарив...

Або — вночі! Їде чота кінних розвідчиків. Усі коні йдуть рівно, грива за хвостом, самі змучені, їздці на них куняють. А мишастий відстає помалу, убік відходить, усе повільніше йде, голову опускає, уже став і травиці б скубнув.

— Чорт! — бурмоче крізь сон Миколка.

І тоді мишастий майже плигом рве вперед, доганяє чоту, рівняється, іде з усіма, ніби знати не знає нічого.

— Отож то! — каже Миколка крізь сон, і йде чота кінних розвідчиків далі, грива за хвостом, грива за хвостом. І коні змучені, і їздці куняють, і тільки часом

хтось гляне в ніч. У ніч, що з неї — все: і ворог, і перемога, і смерть, і відпочинок, і часами сліпуче, гнівне зусилля, як блискавка...

Чудна тварина — Чорт. Під Крижополем вперше обстріляла большевицька артилерія чоту: усі коні стоять, як коні, — а Мишастий інший!

От завиває шрапнель угорі, а вже маштак голову вгору підводить, щулиться, все нижче, все нижче пригинається на задніх ногах, от-от припаде до землі. Пролетів гарматень, — обтрушується, стає мишастий, травичку поскубує.

— Гей, Миколко, — допікають малому хлопці, — уже твій маштак, видно, навоювався, як то він з тобою в атаку піде, такий ледар?

— Піде, — каже Миколка, гарячиться, головою трясє, — куди я, туди й він піде. Він зо мною... Та, Боже ж ти мій, як піде... Куди хочете.

Аж тут і перша кінна атака Миколчина, тут таки під Крижополем, у полі. Здалека показав на лінію Кудрявець, і вже спішить кінно до чоти поручник Шульга.

„Атака!“ — кипінням пройшло це слово жилами Миколки, поправляє він пістоля, скоса дивиться на су-сідів, і дивиться на ворожу лінію кіннотчиків, що ось теж обертається до них, ось дає сальву, і зближається, росте...

— Кар'єром, марш, марш!

І слова команди кидають Миколку разом з усіма вперед. Миколка шарпається в сідлі, тупіт коней і порох застилає йому все довкола.

— Не шарпайся, малий, — чує недалеко голос поручника Шульги. — Ще покажеш себе, який ти в бою!

Направо голова бунчужного Бариша, відкинена назад, з напівзаплющеними очима (мов би гіркість пив), наліво від хлопця похилені над гривною, вирячені

очі Баранецького, і інші скорчені, оскаженілі лица. Початку останньої команди Миколка не чує, тільки:

— ... марш, марш!

І криком „а-а” все закипає довкола, назустріч йому недалеко вороже, якби здавлене: „а-а”. І тупіт, і по-рох клубами...

— Слава! — кричить глухо, мов для себе тільки Миколка, і раптом щось ніби заломлюється в його мозку, якась шрубка пересувається в нім і робить його жах льотом безперервним, без меж.

— Ну, покажи, який ти! — ще хтось глухо во-станне повторює в Миколці. Хоч уста його кричать, він не чує. Він не відчуває вимахів власної шаблі, не зауважує, коли українська лава зустрічає больше-вицьку...

— Вперед, марш — марш!

Сльози підступають йому до очей, йому гірко в роті, він хрипить. Довкола розстріпаний гук, Миколка прихилиється, майже лягає на сідло, здається йому — земля кривиться, западається криком...

— Вони втікають, радімії, — каже голос недалеко, і Миколка зачерплює повітря, і бачить під копитами коней якісь безкровні лица, червоні бантигоробці на шапках, витягнені руки...

— Кого ти б'єш, дурний? — каже знов обіч учительний голос поручника Шульги. — Малих не бий. Кого ти б'єш, — старшого доганяй. Он він, бачиш!

І Миколка трохи опам'ятовується, опускає шаблю, сідає глибше в сідло й рушає в погоню. Скаче туди, куди показують йому і де бачить тільки одно: матрос у довгій, чорній шинелі на конику малому такому, аж матрос ногами по землі волочить. Між горбами жене матрос, утікає, б'є коня.

Усе поле з купками тих, що втікають. І їх українська кіннота доганяє, зарубує... ех!..

— Бий його, чудака-матроса! — збоку кричать хлопці, підцьковують. — Покажи, малий, що вмієш!

— Боже ж ти мій! — бурмотить Миколка, і вдаряє Чорта лезьмом і раз, і два. Летить, видимаючи щоки, женеться з упертим лицем, як то діти, коли влучають волоські горіхи на дереві...

Мчить наперейми матросові з кривавими биндами, що лопотять за матроською зляканою, пригнутою спиною...

Як же молотить матрос коня, як підганяє ноги, щоб не зачепитись за землю, як б'є коня, як горне кінь за вітром!

Переловили чотові хлопці кого треба, вертаються або й на місці поставали. Дивляться: ану, малий, чи добре рубнеш?

— Стой! — кричить Миколка страшним голосом. — Дак стой же, стой! — аж умовляє, аж муркотить, як кіт.

Та не дурний матрос ставати. Ще дужче б'є коня, повіддями понукує, свій бушлат кинув, ногами витребенькує по ребрах...

— Дак стой же! — завмирає слово на устах Миколки, оглянеться і — серце в нього завмирає: вся його чота стоїть кінно і дивиться, як він чудака-матроса доганяє...

А доганяє! Уже не кричить на нього, у стременах стає. Високо держить шаблю над головою — ось-ось порівняється. Швидко, чітко йде мишастий — тук-тук, ось замахнувся Миколка, пригинається матрос ще нижче... — Коли — бех — спіткнувся мишастий...

І ось котиться Миколка в поросі, грудьми падає на землю, безсило відлітає шабля. І ось — матрос далеко, мишастий траву скубе тут таки ж, ніби нічого, а чоти ще голосів не чути, тільки видно руками вимахують, мабуть вигукують:

— Ех ти, малий!

Під'їжджають. Під'їжджає на своєму чорному коні Ахметі з зіркою на лобі поручник Шульга. І Миколка встає їм назустріч блідий, із червоною смугою пилу

і крові на щоці, з божевільними очима, розстріпаним волоссям.

— Що ж ти, малий, і чоловіка забить не вмієш!

— Сказано, малий, — ще не доріє!

Та він нікого не бачить, не чує. Підходить тільки до маштака, бере мишастого за провід:

— Як ти міг? Чорт! Як ти міг це мені зробити?! — і б'є Чорта в одну щоку і в другу. І не дивиться, що мишастий мотає головою, і не чує, не бачить сміху хлопців. Сльози заслоняють йому світ, сльози патюками течуть його скривавленим, брудним, ще дуже дитячим обличчям.

III.

І так повелось:

— Малий.

Інакше не звали.

— Ей, малий, — каже поручник Шульга, — будеш по полудні розводящим почесної варти на станції. Та дивись, підтягнись, — сам головний приїжджає. На тебе, мовляв, уся надія.

— І, підморгнувши, відходить.

— Боже ж ти мій, — думає Миколка, — сам головний приїжджає до нього, до них, їхньої 9-ої залізничної дивізії!

І вже ніг не чує, так муштрує своїх до почесної варти. Кричить. Самих високих набрав, навіть велетнякитайця Юшіка з кухні забрав. Зброю чистять, штани перуть, а сам Миколка від білого світу ходить, бубонить, каменіс, лице робить до звіту, приготується. Щоб кожне слово — на ясний цмок!

— Пане Головний Отамане...

Виходить у чисте поле, очі заплющує:

— Пане Головний Отамане...

І чує нараз — тріскіт барабанів, команду, і важкий солодкий крок піхоти, і легкий щebet копит командир-

ських коней, і раптом . . . у насиченій, напруженій тиші
слухає себе самого, як виходить і рапортує:

— Пане Головний . . .

І в відповідь запановує коротка мовчанка, як один
затаєний віддих, а потім говорить обточений, дзвінкий
голос Головного Отамана:

— Всі, всі, що тут перебуваєте, старшини і козаки,
зверніть вашу увагу на цього молодого чотового. З його
очей і постави видно, що багато слави здобуде він для
Української Армії. Дякую тобі, чотовий!

І по цих словах Головного б'ють барабани, б'ють,
торохкають іще голосніше, лунає команда командирів,
щebetом співають кінські копита, громом говорять кро-
ки піхоти. Хвацько на закаблуках обертається Миколка,
— і розплющує очі у чистому, чистому полі . . .

Аж ось таки приїхав Головний.

Велетенська, на зеленобрунатно помальована льо-
комотива „С”, уривчасто попихкуючи, показалаь на
залучу рейок, заблимали за нею вікна трьох темносиніх
сальонк. Ще трохи, і вже за мить, дихаючи димом,
пахкаючи парою, громовержуща валка влітає під самі
галерійки станції. Гуркоти розтрубились на перони, на
залі крізь розчинені вікна, на голови закаменілих вояків
з рушницями до презентування.

Дзвенить у вухах Миколки.

— Вправо — глянь!

Співає Миколка, не говорить. І каменіють усі: і він,
і всі, і китасць Юшкік.

Ось вийшов з вагону. Сам. Невисокий. Очі ясні: —
все бачать.

— Боже ж ти мій! — думає Миколка. — Ось зараз
мене побачить.

Кудрявець підходить, рапортує. Рапортують — ко-
мендант станції, старшини. Усміхається, щось говорять
весело.

— Боже ж ти мій! — думає Миколка. — Іде до
мене!

І мов голос збоку каже йому: „Вісім кроків!”, і хтось ніби бере за плечі Миколку: „Говори!”, і уста Миколки починають говорити:

— Пане Головний Отамане, у ввіреній мені . . .

Недбалий погляд ясных, ясных очей. Щось мов би усміх у тих очах, і вимах рукою, що — „не треба”!

Миколка вриває.

І раптом стримані неголосні слова надлітають:

— Звідки це ви, пане полковнику, такого малого взяли?

Це говорить Головний до Кудрявця. Кудрявець щось відповідає. Але Миколка вже нічого не чує. Дивиться тільки уперто перед собою, і — от-от сльози з очей. Він — „малий”? „Малий”?

Нема смутнішого за Миколку на пероні Вапнярки...

А швидко по приїзді Головного — новий ворог: денікінці. І полки ворожі інші: 42 і Дроздовський, чи Симферопольський, убрані гарно в англійські убори, не то, що наші, латані, козацькі.

— Миколко, — каже поручник Шульга, — поїдеш зо мною на цукроварню? Треба цукру привезти: знов нема чим селянам платити.

— Боже ж ти мій, пане поручнику, так же ж обридло болото місити з нашою „крупною”. Я ж усе таки кіннотчик. Чи ж візьмете? . .

— То буде діло якраз для кіннотчика, не для „крупни”!

Холодний тон поручника Шульги й холодні його очі.

— В цукроварні денікінці сидять. Треба хлопців добрих, не втікових.

— Візьміть мене з собою, пане поручнику, та я ж. . .

— Візьму, тільки дивись, — щось не так зробиш, то я з тебе два зроблю, малий!

Вночі виїхали. Поручник Шульга й шестеро з ним. Осіння мигичка лице покусує, коні в баюри провалюються, а вони нічого, підкепковують з Миколки.

— Ей, малий, дивись — геройчиком будь!

— Не будь Микитою!

— Ти ж у нас бойовий!..

Їхали довгенько, коні помучились. Коло самого села:

— Стій!

І ті з темряви:

— Стій!

Придивляються — аж то хорунжий Яківець і четверо з ним на конях. Хорунжий Яківець — хлопець бойовий, статури великої. Під'їздить до Шульги:

— Но, — каже — з'їхались, як умовлено, пане поручнику. А що ж далі будем робить? Бо в мене — каже, — ноль трава, пане поручнику.

— Та й я, — каже Шульга, — нікого не зустрів. А язика треба мати.

Коли шасть — іде щось під тином веселе, ще й пісеньку мугикає.

Освітили його, за плече хапають.

— Стій, — кажуть, — крупу, порозмовляй із сметанниками!

— Я не жадна крупу, — відповідає той ображено, — я сьом старший стрілець Квас з семої бригади дивізії отамана Шашкевича.

Як побачив, що то свої, зрадів. Як побачив, що може допомгти своїм, зрадів іще більше.

— Цукор? Будете мати. Йой, кільки того будете мати!

Оглядається, показує, як їхати до цукроварні. В самім селі війська ще нема, а в конторі цукроварні — денікінська комісія, старшини.

Посуваються поволі грязькими вулицями.

Бачить Миколка, що невисокий десятник із черевиками в калюжі поринає, і на свого маштака його запрошує.

— Сідайте, сідайте, мій Чорт видержить. Кінь добрий: ріг такий має, що я два місяці їжджу, а його ще не підковував.

Сидить десятник Квас коло Миколки й думає:

— „Йке ж то мале, а го до васька взяли. Отак на поругу. Аж сі трьисе, сарака, з того дошу”.

Порпається у себе в кишені, витягає пляшку доброго коньяку.

— Напийси, хло'. Так дрыжиш, аж ми за серце ловит.

Як хильнув Миколка коньяку, в животі гаряче йому стало, а в голові — день. Бойовий зробився, аж страх.

— Боже ж ти мій, — каже, — ой же ж і буде цієї ночі контрамін денікінцям, — каже, — хай намотуються, поки час.

— Та ту всьо знайдете, — десятник Квас промовляє. — Та ви ту цукром ще вьиргати в болото будете.

І зіскокчив з Миколчиного коня, бо вже світяться три вікна цукроварні.

— Що ж, будем бджоли душити, — каже поручник Шульга. — Миколка піде зо мною, два козаки в подвір'я — хапай кожного, хто біжить, а решта з паном хорунжим на вулиці зостається.

Десятник Квас сказав, що треба перед брамою, а як двірник відчинив, так його вже хлопці й притишили. Тепер відчиняють двері до контори.

Навшпиньках іде поручник Шульга, навшпиньках за ним Миколка, безмірно щасливий.

— Вважай, малий, — шепоче поручник. — Як я відчиню двері й крикну: „Руки вгору”!, то ти за мою спиною приготуй гранату. Як не послухають — кидай у них. Бо можуть не послухати: в мене не револьвер — рушниця.

Відчинили двері — темно. А з того темного покою двері в ясний pokій, і все в ньому видно. Троє старшин денікінських у розстебнутих мундурах чай п'ють, один з них, штабс-капітан карти розкладає. І саме двері від-

чиняються, і з глибини увіходить четвертий старшина. Такий пишний, гордовитий, як павич, — мундур гусарський на ньому блищить, штани червоні. Аж уста розкрив Миколка на таку цяцю. І тоді ж:

— Руки вгору! — кричить хрипло Шульга, і вже він — на порозі, і тримає рушницю, і ціляє по черзі в кожного. Миколка за його спиною руку кладе на гранату, на запальник, дивиться веселий.

Тож і рух зробився в денікінському покою! Трос старшин руки підносить, а четвертий, павич, пишний гусар, на руки падає і на чотирьох швиденько під стіл біжить. Аж червоними галіфе замаєв, прудкий, як звірина.

Заламалось щось у Миколці, горло залоскотало. Забув про все — тільки ті червоні галіфе бачить і від сміху згинається, душиться. . .

— Павич, — трясеться Миколка, — павич!

Від сміху сльози в нього з очей капотять.

— Миколко! — сичить півобертом до нього поручник Шульга. — Бомбу покажи їм, таким синам, бомбу! Миколко.

А тим часом той штабс-капітан, що в карти грав, підводиться з піднесеними руками. Відважна бестія — іде просто до Шульги:

— Та чого ж, — каже, — руки вгору? Чого маю руки вгору, чого ж там, чого ж там. . .

— Стій! — Шульга кричить.

І раптом денікінець одну руку опускає, з задної кишені револьвер і промежи очі — Шульзі. І одночасно випал із Шульгівської гвинтовки, та вже в стелю. І одночасно падає Шульга, і одночасно ноги, як пружини викидають Миколку з покою, зриваються денікінці, з-під стола вилазять, — кулі, кулі, кулі велід Миколці ляпотять.

Біг, біг і впав у кутку подвір'я, лежить у калюжі тихо. „Ого! — думає, — намотався!”

В освітлених дверях контори штабс-капітан в пекельній радості стріляє. У всі кінці подвір'я й темної ночі стріляє.

— Лежиш, бандит? — кричить. А голос має, як іржання.

— Не гарячись, не гарячись, бра'! — каже спокійний бас з вулиці, і ляскають два вистріли один по другім і, шкутильгаючи, смикнувся штабс-капітан.

То поволі посувається велетень хорунжий Яківець, і докладно виганяють денікінців його хлопці. Та ось уже нема їх. Як лиси втікли, кривавим слідом по собі заволочивши.

Нахилиється хорунжий над поручником, мацає покривавлену голову, миють хлопці її водою.

— Ні, — каже, — буде жити. Ноль трава йому, тільки смалений буде, значений посередині голови.

Обв'язують при свічках голову безпам'ятному Шульзі, вовтузяться важкі кіннотчики, аж — гульк! — щось ізбоку підійшло, невеличке, тихеньке, без духу зовсім. Обтріпується, помовчує...

— Що, малий? — каже хорунжий Яківець, зиркнувши скося. — Пригріло трохи, матері його ковінка...

Підвів голову і — до вояків.

— Хлопці, ворущись! Набирай цукру на вози і — гайда. Телефон і телеграф перетятий, а поки штабс-капітана до частини донесуть, то ми вже будем далеко, на своїх позиціях. Миколко — по підводи до старости!

Біжить Миколка до старости, вскочив у хату, будить, шаблею по підлозі грякає, вигукує:

— Старосто — дві підводи!

Встає староста з ліжка мовчки, очкур підтягає, випростовується, — голова під стелю. Придивився, хто то кричить, аж очі протер.

— Я тобі дам підводу, габелку! — кричить басом. — Аж тобі очі повилазять назад головою.

— Давай, давай, старосто, підводи! — каже тоді ще нижчий, ще спокійніший бас знадвору. Там іще вища

від старости маячить постать у щілині дверей. — Це я говорю. Ми.

— Та я що, я нічого, — м'якне староста, цехлить. — Я ж думав, що то тільки цей малий . . .

IV.

Мов би хтось щеня взяв за карк, трусонув ним у повітрі нелюдсько і знов поставив, — такий Миколка ходить.

Горбитись почав, слова вриває недоладу, й шабля його погримлює. Поручник Шульга до потягу-лікарні не пішов. Коли ж Миколка його обв'язану голову ще здалека бачить — німіє. Тільки ввечорі, як усі сплять, він крадьки до свого коня протискається, смішну, велику голову маштака обіймає й шепоче-питається гарячково:

— Чи ж справді, чи ж справді я такий непотрібний?

А маштак дихає тепло, бурхливо, маштак мовчки сіңце похрумує — і Миколка заспокоєний іде спати.

Одного вечора спати не міг.

Вийшов, аж — гульк! — на станції Журавлівка найліпший на південному фронті, прегарний панцер-потяг стоїть. Лишень що прибув на герці. На герці з тими, що то ген у далекій Валнярці, що в заграві, причаїлись: з денікінськими панцерпотягами — „Коршун” і „Новороссією”.

У видній, теплій ночі переблискують вогні в Валнярці, а тут стоять опанцеровані вагони, темні й горбаті, тут могутній паротяг не дихає, башти з трьохцалевими гарматами задумались, в вікнах чотирнадцять кулеметів нахмурилось, і м'яко линуть іскри, мов мислі, з багать, що порозкладала залога коло вагонів.

А над усім — вологий оксамит темряви і низькі осінні зорі, і — віддих радісного вітереця-трамонтани, що — здалека, — що аж із середземних країн і морів.

І раптом козацька пісня вискакує на коня і скаче в цю теплу і темну далеч, і шаблю виринає з піхов, і вивіває нею то вправо, то вліво, то просто —

... Хлопці, не дрімайте!

Улюблена пісня панцерпотягу.

Задрижав Миколка, завмер. Здається йому, росте він сам і все — довкола. Здається йому, нечувано сильне життя виломлюється, випорскує з-під кожної скиби зораних ланів довкола. Здається йому, дрижать ці сили в темряві, линуть струїстою стіною від землі до зір.

І сам випростовується, напружується, — щастя невисловиме, що він живе, випростовує його.

— „В небо б упертись головою, — думає, — так зрости. Небо розламати і подивитись, що там далі, за зорями.”

Та це тільки хвиля, — озирається Миколка, засоромлений, згорблений, і знов рушає. Тягне його до панцерпотягу.

— За горою сонце сходить,
Хлопці, не дрімайте!

Біжить пісня в степ, за червоною смужкою, що ще догоряє на заході. Ось видно: то вискалом виблиснуть зуби співаків, то замерехтять очі, то масно блимнуть товсті уста. Їдять хлопці не абищо: відбили недавно тридцять скринь від денікінців, а в кожній скрині не менш, як сто пуделок консервів. І які!

— Гей, паничу, — кланяється один чубатий другому з лицем орла, — чого zvolите: чи фаршированих помідорів, чи кефалі, чи кабачків? „Каліни-маліни” прислали, гаспадин палковнік з „Новоросії” вам кланяються.

— Давай, давай, — каже вірлоокій, — не цехли! А гаспадину палковніку я сам із своєї горняшки подякую пізніше...

— Не, — чути тонкий голос коло другого вагону, — пий тільки по Марусин поясок, більш не можна.

Це дивізійний фельдшер обносить бутлю з спиртом, звану „батьком”, і поїть на ніч своїх хворих і легко ранених.

Миколка ходить і вхлинає і гостру пісню, і корінний запах грітих консервів, і сам сміється з жартів, і сам жадібно слухає оповідань залоги.

Його мала фігурка блукає несмілива, далека. Обережно підходить до першого вагону, і раптом чийсь виразний голос мов хапає його за плече.

— Чого, малий, валандаєшся, не спиш?

І хтось зіскакує з даху вагону просто на землю, високий і зручний.

Усміхається до Миколки, а той слова не може вимовити. То ж сам сотник Гонтар, комендант цієї панцерної фортеці, корабля в степу!

— Ходім зо мною, малий.

І Миколка біжить за ним знов раптом щасливий. То ж комендант тих, що найгарніше б'ються, що б'ють вогнем і залізом і гинуть непритомні, але тільки разом із своїм панцерним кораблем. Той Гонтар, що під ворожими шрапнелями сміється, а його самого жадна куля не бере.

Іде сотник Гонтар степом і хитається. Іде стрункий в чорній уніформі, його кучерявим волоссям вітер грає, високе чоло похилив — і говорить сонним, невиспаним голосом:

— Щось, малий, здається, одна криза минула, а тепер друга йде. О, проклятий тифе! Приїхав я сюди, щоб воювати, а мене вітер гойдає. Ех, малий! — зупиняється, говорить до Миколки. — Коли б мені тільки до ранку протриматись, щоб своє зробити. А тоді вже нехай і тифи, і дідько з смертю приходять. Щоб тільки своє мале діло зробити, підкинути своє мале до великого діла.

— О, — каже Миколка з тугою, каже глухо — я малий. Непридатний я якось до жадного діла.

— Усі придатні, — каже Гонтар зимно, — кожний може придатись, малий.

І далі знижує голос, муляє його клопіт.

— Коли б тільки там у Вапнярці все було добре, малий. Щось наша розвідка нічого ані про „Коршуна”, ані про „Новороссію” не принесла. Може давно вже піроксиліну й динаміт нам під рейки позакладали на дорозі, може яка інша халепа, чи пастка?

— Не знаєте, пане сотнику? — питається малий жадібно.

— Не знаю, а завтра вдосвіта роблю рейд на Вапнярку. Такий наказ.

— Таж у них морські далекосяглі гармати, пане сотнику. І важкі мають. Чи ж устоїмо?

— Підем на одчай Божий! Не першина. Хоч у них і голів не брак: на самім „Коршуні” сім старих полковників і на чолі старшина генштабу, вишколена залага. Однак, — роздумує сотник уголос, — паливо є, вода є, повні льохи набоїв є — впорасмося з ними, як Біг дасть.

Миколка нічого не чує, його серце одна думка пригвожджує, раптом повітря йому бракне.

— Пане сотнику, — каже, — я піду розвідати, що там коїться? Вапнярка недалеко, а в мене коник жвавий, нагородований, напосний. Тільки оком кину й вернусь.

— Уб'ють, хлопче.

— Та я десь коня прив'яжу, походжу між ними. Я ж малий, мене й так ніхто не розпізнає, хто я.

— Уб'ють, хлопче, — говорить сотник, але вже не таким твердим голосом.

Та Миколка вже й папери йому віддає, і шаблю відчіплює, і відзнаки.

— Ви тільки перед паном поручником Шульгою заступіться за мене, коли що станеться, — просять.

— Не барись же, — говорить сотник Гонтар, — вернись перед п'ятою годиною. О п'ятій звідси вирушу! Но, з Богом — малий!

І Миколка біжить, ніг не чує, в поспіху коня виводить, сідлає. І їде.

... Панцерпотяги! Це, як у давні лицарські часи, маневрують потвори, ошукуючи й викликаючи, втягаючи в пастки і мечучи вогнем під ворожі кола, дощем сталі б'ючи об панцер. Виття і білі розриви шрапнелів, уночі червоні очі кулеметів, очі оскаженілої кітки. І, врешті, важкий дим ворожої гранати в середині панцерника задавлює всіх, і врешті вибухи власних стрілен снопом огня громовим похороном в саме небо кидають тіла вже мертвої залози.

Усе ближче під'їжджає Миколка. Він знає лінію Крижопіль—Вапнярка. Там довго перебувала їхня дивізія, довго точились бої.

Ось гостро заблищали рейки від ліхтарів Вапнярки. Гостро заблищали рейки, що то ними ходять потяги...

V.

Місяця не видно було. Так десь за хмарами жеврів. Рідко освітлена станція.

А проте Миколка все бачить: де яка залізнична вилиця, і чи ціла, і чи горить ліхтар, і де який залізничний рукав зайнятий. І бачить, — нема „Коршуна” в Вапнярці: певне, поїхав який дефект поправляти в Бирзулі.

— Дошкулили йому наші! — радісно шепоче і лазить поміж вагонами, між тарелями й ланцюгами, коли:

— Стій, пацан! — держить його вартовий.

Зовсім так, як у миколаївському порті, коли він кишмиш із мішків позичав. І так, як тоді, скривився, зібгався спійманий.

— Пустіть, дядечку, — попхинькує, — пустіть, їй-бо', більше не буду. Вугілля для тітки хотів набрати. Хворує вона.

— От я тобі покажу вугілля, такий сину, — каже солдат, пускає і на дорогу кольбою б'є. — Ти не бачиш, що тут військовий об'єкт, панцерпотяги, і ще й коменданта панцерпотягу іменини.

Поскавулює Микола для порядку, відбігає і дивиться в той бік, де показує солдат. Там стоїть довга черепаха „Новороссії” з її морськими гарматами, — і серце Миколці спалахнує радісно. З черепахи — шарварок, герготня і вереск.

— Одні п'ють, других нема. Боже ж ти мій, як добре!

Як ланя біжить Миколка до свого коня, у передсвітанкову млу поринає. Ось уже близько ті кущі, де прив'язав Чорта, і — майже головою вдарило когось у груди, і вже його держать чийсь руки.

— Піймавсь, петлюровець! — кажуть йому два кінні денікінці. — Прийшов нас відвідати? — питаються, і один валить його нагаєм на землю.

— Пропала п'ята година, — думає Миколка, і зривається, і лає їх найгіршими прокляттями.

Знов б'ють, люто б'ють.

— У нього ще тут десь є кінь прив'язаний, — каже третій денікінець, у цього петлюрівця. Я чув тупіт.

Був кінь, та — нема. Бо Чорт у куцах на той галас задкує, задкує, натягує повід, як струна, шарп — і зривається в поле. Женеться за ним денікінець, але даремно. Бо вже маштак спітнів, висох, шию наставив і мчить по ріллі, як по рівному.

Вернувся денікінець, ведуть Миколку. Що скаже Миколка слово, то й упаде під нагаєм, підведеться і знов падає під ударами.

— Бий його, Трухачев! — сміються два кіннотчики.

— Я його русському язичу вчу, — відповідає той задоволений...

— Так ти от як! — виходить комендант станції на підпитку. — Ти, сволото, шпигувати прийшов? А зна-

еш, чим то кінчається? — і показує на шию, ніби — петля.

Все одно Миколці.

— „А котра година?“ — думас. „Певне тепер Гон-тар повчає залогу, що мають робити. Ось помолились, ось команда: „Розійтись! Сідай!“ і парою зацвітає чорний панцерний паротяг“.

А тут якраз ще якийсь старшина виходить з вагону опецькуватий. Увесь у відзнаках, медалях, у золоті, як різдвяна ялинка.

— Що? — підходить, питається, а йому на свіжім повітрі гикається. — Большевика номер два привели?

Безформне лице від биття, утле тіло в лахміттю, смолі й смаровилі, та підводить голову Миколка. Губи розсічені попухли, невиразно говорить, а з притиском:

— Я — українець. То ви — большевики номер два, ви — зайти номер два на нашу Україну.

— Дивіться-но, як метикує! — дивується й гикає генерал у золоті. — Певне гімназист. Що ж ти, гімназист, навіть до моїх царських орлів на грудях пошани не маєш?

— Голий ти для мене! — кидає йому криком Миколка і падає під градом ударів, а генерал відвертається.

Як же ж тяжко б'ють Миколку! Раптом з болю тільки світло в голові бачить, і тугу чує, скажену тугу за життям, за всіма нитками його, за найменшою би-линою й пилиною того солодкого, повік солодкого життя...

Обертається генерал, дивиться на малу, затихлу, закривавлену купку тіла і стримує знаком і кольби рушниць, і піхви шабель.

— Зоставте його, чудо-богатири! — каже добро-душно. — Він уже має науку перед повішенням.

Відходять старшини від непритомного Миколки, солдати закурюють, один озирнувся:

— Ще дихає, — каже.

Та раптом увага всіх звертається в бік станції: звідти біжить, плутаючись у довгій шинелі-спідниці, вартовий старшина з телефонограмою в руці.

— Гаспадин генерал, — кричить іздалеку, — семафор збили, заставу коло вилок зняли, як дияволи з туману летять...

— Хто?

— Панцерпотяги петлюрівські. Їдуть двома лініями, найбільший панцерник наліво, їдуть з технічними сотнями, здається й піхоту везуть із собою. Цілою парою!

На останні слова щось світає в голові Миколки. Страшно болить усе тіло, не поворухнется він. І раптом чує разом з усіма тарахкотіння, і вистріли, і дудніння одної, другої, третьої гармати:

І лежить, і чує спішливі слова генерала:

— Як то, що ви кажете? „Новороссія” перепилась, а „Коршуна” немає. І ні одного паротягу під парою?

— Єсть „кукушка” до маневрів.

— Давать „кукушку” сюди швидше. Дать на ліву путь проти петлюрівців. Пустіть на цілу пару насупроти. Треба паротягом пожертвувати, зате їм панцерпотяг розвалим!

Побігли адьютанти.

Тут цілком приголомшення покидає Миколку, він іще лежить безсилий, але гарячково думає:

— „Ліва путь? Таж нею налевне йде панцерник сотника Гонтаря, Боже ж ти мій! Чотири гармати, чотирнадцять кулеметів, люди, а весь потяг, як ясочка, новісінький!”

— Єсть „кукушка”! — кричать денікінці.

Скоса озирається Миколка: бачить із депа поволі виповзає невеличка „кукушка”, її векслюють на інші вилки, на ще інші.

А з світанкового туману мов би громи зближались.

— Боже ж ти мій! — шепоче Миколка. — Найкращий наш панцерпотяг знищать, а з ним і всіх. Пропаде все.

І раптом спасенна думка опановує його, наповняє його жили новою кривлею, — починає Миколка потиху повзти.

Спочатку мало хто його зауважує. Повзе Миколка, стогнучи з болю і витираючи кров з лица, і повзе не від станції, а до станції. Може води хоче напитись?

А „кукушка” вже готова, вже наставлена, вже легко подзвенькуючи, приспішує біг, уже вискочив з неї зручний машиніст на купу піску, уже вона летить сама, як гарячий кулак, як погроза, як гостре лезо, що побрязкує.

Усе швидше попихкує, летить.

На мить заплющив Миколка очі — і бачить перевернуті вагони, розбитий паротяг, і чує хряскіт заліза, і крики ранених, і голос Гонтаря з розбитою головою: — „діло!”

І тут зривається Микола, біжить.

О, зрозуміли денікінці його! Куля свиснула коло його плеча.

Він біжить до зворотниці вилок тої путі, що нею женеться сліпа, смертельна „кукушка”. Хутко схамулились тепер денікінці, біжать, лаючись у свою віру і московську матір.

Миколка біжить під вистрілами: не чує болю в собі, не чує криків довкола, — падає грудьми на подавальний важіль зворотниці, та заїржавілі вилки не піддаються, не піддаються.

— Боже мій! — молиться Миколка. — Убий мене, але зроби.

— І в останній секунді вилка клацнула, і з гуркотом перескакує несамовита „кукушка” на сліпу путь, з пекольним сичанням пролітає просто на закінчення рейок, здиблюється, перевертається в повітрі і, як дитяча забавка, падає безсило набік.

Червона мла застелює очі Миколці — і все живе в нім покидає його.

Не бачить, як, виконуючи завдання, входять двома лініями панцеропотяги, б'ючи барабанним вогнем. По правій — іде прегарна „Хортиця” вся в огні, по лівій потужна „Вільна Україна”; на лінії „Хортиці” — „Вірний Син”, на лінії „Вільної України” — „Помста”, а за нею „Тасмний”. Проломом ідуть на саму станцію, цілою силою пари йдуть на ворога. Гармати й кулемети зяють вогнем, суцільним, безжалісним, українським вогнем.

VI.

— Ось іде й лікарська поміч! — сказав сотник Гонтар і виглянув крізь відсунені двері вантажного вагону.

Світло впало на лице Миколки, що лежав на підлозі, але ранений не відповів поглядом на світло, порожне було його лице.

Бо саме тоді Миколка був в раю. Сидів попліч із своїм маштаком (в раю й коні можуть сидіти), і вони розмовляли. Миколка, навіть, трохи дивувався, що його кінь так багато говорить. Підвівся врешті, поправив свій пишній, блискучий атласовий мундур з аксельбантами, що його носять усі в раю, і спитався:

— Яким чином ти говориш не по-киргизьки? Ти ж киргиз-маштак.

Коня то розсердило.

— Який же я киргиз? Я вродився в Старих Сенжарах коло Перещепиної, ти цього досі не знав?

Він безсоромно розлігся, оперся спиною об дерево і засміявся, іржучи. Потім дригнув ногами і болюче вдарив копитами Миколку, аж закололо в кульші.

І тоді вії Миколки задрижали. Задрижали, порушилися повіки.

— Бачите, він приходить до себе, — промовив лікар до сотника, витираючи шприц по впорскуванні в кульшу.

— Яке він має щасливе лице! — зауважив сотник. — Гей, Петре, — відсунув він громохкі двері, — а підведи сюди маштака пана чотового. Нехай полюбується на свого збавителя.

І перше, що побачив Миколка, розплющивши очі, це — соняшний чотирьохкутний дверей і в ньому темну, добру голову коня з великими, вологими очима і розвішеними вухами.

Маштак дивився мудро, ніби тількищо скінчив говорити. Одночасно почув Миколка, що його ранена нога щемить гостро, незносно.

— Боже ж ти мій! — сказав він все ж пошепки до коня, ледве ворущачи очима. — Чи ж я міг знати, що ти — із Старих Сенжар?

Кінь нічого не відповів, а Миколка, обернувши голову, побачив сотника і незнайомого лікаря, що зичливо слухали його шепоту.

— І ви, — дивним, сонним голосом запитався Миколка, — і ви, пане сотнику, теж в раю?

— Ні, хлопче, — відповів сотник дуже поважно, — ще якимось ані я, ані ти. Але коли б не твій маштак, ти б уже був давно в раю. Це він вирвався від денікінців і прибіг до нас. Тоді ми тебе й почали шукати. І знайшли. Тепер, дасть Біг, до раю не попадеш швидко.

Аж тут по східцях спинається, входить полковник Кудрявець, а з ним поручник Шульга густобровий, — очі йому всміхаються.

Перед Миколкою Кудрявець випростовується злегка:

— Дякую тобі, — каже, — пане чотовий, в імені командування.

Миколка слова не може вимовити. А потім, ковтувши слину:

- Що ви сказали, пане полковнику?
- Що дякую тобі в імені командування.
- Ні, то друге.
- Сказав: пане чотовий!
- А...

І дивиться сотник Гонтар: лице в Миколки ще щасливіше від того, коли про рай говорив.

Юрій Липа. *Нотатник*. Новелі. Том III.
Львів 1937.

Леонид Мосендз

ВЕЛИКИЙ ЛУК

Уже більше чверть віку висів він над ватраном Яхненків: великий папуанський лук з Нової Гвінеї.

Славний мандрівник, що з своїм козацьким розгоном до світу запізнівся вродитися на пару соток років, привіз його на Гетьманщину із своєї останньої подорожі. Незадовго до смерти він подарував його родині Яхненків, з якою був зв'язаний глибокою приязню.

Він не хотів його віддати до жадного музею, куди без жалю й без втіхи збував свої записки й збірки. Бо цей лук був подарунком від ворожбита-папуанця, з яким мандрівник колись побратався. Лук був славною зброєю. Поголос про нього йшов колись по цілому Макласвому побережжі. Бо жаден лук не придбав своєму власникові стільки черепів, як цей. Тонким карбуванням була позначена їхня кількість на твердому, як ріг, дереві й перевищувала півсотні голів.

Та не лиш цим був славен Великий Лук чаклуна. Він ще передповідав смерть. Але смерть не від старечого нездужання, не від хвороби, не в тіні приморського гайку. Ні, смерть бойову, войовничу: спис проти спису і кий на кий...

Тоді все одно, натягнена, чи ні, озивалася його жильна тятива дивною нутю. Була це нута така глибока й повна, як жоден інший тон, людині знаний. І виходила вона ніби з безконечної віддалі, що була всюди: нагорі й долі, спереду й ззаду, на небі й під землею. Вона нагадувала тасмничо-повний тон великих океанських мушлів, що гудуть захованими в них го-

лосами вічних предків. І коли озивалася — тоді плем'я знало: Великий Лук радіє з близького бою й тішиться з нового карбування...

У нового власника лук ані разу не загудів. Великий мандрівник безсило догасав на півночі, далеко від своєї соняшної батьківщини. Така ж смерть не торкалася Великого Лука...

Яхненки дізналися теж про цю властивість папуанського лука передповідати війни й смерть. Але віднеслися до неї насмішливо й скептично. І повішали його високо над ватраном, майже під стелею, щоб ніхто не міг досягти до нього.

Рід Яхненків був з тих старих козацьких родів Гетьманщини, де колись Великий Лук міг би бриніти безперестанку. Мабуть, бувши нащадками легендарних „Ігоревих воїв”, гонилися Яхненки світами. Ворскла, Жовті Води й Полтава, Грюнвальд і Сарагоса, Царгород і Відень — були тими етапами, на яких бігом віків зупинявся рід, шукаючи собі чести, а батьківщині слави. Німими свідками їхнього минулого були їхні козацькі могили.

Своя слава проминула, а честь войовників залишилася. Було щось проклятого в цій родовій честі, яка по інерції гонила рід і надалі по бойовищах слави чужої.

Семилітня війна, турецькі походи, Наполеонські війни... Австерліц, Москва, Ляйпціг... Усюди, де проходила чужинча слава, кривавився старий козацький рід. І нарешті загубив і сліди споминів про своє славне українське минуле, не признаючись до нього ані в півсні родових легенд. Жив уже для нової, чужинчої слави, вслухувався в її заклики до козацької чести й крові...

Останньою бойовою смертю в родині Яхненків була загибель одного з них в окопах під Плевном. Але тоді ще Великий Лук не висів над їхнім ватраном. А опісля прийшли спокійні часи...

Нарешті в домі всі майже забули про дарунок великого мандрівника. Забута, запорошена, з обвислою тятивою й двома стрілами навхрест висіла зброя над ватраном. Нічим не нагадувала про свою славу Великого Лука. Не бриніла ані разу. Були спокійні часи.

Лише одна стара Яхненчиха, мати господаря, пам'ятала ще тасмницю, що її звів колись великий мандрівник. Але нікому з молодих не зрадила її. Сама лише часом задумливо оглядала дивовижну зброю.

Аж одної зими, коли від голови родини, полковника Яхненка, не було вістей з далекої Манджурії, Великий Лук прокинувся зі сну. Того вечора надворі крутила заметіль, якої давно не зазнала околиця. Вона несамовито гула й висвистувала біля дому, вдираючись своїми голосами в кожну щілину вікон, дверей і коминів. Хльостала по шибках вітами вишень, термосила віконницями й зривала з даху спорохнявілі гонтини. А коли досягла апогею й зломила перед домом столітню ялину, яка нізащо не хотіла схилитися перед нею, — тоді озвався й Великий Лук.

До реву й посвисту бурі вступила нараз рівна й грізна нута. Вона покрила всі голоси, що висвистували надворі. Ні, була їхнім звуковим тлом, широким і глибоким, як далеке море. Зібрана в кімнаті родина замовкла, збентежено вслухуючись у незнаний тон. А він наближався й віддалювався, міцнішав і затихав, підносився й падав, як гудіння далекого велетенського органу. І не можна було пізнати, звідки він об'являється й куди зникає.

— Лук, лук! . . . — закричав восьмилітній син полковника, показуючи вгору. І всі обернулися до стіни над ватраном. Один з цвяшків, на яких висіла зброя, мабуть обірвався. Тепер у нестійкій рівновазі гоїдався Великий Лук на одному гвіздку. Мовчки сліdkували очі присутніх, як вихитувався він до темпу тасмничого тону. Амплітуда розкиву зростала, як міцнішала й наближалася грізна нута. І раптом спадала, як спадав

тон. Ніби чийсь могутній подув хитав по стіні дивовижним вагалом до модуляцій дивовижного звуку.

І вже здавалося, що це сам Великий Лук бринить згаданим знов тоном, розхитується в такт до власного бриніння. Мов зачаровані, гляділи всі на цю гру звуку й руху. Аж поволі тон, згасаючи, стих. Лук хитнувся й безвладно повис.

Усі сиділи мовчки, немов боячись порушити зняковілу тишу. Дружина полковника поблідлими устами порушила її перша:

— Де він? де він?.. Чом не пише?..

Вона почала вставати, але похитнулась і зойкнула. Свекруха підхопила її. Обидві жінки — мати і дружина — обнялися в тривозі за життя сина й чоловіка. Полковниці було зле... А за хвилину гнав до міста крізь бурю й заметіль очайдушний верхівець. Поспішав за лікарем помагати прийти на світ новому воякові...

Тієї ночі мало хто спав на хуторі Яхненків. До висвисту бурі мішалися зойки родільниці. А в покої з ватраном стара Яхненчиха похапцем оповіла полковниковому братові, своєму другому синові, легенду Великого Лука.

Молодик лише знизував плечима. Це було поза його світоглядом. Він зняв зі стіни зброю, обер прохно, натягнув з великим зусиллям суху жильну тятиву й пустив лук. Лук видав лише ясний струнний тон, цілком не подібний до того, що звучав тут раніше... Дурниці!.. Галюцинації!.. Бабські казки!.. А в відчинених дверях стояла радісна, сяюча мати й сповіщала:

— Онуки!.. Другий онука!.. Як же радується батько! Як радується!..

— Бачите, мамо, що цей лук віщував цілком інше, ніж ви казали. Він мені віщував небожа, вам онука, а братові сина!..

І знов до покою вступило полковникове ім'я і причаяність небезпеки, з якою він був там, далеко в манджурських степах.

Так з бринінням папуанського лука ввійшов у життя Марко Яхненко.

Але про його батька не було відомостей. Аж надто довго... Нарешті страшну звістку довідався першим брат: полковник загинув у кінному рейді до японського запілля. І сталося це, здається, тієї ночі, коли озвався Великий Лук...

Як не скривали все від жінки й матері, але нарешті й вони мусіли дізнатися... Козацькі родини довго не бідкаються. Найбільше боліло, що зотліє десь дороге тіло без чесного похорону...

Але вже весною прийшло на хутір велике листування в англійській мові з урядовими перекладами. Прийшли й особисті речі полковника, дбайливо складені в малий пакунок, і його шабля. І з болем та гордістю читала родина переклад японської реляції про смерть Маркового батька. Чесний ворог з пошаною й подивом висловлювався про хоробрість полковника, що сам один, покинутий вояками, боронився до останнього. Він упав між кількома зарубаними самураями. Вороги поховали його як героя з військовими почестями і засвідчували родині своє співчуття й подив... Над незнаною їм ще козацькою честю...

Усе це сталося тієї таки ночі, коли бринів Великий Лук. Він не зрадив своєї слави...

А потім знов прийшли спокійні часи. Полковників брат зайняв його місце на чолі родової традиції, ставши теж вояком. До неї ж готувався й старший полковників син. Обидва мужчини рідко бували вдома на хуторі. Один, коли дозволяла військова служба. Другий — коли дозволяла школа. А так хутір Яхненків, віддаль від великого міста, залишався королівством малого Марка.

Під доглядом двох жінок ріс Марко спершу одинок. Як не близькі були йому мати й баба, але найкращим товаришем був він собі сам. Сам вигадуючи виграшки й пригоди, він не тужив за великою компанією приятелів. Між сусідніми хлопцями не мав їх. Але опісля справжній друг появився. І була ним книжка.

Ледь навчившись читати, залівав він з книгою пригод до глибини саду й не чув, бувало, як збентежено гляділи й кликали його по всіх усядах. Він мандрував по далеких краях, приймав участь у войовничих пригодах, звойовував народи і підбивав землі. Це його, Колумба, вітали бронзові люди Нового Світу; це він, Кортес, полонив Монтесуму; це над ним, капітаном Куком, справляли дикуни канібальську перемогу...

А вернувшись до хати, він з острахом здіймав зі стіни папуанський лук, стирив з нього порох і даремне намагався натягти жильну тятиву. Могутня зброя для могутніх рук. І безвслідно натрудивши дитячі м'язи, обережно вішав Марко зброю на старе місце. Він, зідхаючи, дивився на неї, і ніколи йому так міцно не бажалося бути вже дорослим і міцним, як у той мент. Він бо бачив себе струнким і сильним мужем, що, притиснувши ногою один кінець лука, влучає міцною стрілою в ворожу ціль.

Велика родинна бібліотека, занедбана й заборонена, наскрізь пролізла шашлями, таїла ще в собі безліч інших покладів. Їх усіх відкривав Марко. Стягаючи з полиць якісь стародавні книжки, сірожовті від пороху й віку, подивляв спочатку хлопець чудернацькі літери, дивовижні віньєти, орнаменти й дереворити. З них гляділи на нього часом суворі гетьманські обличчя, часом митрополичі лица, або веселі й лукаві козацькі Мамаї чи київські спудеї.

Здивовано розглядав ці старі, незнані йому речі Марко й ніс запитатися матері чи баби.

— Звідки ти це взяв? — була їхня здивована відповідь. — Лиши, поклади на місце, бо запорошишся!

Ось були їхні висвітлення на всі причасні дитячі запити. Сам, не так розумом, як непомильною дитячою інтуїцією, доходив хлопець до розуміння тієї старовини. Це були свідки забутої батьківщини. Свідки українського роду, що колись був зрікся сам себе. Свідки, що століття ховалися в невиді забуття, не об'являючись нікому. І нарешті дозволили діткнути себе малій дитині. І ожили.

Читаючи першу сторінку півзотлілої книжки — „Вірші на жалосний погреб зацного рицера Петра Ко-нашевича Сагайдачного, гетьмана . . .” відчувала дитина легкий треміт. Але не жалю. Це був треміт не-свідомої радості над ще далеким, але вже певним воскресінням „зацного рицера” — України.

На початку саме цього таємного процесу відродження української душі прийшла війна. І дядько і брат відійшли на фронт. Ішли з радістю. Те, що відроджувалося в Марковій душі, було для них назавжди мертво. Знов тая ж родова вояцька честь заслонила їм причини і наслідки їхньої вірності. За кого й за що йдуть класти свої голови — не думали. Бо не лише самі не знали, але вже від кількох поколінь була обірвана з їхньої душі листва українських традицій.

На хуторі стало ще порожніше й тихіше. Мати й баба жили лише в очікуванні листів від синів. На Марка менше звертали уваги. А він, мов сп'янілий, пив безперестанку із таємного джерела відродження. Тієї зими він переглянув усі старі книжки, і коли б хто міг подивитися до Маркової душі — здивувався б: у дитяче тіло повернула вже родова душа, хоч ще під-свідомо-дрімотна перед цілковитим пробудженням.

А на весні прийшли перші удари. Під тим самим Грюнвальдом, де колись згинув предок, впали і нащадки. І брат і дядько пропали безвісти у гущавині пруських лісів, десь серед мережива мазурських озерець і болот . . .

Тоді від челяді почув уперше Марко легенду про Великий Лук: як Великий Лук сповістив родину про смерть його батька, як він народився тієї бурхливої ночі і як тепер знов Великий Лук гудів, гудів, як несамо-витий, віщуючи смерть брата й дядька. Марко з новою цікавістю оглядав давно знану зброю, але через кілька днів Великий Лук зник зі свого місця над ватраном. Лише незапорошена дугаста пляма значила місце, де ще донедавна висіла дивовижна зброя. Як не допитувався Марко, що з нею сталося, — але не отримував жадної певної відповіді. Великий Лук зник без сліду.

Наступної зими Марка віддали до міста, до школи. І та переміна його душі, що започаткувалася на хуторі, довершилася в місті. І почала набирати чинної форми. А все те довершило чарівне, вперше втілене в звук слово Україна. Чим глибше сягав розклад давно вже мертвої імперії, тим виразніше ставало це поняття: Україна. Воно висіло в повітрі, само злітало з уст. Звук, легенда набирали форми. Форма жадала цілі. А ціль спалахувала нагло, вибухнувши полум'ям нації.

Марко був замолодий. Але, як усі самотні — зрілий не по літах. І мати й баба не впізнали хлопця. Так, ніби чужинець, син іншого племені й інших обривів з'явився додому тринадцятилітній Марко. Таємно зникли із стін портрети царів і з горища об'явилися суворі гетьманські обличчя в спорохнявілих рамах. Жах матері й баби не був удаваний. Але не поміг. Хлопець завзявся, ніби в'їхала до нього стара „козацька лють”. Перестрашеним жінкам кинув він до обличчя всю силу свого запалу. Немов справді стверджуючи стару істину, що сховане від мудрих, відкривається дітям. І „мудрі” вступилися.

Тепер хлопець не мріяв уже про далекі виправи й пригоди. Його боліло, що замалий він і не може ще носити ані сірого жупана, ані шаблі, ані сидіти на коні, як новітні „зацні рицери”. Проте він спробував пристати до якоїсь козацької частини. Але його швидко

відставили додому. І він дав матері слово, що почекає ще кілька років, аж докінчить науку. Затиснув зуби й чекав...

З півночі насунули хмари. Гетьманщина, на роздоріжжі двох орд — північної й південної — встигла звоювати лише Дике Поле. Північ була сильніша. І тепер загарблива й нахабна, сунула вона до родючого краю, несучи на вимін облудливі азійські гасла.

Перші зударі прийшли на Гетьманщину. В околиці Яхненкового хутора йшли бої. На високій тополі вместились гарматна чата, подвір'я було повне ординарців, заклопотаний штаб не спав ночами, і пізно до ночі світилися вікна панського будинку.

У цій метушні Марко почувався, як вдома. Він знав околиці, як свою кімнату, водив стежі по знайомих лише йому доріжках через ліси й поза околиці сіл. Він забув про день, про ніч, про весну. Відчував лише, як грає й шумить у нім відроджена українська завзятість.

Проти українців стояли на дорозі міжнародні бригади. Набрані з бувших австрійських полонених, головню мадярів, вони відзначалися нечуваною жорстокістю й ганебною підлотою озвірілих наймитів крові. Мадяри були з них найгірші. Вони нікому не давали помилування, злобні й кровожадні прислужники Москви. Було щось символічне в цій союзі двох народів: зійшлися, спізналися й порозумілися дві азійські крові. Не було ганебности, яку б не зробили мадярські бригади. Так ніби Схід хотів наперед і назавжди помститися Заходові за свою азійську підрядність.

Після довгих боїв в околиці — хутір Яхненків мусів бути залишений. Як не боронилися козаки, але охоплена з усіх боків частина нарешті підлягла. Довкола хутора замкнулося коло смерті, і оборонці склали зброю.

То був ясний теплий день ранньої весни. Сонце ласкаво пригрівало, далечінь голубіла, межі просихали

й над ріллею тремтіли теплі повітряні хвилі. Але ніхто не помічав цієї краси. Серед крику жінок, ричання худоби й іржання коней догаряли запалені гранатами хуторські стайні, ще цокав десь далеко кулемет, а двір був повен стомлених, розгублених людей, що скидали на купу зброю.

У воротах уже стояли націлені до юрби чужі кулемети, озброєні чужинці ходили по двох між подоланими, щось кричали й лаялись своєю й московською брудною лайкою.

Але кількадесят оборонців таки замкнулися в панському будинку. Вони завалили двері, залягли за вікнами, виставили через віконця на піддаші кулемет. Перспективи оборони були сумні. Старий дерев'яний будинок під сухими гонтами спалахнув би, як віхоть соломи. Але нападаючим було шкода тих скарбів, що їм мріялися в панському домі. А оборонцям треба було тримати в руках хоч власне життя. Почалися переговори . . .

Цих кілька годин непевності й напруження пролежав розпалений Марко біля кулемета, приправлений подавати стяжку набоїв. Він не боявся. Навпаки, його серце тремтіло незнаною досі радістю близького бою.

Переговори закінчилися умовою: оборонці склали зброю, їм підтверджено вільний відхід з хутора. Але Марка треба було силою відірвати від зброї. Бо хлопець мовчки вхопився за держала кулемета й треба було його пальці відтягувати один по одному.

Хлоп'яча затятість була останнім опором оборонців. З усіх закутків великого дому сходилися похнюплені мужчини до великих сіней і складали в куток на купу непотрібну зброю. Мадяри покищо поводитися чемно. Але не встиг ще останній козак покласти на купу свою рушницю, як великий озброєний відділ мадярських вояків ввійшов до сіней . . . Почався грабунок.

Не зважаючи на протести й опір, оборонців почали обшукувати й грабувати. Мадярська лайка, удари рушничними прикладами, зойки й протести змішалися в невимовний гамір. Червоне начальство кудись зникло.

Марко кинувся до льоху, де були сховані жінки й діти. Їх саме виводили. Мабуть, хтось показав на власницю маєтку, бо двох безборонних жінок вже стерегли два озброєні мадяри. Їх вивели нагору й повели до окремої кімнати. Там почався допит.

Марко стояв між мамою й бабою перед кількома червоними мадярськими старшинами, що герготіли між собою своєю крикливою азійтчиною. Вони перебігли очима по жінках і все тикали пальцями на Марка, що дивився на них з тією нескриваною ненавистю, на яку здібна лише дитяча душа.

— Де сховані гроші? Де дорогоцінності? Де срібло? . .

Мати й баба мовчали, презирливо оглядаючи нахабну галайстру. Уже розмовляти з цією злодійською наволочтю було пониженням для їхньої гідности. Вони навіть дивилися не на них, а кудись понад їхніми головами. Туди задивився й Марко. Темний гетьман, міцно затискаючи булаву, косо дивився на знану йому, воївникові, сцену:

Горе переможеним! . .

На всі повторені запити, на грубу лайку й погрози допитувані мовчали. Тоді один з мадярів прудко підвівся з вигідного фотелю й скочив до жінок. Однією рукою він схопив під горло стару Яхненчиху, другою Маркову матір і стиснувши щосили, затряс ними, як осінніми яблунами. І довга, тріскуча, злобна мадярська лайка порснула з його уст.

Але це тривало лише мент, бо вже втявся Марко з усієї сили в насильника . . . Що сталося з ним опісля — він уже нічого не пам'ятав.

Марко прокинувся й хвилинку лежав нерухомо, збираючи докупі уривки притомности. Спробував пово-

рухнутися й зойкнув від болю. Боліло все. Ціле тіло було мов потовчене. Але найпекучішим болем озвалися руки й ноги.

Марко лежав на долівці з закладеними за спину й зав'язаними руками. Ноги були теж зв'язані на двох місцях: під колінами й долі. Зашморги були тугі, бо ноги цілком задеревеніли, а кожний рух руками спричиняв нестерпний біль. Він би, може, був легший, як би можна було хоч трохи постогнати. А так хлопець міцно зціпив зуби й якийсь час лежав, не ворухнувшись...

У цілковитій тиші, яка панувала в домі, не можна було нічого почути. Але вже звикле до невиді око стежило в сірому сумерку, що струмився з якогось отвору над головою. І Марко пізнавав уже, що він лежить у великій коморі, яка була на кінці сіней. До неї складали в домі всіляке старе, непотрібне барахло. Сюди, побитого й зв'язаного, вкинули його мадьяри.

— Але де ж мати, баба, що сталося з ними? Чому така тиша панує в домі?

І, шпигнутий в серце страшною дійсністю переженого, хлопець, не зважаючи на біль, напружив тіло й сів. Уже не дбаючи на пекельну муку, він без стогону підтяг під бороду коліна, досягнув зубами до мотуза й почав його перегризати. Нитка за ниткою піддавався мотуз, і швидко коліна були вільні. Зразу стало легше. Але найголовніше було попереду. Щоб увільнитися, треба ще було дістатися до зашморгів на руках і на ногах. Марко спробував з ногами, але дотягнутися зубами аж до стіп не було жадної можливості. Він пробував всіляко перекручувати тіло, але все було марно... Залишалися руки. І тут Марко застосував давно йому знану акробатичну штуку: лягти на підлогу горілиць і вигнувшись дугою, вийняти зубами підложену далеко під шиєю монету. Тепер ця вправа придалася. Він присовгався по підлозі до якоїсь меблі, вперся в неї ногами й почав вивертати зв'язані руки так, щоб підтягнути їх найвище до шиї. Страшний

біль шмигав у клубах рук і ніг, але, не звертаючи на це уваги, Марко вигнувся дугою і, загнувши голову, зближав руки до зубів. Звинне хлоп'яче тіло витримувало страшну напругу й піддавалося цаль за цалем. Нарешті хлопець вхопив зубами мотузок і почав жувати його . . .

Було тяжко досягти такого неприродного положення, але ще тяжче утриматися в нім. Але він з надлюдським зусиллям рвав зубами волокна й навіть не відчував, як слина зміщується з кров'ю із пораних ясен . . . І знесилений, майже непритомний, впав на підлогу, коли піддалося останнє волокно . . .

Руки стали вільні. Тепер було дрібничкою розв'язати ноги. Марко зараз спробував встати, але затерплі ноги не хотіли стояти. Він почав їх розтирати й аж кусав до крові губи, щоб стриматися від стогону при тому почутті, як оживають затерплі ноги . . .

Хлопець був вільний. Але що робити далі — не мав жадного пляну. Та перш за все натиснув на двері. Вони подалися. Його не зачинили. Це сповнило Маркове серце радістю. Він поволі-поволеньки, щоб, борони Боже, не рипнути, відчинив двері ширше й ширше та міг оглядати весь коридор. Біля дверей до великої залі, куди вдень зігнали полонених у домі, стояв стіл, а на нім ясно світилася лампа. Вигідно розлягшись у фотелю, спав при столі вартовий маляр з рушницею. У кінці коридору виступала з півми складена купою зброя оборонців дому. Крім вартового на коридорі не було живої душі. Тиша панувала над домом. Спали переможці й переможені, грабителі й ограбовані . . .

Що робити? Як би була при руці якабудь зброя! Але страшно було пускатися через цілий коридор до складеного в кутку арсеналу. У коморі ж не було нічого, крім старих стільців, постелей, столів і інших спорохнявілих речей. Хоч би міцна палиця! Опаморочити сторожа, випустити з залі в'язнів, напасти на

поснулих мадярів... Хлопець аж затремтів від перспективи бою й перемоги. І в сірій невиді комори почав напомацки шукати якоїбудь зброї. Він дотикав стін, запорошених столів, образів і не знаходив нічого. Він ліг на підлогу й поповз на животі під постелі, соваючи руками по густому поросі. І нарешті намацав якийсь довгий, тонкий дручок. Він витяг його зовсім, посунув по нім руками й майже скрикнув від радості. Це був лук! Папуанський лук, колись таємно так зниклий і тепер у найвищій потребі знайдений.

Не пам'ятаючи себе від радості, засунувся Марко знов під постіль. Там були й обидві стріли. Він встав, притиснув лук одним кінцем під стіну й спробував натягти тятиву. О, тепер він був міцніший! Жильне око загачилося за другий кінець, і тятива нап'ялася.

Тремтячими руками поставив Марко лук перед собою. І перелякався. Чи то від хвилювання розтьохкалося йому серце і кров кинулася до голови, але здалося йому, що тятива сама затремтіла й загула. І цей звук був низький і глибокий, як жаден інший знаний йому звук... З калатаючим серцем, переляканий, стояв хлопець, притискаючи до себе з усієї сили дивовижну зброю, затуляючи її руками, щоб затамувати грізне гудіння. Так хвилинку стояв він збентежений, згадавши колишнє оповідання. Але гудіння як раптово піднеслося, так раптом замовкло... Може, це був і не лук, а на далекому фронті передранкова гарматна канонада!..

Марко вже не вагався. Він знав, що має робити. Знов обережно почав розчиняти двері й прислухуватися. Але було тихо, як і раніше. Вартовий спав так само, тримаючи рушницю між колінами, закинувши голову на високу спину фотелю. Його розхристаний мундур відкривав порослі чорним волоссям груди, що рівномірно віддихали.

Марко притиснув лук спіднім кінцем до порогу, підпер виставленою вперед лівою ногою, поклав стрілу. Він цілим тілом відхилився назад і почав натягати

тятиву. І як би так, напружено-зосередженого, з бойовим полум'ям в очах, побачив його папуанський чаклун, від був би гордий, що славна зброя попала до таких войовничих рук . . .

Придалися дитячі вправи в стрілянні. До мадяра було біля десяти кроків. Нап'яту тятиву вже не можна було втримати. Маркові зійшовся світ лише на вістря стріли, що запірилася у ліве підгруддя. Він пустив . . .

Мадяр лише стріпнувся . . . А Марко вже був біля нього, вже тримав у руках його рушницю і відчиняв двері до залі, де один на одному сиділи й лежали обеззброєні козаки . . .

Захоплені у півсні, але відчуваючи невідкличний кінець, мадяри боролися, як скажені. Але ще більш оскаженіли козаки. Крик, стріли й вогонь ступали до весняного неба. Помилування не було нікому . . . І нарешті запалений старовинний дім горів, як велетенська свічка серед тихого весняного ранку. Під його згаріщами залишився цілий мадярський червоний курінь . . . Дух Великого Лука повернувся до країни предків з величним почотом . . .

— Цю історію розказував мені, — докінчував своє оповідання Давид, — молодий Марко Яхненко. Невдовзі перед тим, як одійти в останню партизанку. Щоб не повернутись.

Леонид Мосендз. Людина покірна.

„Оповіді”. Вінніпег 1951.

Федір Дудко

КУБАНСЬКА КОЗАЧКА

Ще вчора рвалися тут стрільна, розміували залізничий насип і засипали фонтанами землі ворожі панцерники. Ще вчора тричі на ці зелені горбки з криками: „Слава!“ кидалися в атаку козаки і тільки за четвертим, проломовим ударом прорвали залізний перстень ворожих окопів. Лише вчора кипів тут бій і пирскала гаряча кров на траву.

А сьогодні цвірчать усюди трав'яні коники, захлискуються жайворонки в небі і легкий вітрець, надбігаючи з мочарів, бадьорить приляглу, стоптану людською борнею молоду траву.

І тиша, споконвічна тиша знову залягла скрізь: по чорних ямах, де ще вчора гуділо і блискало смертю, по вогих низинах і по зелених пасовиськах, де може колись вмирали за волю гайдамаки, де може сотні літ перед тим стирчали в землі скроплені козацькою кров'ю гострі татарські стріли, де тисячі століть тому ходили табунами мамути і троцили ногами височезну, як ті осоки обік насипу, зелену папороть. Хто знає!

Ми з Дмитром ідемо залізничим шляхом, мовчки озирасмося по боках, іноді зупиняємося і так само мовчки, без слів рушаємо далі.

Тиша. Тільки далеко десь, там, куди блискучими шнурами біжать сталеві рейки — глухо, з перервами б'ють гармати.

Позаду нас, на стації — поїзд. Раненько, вдосвіта він привіз нас сюди і тепер, завмерши в німій тиші, стоїть. Їхати далі нема куди: за другою стацією перед

нами йде бій. Це — „залізні запорожці”, ті самі, що четвертим наворотом учора проломали пажерливо наставленими багнетами фронт на цих горбках, здобувають Проскурів. У них довгі, як гадюки, пасма волосся на виголених головах (у полон не здавайся!), у них романтичні шлики на молодецьки заломаних шалках і старий запорозький блискучий батько-Дніпро перед очима. О, удар їх страшний, а крива шабля в руці затиснена міцно й рішуче!

А там, позаду, звідки приїхали ми, за три перегони від цього місця — галицький кордон. Там — також бій.

Старими австрійськими дорогами, старими цісарськими мурованками, де стоять іще смугасті стовпи з габсбурзькими орлами — повзуть сюди, в наш бік, сиві австрійські канони, коливаються на вибоїнах доріг величезні, як у циган, фургони з розп'ятим брезентом, а за ними з боєм, уперто залишаючи крок за кроком, відходять знеможені, змучені галицькі частини.

Там і тут — два зовсім інші світи. Там і тут — два протилежні бігуни.

Там — уся мужва при борні. Там по біленьких хатках, де висять іще портрети старого Франца Йосифа і де величаво, як старозавітний Мойсей, із жезлом у руці стоїть у божниках Митрополит у білих шатах — там самі жінки та діти. Без грайцара за душею, без хліба у коморі, без курчати на обійстю.

Тут — сито і спокійно визирають з-поза обор у зелених садках дядьки, що повернулися додому з царської війни. По хатах у них — крісла з розібраних панських садиб, по комірках і горищах — мішки з цукром і кулеметні паси з набоями.

Там — голод і тиф. І всі страхіття воєнної пожежі. Тут — ситість, гаразди і лукава усмішка в сторону тих, що маленькими жменьками йдуть у військових колонах.

Там змора війни, цілі колонії вошей у зморшках обвивачів на стрілецьких ногах. Тут — прохолода весни й благодатні пашківські та садківські республіки з неграмотними батьками-отаманами, з гаремами баб, з племінною худобою по загородах і самогонними кубами по хатах.

Два світи. Тільки одна й та сама по цей бік і по той бік — пісня жайворонків у небі та сухе скреготання рябих сорок на верхах сонних придорожних верб.

Ми з Дмитром перестрибуємо рів із волохатими стеблами срібного полину і зупиняємося під тіннявими осоками.

Поїзд у далечині — як довга зелена капустана гуси́нь. І як мурахи коло гусени — маленькі постаті людей. Це — мешканці поїзду: гарно виголені хлопці в чепурних військових одностроях і молоденькі дівчатка-машиністки в пікантних неглиже, з лінивими руками і з підмоченою, як Дмитро каже, репутацією. Військове міністерство.

Ми — чужі люди в поїзді. Ми там тільки гості, яким дозволено їхати доти, доки не здибаємо в дорозі якогось шпиталю або військової санітарної колони.

Дмитро скидає кашкет з голови, дивиться на поїзд і каже:

— То ти думаєш, що треба вистріляти садківську республіку? Що? Ну, а чим тобі ця республіка гірша від пашківської, га?

Я мовчу. Мені відома ненависть фронтовика до тих, що в запіллі, а тепер, коли я сам їду в цьому поїзді, вона трохи й мені зрозуміла.

Права ранена Дмитрова рука висить на перев'язі, і я бачу, як пальці її поволі стискаються.

— Возять цих дармоїдів! А всі в один голос кричать, що на фронті людей чорт-ма! Та я б узяв усіх цих мазунчиків, прикував би залізними ланцюгами до скорострільів і — просто на передову лінію.

Дмитро дивиться на поїзд.

— А в уряди й військові канцелярії — інвалідів.

Потім хвилину думає, призириливо відвертається від поїзду й каже:

— Ну, а щодо цих прекрасних наяд, то всіх їх у обоз для обслуговування фронту.

Я не відповідаю. Сперечатися з Дмитром, значить наразити себе і ту бідну дівчину (на ім'я Настя) на зайві кпини, а може й ще гірше. Хіба я не знаю Дмитра?

А Дмитро, злобно вгадуючи мою мовчанку:

— А та твоя Настя, чи як там її, може чи не найгірша з усіх. Я тобі кажу! Мені тільки глянути — і я вже бачу. І мені дивно, що ти ще двох слів з нею не сказав, а вже уроїв собі чорт знає що. І кубанська козачка вона ніяка — бреше. Кубанські дівчата чорняві, а вона русява. Та й звідки тут кубанській козачці взятися? Ну, а коли б навіть і так, то що таке кубанська козачка, хотів би я спитати тебе. З іншого тіста зліплена, чи як?

І пішов Дмитро, і пішов. І коли б не та острога, на яку він, ідучи, наступив ногою в траві й яку чомусь (чому — сам Бог святий знає) признав за острогу вбитого кіннотчика-большевика — від бідної Насті не лишилося б і мокрого сліду.

А коники в траві цвіркотіли безупину, і було так тихо й приємно на душі, що не хотілося думати ні про вчорашній бій, ні про що на світі.

Далі починалися мочари і ми повернулися назад.

Під осокорами Дмитро зупинився знову і почав свої стратегічні міркування, оглядаючи поле бою. Коли б большевики стояли не тут, а ось там, трохи далі під лісом, вони виграли б бій. Власне цих кілька кроків і рішили всю справу. Чому вони були такі фатальні для большевиків, ці пара кроків — того не міг би сказати ні Наполеон, ні сам премудрий Соломон. Але для Дмитра це було так ясно, як два рази два — чотири.

Я не сперечався. Нащо? Бідні большевики! Коли б ви мали в себе Дмитра за полководця — до ваших ніг

схилилися б не тільки знамена Петлюри, а склав би ключі від царства небесного сам Петро святий.

Дмитро перестає говорити і, раптом показуючи кудись рукою вбік, де переливалися жита:

— Знаєш що — ходімо ось так просто житами в цей бік.

— Куди? — питаю.

— Куди! Ходім — та й усе.

Ми перестрибуємо рів і зеленою межею йдемо поміж високим стеблинням. Спереду Дмитро, позаду я.

Зправа і зліва визирають із жита голубі очка волошок і ще якісь жовтенькі квіти, яких назви не знаю — і я гладжу їх простягнутою рукою по головках. Може це тільки паршивий бур'ян, що занечищує збіжжя хліборобів, але сонця так багато навколо, що його стане для всіх. Ростить собі на здоров'ячко поруч із житнім стеблом!

Високо над нами в гарячій синяві захлискувалися жайворонки, по боках у густому стеблинні цвіркотіли коники, а десь у далечині важко, немов задихуючись від спеки, бухкали гармати.

Дмитро, що йшов спереду, раптом зупинився і, неначе злякавшись чогось, почав відступати. Що там було — я за його широкими плечима не міг бачити.

А що там, Дмитре? — стривожено спитав я.

Дмитро, як ведмідь, незадоволено промурмотів щось і, ступивши вбік, відкрив мені дорогу.

Я зиркнув і випростався. Вбік від межі сиділа в житі, схилившись над книжкою, Настя. Стрункі босі ноги її були рівно зведені, і вона нагадала мені чомусь мою сестру Наталку, що була там десь під большевиками.

Я незграбно ступив наперед і, дивлячись у її здивовані очі, посміхнувся.

— Читайте? — спитав я, не знаючи, з чого почати.

Питання було дурне, бо ясно ж, що коли людина сидить із книжкою в руках, то не солить же вона огірки.

Настя якийсь час мовчки дивилася на мене і нарешті відповіла:

— Читаю.

— Цікаве щось? — знову, глупо всміхаючись, спитав я.

— Як для кого! — неохоче відізвалася вона.

— Як це розуміти?

— Для мене цікаве. А для вас — не можу знати.

— Роман якийсь?

— Ні, не роман.

І, відгорнувши назву книжки, показала мені.

„De bello Gallico” — здивовано прочитав я.

— Так? — скрикнув я, не сподівавшись. І, щоб показати Насті, що я також сьорбнув дечого з латини, спитав: — Veni, vidi, vici, значить?

— Veni, vidi, vici! — просто відказала Настя і, вирішивши, що розмова скінчена, встромила очі в книжку.

— А ми це погуляти в жита вийшли! — пояснив я. — І ось на польову русалку натрапили.

Вона мовчки подивилася на нас і, нічого не сказавши, знову спустила очі в книжку.

— Ну, не будемо вам перешкоджати! — проговорив я і перейшов попри неї. Ступив кілька кроків і озирнувся.

Дмитра не було.

— „От дивак, утік!” — подумав я, але не пішов слідом за ним.

Відійшов кілька кроків далі, зупинився і став вслухуватися в шелестіння колосся. Потім ступив убік, на ту саму ниву, де сиділа Настя, і сів.

— De bello Gallico!” — подумав я, заклавши руку за голову, і ліг у жито. — А Дмитро — мугера й лісовий медвідь! І з якого боку не підходить до нього — пещерний чоловік.

Дзвеніли мухи над стеблинням, тріпотіли крильцями метелики. І в моїй пам’яті виринуло чомусь шкіль-

не оповідання про зустріч великого Цезаря з войовничим, зарослим волоссям і вкритим шкірами Верцингеториксом... *De bello Gallico!*.. Були часи, а тепер там, де половецька кіннота замітала свої сліди кінськими хвостами, бухкають козацькі гармати і пришикло слухає їх золоте колосся пшениці. Прийдуть нові часи і нашим дітям будуть розповідати страшні казки про криваву боротьбу з большевицькими ордами.

Білі хмари надо мною сліплять очі, і я закриваю їх. Гудіння мух, шепіт колосся... *De bello Gallico*... Цезар і струнконога Настя... І цвірчання польових коників у диких половецьких степах...

Скільки я спав — не знаю. Пригадую собі енергійне термосіння маленької ручки, якою Настя вхопила мене за пазуху, і тихе вперте її шепотіння над моїм вухом.

— Та слухайте ви, слухайте, просніться нарешті! Ах, Боже ти мій, ну — просніться вже!..

Я розкриваю очі і бачу близько коло себе її заклопотане, стривожене обличчя.

Поки я надумався щось їй сказати, вона швидко простягнула до мене руку і закрила мені рот своєю теплою маленькою долонею.

— Тихше! Повні жита навколо нас садківчан... Готують напад на наш поїзд...

Серце моє тривожливо затріпалося, сонливість, як ящірка, шугнула в жита.

Я швидко сів.

— Що?.. Садківчани?.. — запитав я, широко розкривши очі.

— Садківська республіка!.. Бандити!.. — пояснила Настя. — Пролазять житом до залізниці і хочуть несподівано вдарити на поїзд. Треба негайно попередити своїх!..

Я сидів, і не знаючи, що робити, кліпав очима.

— Зараз лізьмо . . . Ви одною, я другою стороною... Тільки, прошу вас — не кваптеся занадто і не шелестіть. А коли вилізете на шлях — не робіть гвалту, а спокійненько собі, немов нічого не сталося, ідіть до поїзду і негайно повідоміть команданта. Ну, з Богом!

І гнучко, як кітка, вигинаючись, вона шмигнула через межу в жито.

Я подивився вслід їй, і, залишившись сам, стрепенувся.

— „Симпатична історійка! — подумав. — Можуть перестріляти всіх, як горобців . . . Це ж веде їх та дика худобина, отаман Довбня, що тричі з Сибіру втікав! . . . На джентлменство його покладатись годі . . .”

І я подався житами. Перші мої рухи кинули мене в одчай. Мені здавалося, що я підіймаю такий шелест, яким можна сполошити цілу околицю. Але гаяти час було неможливо. Ану ж вони випередять нас! І потім Настя. Ще подумає, що я вмисне ховаюся в житах!

Одного разу видалось мені, що я наповз просто на бандита, і я похолов від страху. Але приглянувся і розпізнав темно-зелений кущик якоїсь рясної рослини.

— „Скоріше, скоріше, щоб вона часом не випередила мене!” — підганяю я себе.

Але коли підліз до краю так близько, що мені видно стало з-за стебелиння шлях, на мить затримався: — ану ж вони наготові сидять уже в ровах!

Подумав і почервонів до кінчиків вух. Ну, то тоді лягай, хлопче, тут у житах і бережи своє велике, дорогоцінне життя! Хай вони вистріляють усіх, заберуть у полон ту відважну дівчину, що довірила тобі почесне завдання, а ти собі лежи, хоробрий вояче й чесний патріоте!

Я підліз до самого краю і, впершись долонями в траву, визирнув на дорогу. Повернув голову в один бік, повернув у другий і раптом побачив Настю. Швид-

ко, що було сили в ногах, вискочив із жита в рив і, пригинаючись побіг до неї.

— Та тихше ви — от теля незграбне! — сердито проговорила Настя і, вдаривши мене долонею зверху по голові, посадила на дно рова.

Потім глянула здовж жита і шепнула:

— На той бік насипу! Швидше!

І коли ми перелізли рейки й опинилися на другому боці, низько схилилась і побігла.

Першим від нас був паротяг.

Настя, не перестаючи бігти, повернула до мене голову:

— Я побіжу до коменданта, а ви вскочте в машину і попередить машиніста. Хай розводить пару і буде готовий до маневрів.

Ми підбігли до поїзду, я вскочив у машину.

Поки машиніст, кліпаючи очима, зрозумів мене, я почув рух у поїзді. Вискочив із паротягу і побачив, як Настя, тримаючи рушницю, біла прикладом по плечах якусь гарну дівчину в коротенькій спідничці, суворо наказуючи їй:

— Ані звуку більше, чортополоху сопливий! Лягай, як тобі кажуть, на підлогу в вагоні каменем.

І раптом, ухопивши за рукав якогось елегантного молодця, що вже збирався чкурнути в куці, сказала:

— Так? То це по-лицарськи так? Негайно беріть рушницю і лягайте ось тут за рейками! Ну?!

За яких п'ять хвилин поїзд завмер у тиші, а з боку його, розсипавшись у розстрільній, лежали за насипом три десятки мужчин із зброєю в руках.

Я лежав недалечко від паротягу і чув, як Настя говорила комендантові:

— З цього боку, пане полковнику, нападу бути не може. Тут низина і вони розуміють не гірше від нас, що ми їх усіх перестріляли б, як шпаків. Напад може бути тільки з тої сторони. Прошу наказати всім скорострілам узяти приціл на той бік.

Потім Настя обійшла ззаду розстрільну і сказала нам:

— Чому так густо, панове? Розсиптеся трохи.

І, подивившись назад, на зелений вигін, заговорила до коменданта:

— Всі вигоди бою по нашому боці, пане полковнику. Сонце за нами і буде сліпити їм очі. Я не чекала б на напад, а перша відкрила б вогонь із скорострілів по житах. Накажіть, пане полковнику!

Але полковник вирішив інакше. Він вирядив один скоростріл і двох людей на високу залізничу водокачку.

Залягла німа тишина. Хвилини тривожливо минали, а нападу не було.

— Та це не бандити були, а горобці в горосі! — почав глузувати хтось. — Це Насті приверзлося з перестрашу.

В цей момент прибіг до полковника спостерігач з водокачки із вісткою. Бандитів видно з водокачки, але головна їх маса повернула назад і відходить польовою дорогою при двох скорострілах. Видно з усього, що вони помітили приготування в поїзді до відсічі і не відважилися нападати.

— Ну, то кропніть їм трохи із скорострілу навздогін! — наказав полковник, і спостерігач побіг.

Минуло хвилин зо дві і ми почули, як оскаженіло заклацав зубами на водокачці скоростріл. Протеркотів трохи, затих. Протеркотів іще й затих зовсім.

Бандити втекли, залишивши три трупи в житах.

Перед вечором вийшов комендантський наказ, що оголошував подяку машиністці Насті Чміль, донці козачого осавула, за геройський подвиг, а всі мужчини в поїзді були змобілізовані для вартової служби вночі.

А коли спустилася ніч на землю і в темні вікна вагонів (наказ коменданта забороняв світити світла) почав повівати вітрець із поля, я сидів і мовчки дивився збоку на Настю. Подихи поля забігали їй за рукава і надували, як гумовий бальон, блюзку, що наївно трі-

потіла на ній. І в цьому трепетанні блюзки і в розпуценій на ніч довгій русявій косі її було щось ніжно-дівоче. І ніяк не хотілося вірити, що ця дівчина врятувала життя може не одному з тих людей, що сиділи так спокійно у вагонах або чатували навколо серед нічної темряви.

Я сидів коло вікна, сусіднього з тим, звідки визирала Настя, дивився в поле, в ніч, де сліпими вогниками ходила небезпека, де серед пом'ятої пшениці лежали неприбрані ще трупи бандитів, на чорну тиху землю, над якою лежала густа непроглядна пільма.

Раптом Настя повернула голову до мене й сказала:

— А знаєте, я книжку залишила в полі.

— Яку? De bello Gallico? — спитав я.

— Ум-гу. Там, де сиділа.

Хтось швидко коло мене встав на ноги. Я озирнувся і побачив Дмитра. Він незграбно переступив з ноги на ногу і, шуркаючи чобітьми, перейшов до Настиного переділу. І я почув його голос:

Я зараз принесу вам книжку.

— Ну, ще щось вигадайте! Як ви її серед ночі знайдете?

— Знайду! — сказав він рішуче.

— Покиньте! І на те місце не потрапите, і небезпечно тепер серед ночі полями вештатись.

Потраплю! — сказав Дмитро, засопів і додав: — Дозвольте вже мені мати цю приємність.

І швидко вийшов із вагону.

Довго не було Дмитра. Ми всі вже почали непокоїтись за нього, коли раптом виринула з пільми його постать коло Настиного вікна, і ми почули, як він, простягаючи щось Насті, глухо сказав:

— Ось, маєте вашу галійську війну.

Федір Дудко. *Дівгата огайдушних днів*. Авґсбург, 1948.

Наталена Королева

М О Л И Т О В Н И К

... *“Misericordiam volo et non sacrificium”*.

Обом Торелі — матері й синові — щастило у всьому. І не дивина, коли в їхній хаті був такий молитовник! З самого Риму, з прощі святої принесла його стара Асунта. Сам Папа власноручно благословив його, благословляючи ж, ще й пообіцяв:

— „Молитимуся, — сказав, — за тебе і всіх твоїх”.

— Те всім, до кого з прочан промовити зволить, обіцяє Найсвятіший Отець, Тіа Асунто. Всім! — збивав Асунтині гордощі дом-Дженаро, парох. Пересвідчився бо падре, що старших людей на пиху, як рибу на гачок, хапає лукавий.

Таж Асунта знала, що знала:

— „Коли їй увічі Папа обіцяв, що молитиметься за неї, — то й молитиметься і за неї — Асунту, й за її синочка-одинака Панталеоне. Як же інакше?

І — видно, — що з тих „особистих” папських молитов і все добро, що може собі людина бажати, сходило на Асунту. Сина доброго, найліпшого рибалку в селі, побожного, працьовитого, до всього рвучкого й до матері уважного дав їй Господь. Ніколи не повертався з ловів Панталеоне з порожнім човном. Тож і на свічку до храму Божого, й на новий фуляр завжди мала Асунта свіжий гріш. І хату, що розпочав був ставити ще покійний чоловік, з сином добудувала. Мала її таку, майже, як дім парохів: чепурну, чисту й завжди в порядку. А як Асунта хоч і дужа всім тілом, припа-

дати восени на ногу почала, — поштивий син подбав і про служницю — не служницю, а все ж таки — помічницю. Була це сирітка Лючета, що з хати до хати тинялась, поміж чужих людей никаючи: там тиждень, там місяць, але ніде сталого житла не мала.

Візьмемо малу до хати на стало, — сказав Панталеоне. — Не об'їсть, а часом вам, мамо, таки й до помочі стане!

І добре зробив, бож і старій на душі веселіше, та й малій „у бабусі”, як у Бога за пазухою. Виспівує мале дівчатко та дзвонить сміхом і в хаті, й поза хатою, аж заздрощі беруться декого.

Та не кого ж, як Памфіло.

Був рибалка, як і Панталеоне, звинний, як вітер, здоровий, як море. Та все ні до чого, коли нема в людини долі. На простір вийде, самий дріб'язок принесе; пощастить на влови — так не продасть і половини. Був сирота й не міг дати собі ради. Хата старіється, а часу та й грошей не вистачає, щоб до ладу привести. Оливи в садку — немов чорти з них мотузи крутили, самий вузол та дуплина, і — звісно — нічого не родять. Та, що вже там! Неначе таки хтось того ставного парубка наврочив, бож до всього ще й закохався Памфіло у найгарнішу дівчину з цілої околиці.

Рожева, як зоря, крутобока, мов новий баркас, вилискувалась Кармела. Засміється — немов сонце на хвилях заграє, а поглядом і хворого з ліжка зведе. Таж останнім часом мало коли до Памфіло Кармела сміялась. Хібащо зачепить уціпливим жартом. Алеж на Панталеоне, як і всі дівчата, оком накидала. Та Памфіло не з тих, щоб від дощу під стріху ховатись.

— Ой, не моргай ти, дівко, на інших! Будеш таки мені жінкою, Кармело!

— А, звісно! — на те йому красуня. — Он бачиш Божого Янгола-хоронителя на скелі? — показала на святу статую, що від лиха захищала рибальське село.

— То що?

— Отож, тоді піде з тобою до шлюбу Кармела, як той Янгол кам'яний до моря крилами обернеться! — А сама мало на локшину смушки, що клепала, не посікла. Січе, січе, а на очах — сльози, уста міцно застиснені, аж зуби скрегочуть.

І бачить Памфіло, що й тепер не проти нього Кармела. Тільки глізує нечистий над ним і його долею. І присягнув на всіх святих юнак, що таки долю до себе приверне.

З того дня мав лише одну думку: святий талісман — молитовник Асунтин мусить бути його, бодай хоч на якийсь час. Як хмарка, що з неї постає сирокко¹, і виплила з Памфілового серця та легенька думка. А за хвилю вже, як сирокко, робила в його душі хуртовину. Не бачить і світу білого. Замість з хлопцями в море йти, сидить і сидить біля Янгола, на простір дивиться, сам в собі все ті самі думки переполіскує. А що був парубок чесний і побожний, то не звик ходити манівцями, добувати чогось хитроцями та крутіємством, і спробував на чисто:

— Продай, брате Панталеоне! Тіа Асунта знову бо на прощу піде й новий, ще може ліпший принесе! . .

Панталеоне подивився зневажливо, як на дурня, і сплюнув:

— Запитай у дом-Дженаро, як тих людей звать, що вони за гроші святощі купують? А тоді прийдеш мені сказати, як маю тебе кликати.

А Памфіло лагідно:

— Ну, то найми! На місяць, або хоч на тиждень. За місяць буду тобі півроку в наймитах служити без платні . . .

Панталеоне опік його презирливим поглядом і відійшов мовчки.

Таж це не помогло. Мов краб у босу ногу, вп'ялася в Памфілове серце та думка. Її одну вважав за спа-

¹ Сирокко (sirocco), рід льокального вітру.

сенну. А що вже вирішив бодай і гріх поповнити та хоч на час молитовник привласнити, на сповіді будши, наперед признався, що, мовляв, украв він чужу, дорогу книгу, яку однак — обіцяє повернути. Та не надовго polegшало на серці й по сповіді. Бож в неділю — саме в Пальмову — все село бачило, як при виході з костелу Панталеоне подав свяченої води Кармелі. Вона ж, ту воду приняла й, християчесь, до Панталеоне всміхнулася.

Увечорі приловив Памфіло Кармелу на скелях біля Янгола:

— Побережи своє життя, ragazzo. Чи гадаєш, що Памфіло з тих, що жартують? — Ragazzo кози пасе на скелях. Мене ж, хлопче, коли забув, Кармелою хрищено.

— Знаю! Але бережись, Кармело! — вхопив був дівчину за руку. Та крутнула руку, вперлась у боки й глянула Памфілові аж у саме серце:

— Ні тебе, ні жадного іншого не злякаюсь. Чи жартуватимеш ти — мені байдуже, я ж сміятимусь, до кого схочу. І за кого схочу, за того й піду. Досить вже мене через тебе осмішувано...

І нестримним потоком полилися нарікання, що життя їй нема від часу, коли хлопці за цвинтарем у комашиннику жаб'ячий кістяк відкопали. Всі сусідки та й інші баби тепер їй Кармелі тією жабою допікають, ніби вона жаб'ячими вилицями — подумаш! — Памфіла чарувала...

— Ліпше най мене хвилі об скелі розіб'ють, як через тебе й далі той глум маю зносити...

Й не встиг парубок рота розтулити, як пурхнула Кармела за відламками скелі, затуливши лице попередницею. Таж видко, не плакала довго. В понеділок побачив Памфіло її з Панталеоне: привселюдно на майдані розмовляла. Побачити побачив, але й пари з уст не пустив. Обминув, неначе незнайомих. У вівторок — знов — до Асунти в хату бігала, нібито глици

їй потрібно було позичити. І, як меч Мадонни Дольорози, прошила та глиця серце Памфілово: дійсно, справа повертала на зло! В Святий Четвер ходив сумний, зате ж у Велику П'ятницю не один з односельців покрутив головою, угледівши Памфіло: навіть зранку в церкві не був, а сидів у траторії вдовиці Сільвії. Не пив, — лише думав. Думав аж до півдня. А як замість дзвонів деркачки задерчали, замовив вина. І тоді вже пив склянку за склянкою, аж до вечора.

Та не брало його вино й не робив бешкету. Однак як смеркло, попрохала його шинкарка:

— Хлопче! Може б ти вже йшов собі звідси! Коли сам храм Божий минаєш, то хай вже я — грішниця — до Гробу Святого навідаюсь . . .

Памфіло торохнув кулаком по столу: закляв, як поганин, і твердою, хоч і обважнілою ходою вийшов з траторії. Вітер опалив його вже запалене хмелем чоло й затуманив думку. Здалось йому темніше, як було, а та темрява проковтнула його, мов хробака риба. Навмання подався до Янгола.

Кожному відомо: коли звичайний грішник повіситься, враз сухий вітер зривається. Що ж казати про святу Велику П'ятницю?! Тож на Юду задимало з моря таке, що й сам Вельзевул не второпав би, що власне починається: сирокко чи трамонтана?! Жбурляло світом, зривало хвилі, кидало піском у шиби, випалювало очі й валило з ніг. А небо прищулилось над морем, готове вилити в нього всю свою чорність.

Село мов вимерло: чорні вулиці з щільно позатулюваними вікнами були цілком порожні. Лише, хитаючись під вихром і хмелем, пригнувшись до землі, наближався Памфіло до хати Торелів. Стукав у вікна й у двері. Відходив, і повертався знову, й знову клепав. Надаремно: було тихо, як у могилі. З розпуки труснув головою і притис плечем двері, аж рука схвзнула на клямку й вони легко відхилились: двері були незамкнені.

Тепер тільки Памфіло згадав, що Панталеоне нема в селі. Ще з учора звечора подався він, як звичайно, на гору біля Пістре, поклонитися гробу Сан-Панталеоне, свого святого Патрона. Ходив на цю прощу щороку, і здебільшого — вкупі з Памфіло. Якби не вітер, то вже був би вдома. А так, то мабуть прийде завтра. Тим ліпше, що вдома — самі баби...

Потомлені жінки полягали, щойно почалась хуртовина. Ніхто з них не чув, як Памфіло відчинив з сійней двері до пекарки й розсвітив сірничок. Лючета спала в глибокому, подібному на труну ліжку з великою хусткою на голові. Тоді відчинив двері до ліжниці. Стара лежала, мов мертва: руки на грудях, обличчя спокійне, трохи зеленаве від зеленої лямплади, що куняє перед статуеткою Мадонни. М'який промінчик гладить стареньку по зморшках та щирим сріблом покриває сиве волосся, що блищить, мов авреола.

Памфіло задивився. Прислухався, як, мов на кораблі, вила буря, й погляд його впав на блискучий ріжок кованих палітурок святого молитовника, що виглядав з-під великої подушки. Затремтів, як в пропасниці. Простяг руку й відсмикнув назад. Тяжко зідхнув і рішучим рухом висмикнув книжку з-під подушки. Ту ж мить вже був біля дверей. Та стара, що не чула його дужого стукання у вікна й двері, зненацька зірвалася тепер з ліжка, неначе чекала на цей мент, і враз зчинила галас. Кинулась на злодія, настигла його в сінях і вхопилась за молитовник.

Волосся встало у Памфіло на голові. Крик старої оглушував його, а її збожеволілі, несамовиті очі сліпили в пітьмі. Страчений!.. Не втекти!.. Ганьба навіки!.. Алеж чудодійний молитовник уже в його руці... Тож щастя з ним — і він переможе в боротьбі... З ким? З старою бабусею бореться він — от такий силач?! Алеж і вона вчепилася в нього, як дика кітка... О!.. Як? Як же це можливо: вона таки видерла в нього з рук свій скарб?..

Памфіло одурів. Осліп і оглух. Розмахнувся й без свідомости своєї сили вдарив Асунту під груди. Лише гикнула й впала навznak, розкинувши хрестом руки. Книжка розгорнулася й, мов метелик на розтягнених крилах, спустилася старій на груди. Памфіло вхопив талісман, обернувся до дверей і остовпів. На вихідних дверях, перегородивши дорогу, стояла Лючета. Боса, в довгій сорочці, сама біла, як і сорочка, вона була, як видина Янгола. Памфіло переступив через трупа й порачкував знову в пекарку. Ноги йому вгинались, за горлянку душили спазми, зуби цокотіли, як в пропасниці. Божевільними очима дивився на розтулені білі губи дівчини, котра не могла видати з себе звука, й вчув, як перед сінешними дверима хтось обтрушує ноги.

Панталеоне! . .

Ця думка немов шпигнула його ножем у серце. Метнувся в ліжницю, шпурнув собою у вікно, зірвав віконницю й пірнув у чорний вихор ночі.

Та чорна ніч не закрила його від Панталеонової ще чорнішої помсти, що гнала злодія до моря. Ховався в скелях. Потім чіплявся за відламки, звисаючи над скаженим морем і надаремно шукаючи опори ногам. Тремтів від фізичного й духового напруження, але твердо вірив: поки святий талісман з ним, жадного лиха статись не може. Притискав книжку до грудей і тримався на скелі, як ящірка. Та не зір і не погляд гострих очей, призвичаєних до хуртовини, а палаюча помста керувала Панталеоновою рукою, коли він, сам не тямлячи на що, як кинувся був гонити за злодієм, вхопив у сінях довгий мотуз. Тепер, мов лясо, він шпурнув його під скелю, де висів Памфіло.

— Чи ж можливо? . . Кінець?! — затріпотів усім тілом зловлений і заплющив очі. А мотуз гадюкою тиснув йому рамена, руки й зривав із скелі. Алеж Памфіло чув молитовник на собі: металева застібка міцно

вдавилася в тіло на грудях. — Як же це?.. Кінець? Ще до кінця далеко!..

Та думки розбігались перед прокльонами, що все ближче й ближче зривались зі скелі й, мов каміння, падали на голову Памфіло, котрий очайдушно чіплявся за кожний виступ, за кожну заглибину й висмикувався з мотуза. Алеж обкручений об кам'яну статую Янгола, напнутий, мов струна, мотуз усе коротшав. Ось вже відчуває на собі Памфіло погляд палаючих Панталеонових очей, ось вже чує дотик до свого плеча залізних його пальців. Ще вчув — і це було останнє його свідоме почуття, — як чудодійна книжка схвзнула на йому по грудях. Притримав був на хвильку ліктем, але тільки на хвильку: молитовник полетів додолу, в море...

Над Памфіло покотилась темна хвиля й поглинула з-перед нього весь світ. Він зомлів.

Коли ж прийшов до тями, не міг збагнути, що саме незносімо тисне йому руки. Напружив всією силою стерпле тіло, як риба, захоплена рукою, алеж лишився нерухомий.

— Смикай, смикай! Поки засмикає тебе смерть, як повішеного пса, — зачув голос Панталеоне. Хай чорти розв'яжуть тебе на останньому суді, злодію!

Панталеоне плюнув на ув'язненого й щосили штовхнув ногою старий човен без стерна й без банок. Памфіло вчув, що під човном вже бурлить вода, що жадібно хапає його й відносить від берега.

— Бодай же й сам ти згинув без каяття! — гукнув високим, жіночим зойком, алеж не мав злорадості в своєму прокльоні, бож знав, що сичання шалених хвиль захлиснуло його гістєричний покрик.

Тисячу смертей перетерпів Памфіло.

Сирокко, як диявол, що вирвався з пекла, мішав небо, море й землю в прадавній хаос. І все далі в той

хаос гнали човен Панталеонові прокльони. В божевілля шалючих хвиль ніс його осатанілий вітер, але човен не гинув. Лиш, коли жовте, як обличчя мерця, сонце нарешті виринуло з-за хвиль, — у човні смерти воно побачило безвільну, безтямну людську ганчірку. Таж вихор вже вичерпав усю свою злість. Ще раз широким подихом прогнався морем, немов тепер за останнім разом хотів виплеснути його все до дна на берег, закрутив мотузом хвилі, що піднесли до неба свої білі руки і зник, пірнувши в безодню.

Розколісані води важко спускали збезсилілі груди. Море ще зідхало, хлипало й нарешті цілком зморене, стерпло. Тиша небуття молочнобілим саваном неба затягла всі простори. Човен смерти стояв нерухомо на мертвій поверхні змученої води.

Тиша й спокій розбурхали півживого Памфіло. З намагою підвів набряклі на розпухлому від ударів обличчі повіки. Глянув без думки й нічого не пізнав. Голова тяжіла, мов кам'яна брила, тіло було чуже, й не можна було ні поворушити, ні посунути його в якийсь бік.

— Може він вмер? А це може „той світ“? — неспіливо озвалась перша думка.

Тепер відчув, що нутроці горіли від спраги. Пекло розтріскані солоні губи. Язик в роті виростав, як сувій сухого й шореткого сукна.

— Ні, ще живий. Смерть лиш прийде ще . . .

Як страшно чекати на неї в нерухомій тиші глибокого спокою!.. Але треба ще почекати!..

Стихли в душі прокльони, зненависть, заздрість і бажання. Було лише без краю жаль за скарбами життя, що так марно стратив.

— Ох, дурню!.. Чи знаєш ти, що ти мав життя!.. Жит-тя!.. А хотів чогось ще . . . Убогий дурню . . .

Виплила сльоза й потекла повільна, тепла, така непривична, як дотик дбайливої руки.

— Убогий дурню!..

Тиша уважно й співчутливо мовчала. Слухала, як сповідник.

— Боже, Боже!.. І от, він умер без сповіді, в святі дні... Як скотина... Як же можна — без сповіді... коли він поповнив такі страшні злочини?... Спростав з собою неповинну бабусю... Довів до вбивства товариша Панталеоне... Кармелу...

Мигнуло на мить в уяві: зі скелі, де Янгол кам'яний, кидається вона в море... Гріх смертельний бере на душу... Як же вмерти йому без сповіді?..

Молитовник посвятний украв, пограбував і... в морі втопив...

От чому смерть погорджує ним! От чому не взяло його ані сирокко! Боже, Боже!.. Не хоче море прийняти його, проклятого...

Дрібні, рясні сльози падають в човен. Чи ж це вони дзвонять так?... Як дзвони на Angelus?... А може це, нарешті, дзвонить по ньому той „дзвін смертельний“, що коли тоне корабель, з'являється над хвилями, і дзвонить, розгойданий невидимою рукою, плаче по тих, що позбавлені відпочинку на освяченій тисячами храмів землі?... Але, як же вмерти без сповіді й навіть без хреста?..

З надлюдським зусиллям почав виборсувати стерп-лу руку. Не на те, щоб рятувати життя, ні, хоч душу знаком хреста від смерті вічної захистити! Ось трохи вже починає соватись правиця. Уперто смикав нею, мов рухав пилкою по товстелезному стовбурі. І таки перетертий облавком мотуз пустив!

Мертвими пальцями Памфіло помацав себе по грудях. Шукав під пошматованою на локшину сорочкою хрестика з відпустами на годину смерти. Нарешті відчув у пучках медаль і присунув його до уст.

— Дяка Тобі, Господеві!..

Але, цілуючи хрестик, відчув під губами вогкий папірець. Трохи підвів голову й підніс до очей клаптик:

пожовклий ріжок сторінки з книжки. А на ньому ледве можна розібрати одно лише латинське слово:

— Misericordia . . .

Приспане серце застукотіло швидко-швидко, збуджене надією.

— Боже! . . . Та це ж — з чудодійного молитовника!

Що з того, що книжка впала в море?! Ось же тут, в нього, на серці частинка з тієї книги посвятної. Таж в цім клапачку така сама сила . . . вся . . . вся його свята сила!

— Misericordia . . .

Прикипів устами до святого слова.

Що йому тепер — море, безодня і смерть?! Милосердя Боже з ним! . . .

— Господи! — залилася молитвою душа. Тим, кого я штовхнув на шлях пекельний, пробач! Не мені, то хоч їм — невинуватим! . . . Пробач! — і пірнув у молитву.

Солодка тінь прохолоди покрила його, а шепотіння тисячі побожних уст повторило довкола нього:

— Misericordia . . .

Що за шепіт? Чиї голоси? . . .

Памфіло знову підвів голову, тепер — вже трохи вільніше. Розплющив очі, — і в ту ж мить заплющився. Сліпуча засіва світла, каскади проміння, хмари сяючого мерехтіння заливали все перед ним. Але це не ймовірне світло не пекло, не викликало болю. Було тільки незрозуміле: як можуть людські очі витримати таке неземське сяйво?!

Розплющився знову й розпізнав спочатку величезні разки перел. Сплетені в цілі гірлянди, висіли перлини повними гронами. Висіли між прозорими, як вода, колюмнами, спускалися з блакитних, як небо, склепів. А між тими колюмнами з аквамарини, під сафіровою банею велетенського храму переливчасто ніжною піною обгорнено широкий вівтар з великим — великим з прозорого злата хрестом. Від хреста —

проміння, як від сонця. Й відбивається воно в тих безчисленних перлах, ламаючих в собі соняшні промені, у вогких, немов теплих, що безконечними разками оплели всі стіни храму, вкрили всі сходинки вівтарні, огорнули всі свічі храмові, сяючі блідими зорями в тім святі найяснішого ясу. Алеж, як ці перли нагадують сльози!.. Живі, тремтячі, теплі сльози молитов і каяття!..

Велетенський храм вщерть повен людей. Скрізь, куди сягає зір, як водяні рослини на дні морської затоки, легенько коливаються людські постаті. І кого тільки тут нема? Натовпи моряків, ще мабуть більші — рибалок, вояки, жінки, ченці і люди, одягнені, як одягаються тепер і в таких одягах, як бачив Памфіло на образках в книжках. Тісно, щільно присунулись один до одного, злились в одну масу й гермелінові порфіри, й нагі тіла, й стародавні золочені лати, й чорні фраки, й білі хитони, й брунатні оксамити. Всі скляним поглядом, повним благання і вдячності, вп'ялися в ясний вівтар, перед яким — безліч прозорих постатей священства, єпископів, і навіть — Найсвятіший Папа. Ось, всі вони, осяяні, радісні обертаються до храму й їхні лагідні голоси, немов з одних грудей, краще за музику ніжних органів лунають в безкраім просторі моря:

Surrexit Dominus de Sepulcro...

— Сьогодні Великдень... Христос воскрес із мертвих! — танцює в екстазі душа Памфілова.

Таж могутній натовп одним акордом підхоплює слова духовенства. Широкий, на повну просторинь моря розпливається радісний, переможний спів, аж блисками золотих хвильок тремтить увесь прозорий підводний храм, а поза ним — усе довкола море.

Співає й Памфіло, і зглядається: чи багато за ним ще лунає голосів?.. Ой-ой!.. Скільки ж їх! Довкола — повнісінько суден. І сучасні броневі кораблі, й стародавні з кругловигнутими корпусами, й знані

лише з образків, триреми з гребцями. А вже вітрильникам, тим гостроносим, з безліччю чистих вітрил, мов пір'я на білих лебедях, — не можна побачити й кінця — краю немає... Скільки ж їх припливло сюди, до цього осяяного храму потонулих!.. І на всіх суднах — натовпи людей, очі й серця яких простяглись до віктаря. В багатьох у блідих руках — молитовники.

Боже! Таж і він — Памфіло має бодай маленький шматок святого молитовника!..

— Боже!.. Misericordia!.. misericordia!.. — нестримним криком — благанням покриває всі згуки могутній Памфілів голос.

А йому у відповідь й над поверхнею вод, і з глибин морських, і з усіх сторін лунає переможно — радісне: Surrexit...

— Ох-ох-ох!.. Такого сумного Великодня й найстарші в селі не пам'ятали, — сперлась на руку, згадуючи, ветха Асунта. Захитала сивою, як морська піна, головою й, подумавши, продовжувала:

— Що вже й казати?! Сам дом-Дженаро, хоч як умів був людей підбадьорювати, а той блукав, мов тінь чорна. З суму, з розпуки. — „Христос,” — казав був панотець, — „у пекло до грішників зійшов, а до нас неначе само пекло в цю святу ніч піднеслося!”

Бож, слухайте но! У Велику Суботу, вже пізно було, мало не перед самою резурекцією, сам на себе скаргу владі приніс мій єдиний Панталеоне!.. Сам!..

— Ох-ох-ох! Люде хрищений! Одна лише Mater Dolorosa знає, що тієї ночі Асунта Торелі перетерпіла!

Стара розкинула руки хрестом і піднесла до неба очі, відкинувши назад достойну, сувору, як в бюсті стародавньої Лівії, голову!

— От так моє горе тоді мене, мов на хресті розп'яло. Я тому тільки й жива лишилася, що були дні

святі й всі страждання мої Господеві Милосердному офірувала.

Замовкла з хвилюванням від подій, що вже так давно минули, але в її згадках були живі та ясні, немов учора відбувались.

— Сидів орел мій зачинений, як Бараба! Мій Панталеоне... В такі дні! Бож сам признався (ніхто б і не знав про це!), що вбив Памфіла. — Убив, каже, в море кинув на поталу хуртовині, щоб той злочинець не мав і похорону християнського, не то що сповіді та каяття"! Так і наговорив сам на себе властям.

Ну, а ще того ж таки вечора вже все село знало: вкрадено в Асунти святий, посвятний молитовник, саму ж стару бабу — мене б то — майже на смерть потовчено. Хто зробив? Напевне нема як сказати. Бож єдиний свідок злочину було мале дівча — наша Лючета. А вона: — „Диявол то був!“ — запевнювала та, як на сповіді, присягалась: — „Диявол! З обличчя чорний, як сажотрус, очі — мов жарина, а вином смердить, як стара бочка. На Памфіла ж — ні-ні!.. Ні трохи не подібний“.

Її допитують: — „А може ж таки то був Памфіло? Згадай! Поміркуй!“ — натискав на неї берсальєр. Довелося таки згрішити: у святі дні по нього послали аж до містечка. Вона ж своє, тільки плечима пронизує: — „Де ж таки Памфіло, коли ж стрибав аж під стелю! Таж Памфіло не має ані хвоста, ані копит! В цього ж — кігті на синіх руках, а зуби, як у пса, вишкірені, здоровенні, от такі!“

Та воно й всі в селі так само гадали: спокуса на наше тихе село, диявольські, мовляв, штучки! А на такі речі — хоч ти й десяток берсальєрів поклич, — що вони зарадити можуть?! А як же би й справді не спокуса — коли наш Янгол-хоронитель, що зі скелі наше море благословляв, раптом до моря плечима обернувся, а на село підвів свою святу руку?! Ще й

похилився трохи наперед, неначе тобі до лету зривається!..

Ой, Господи, Мати Пречиста! Що тоді люди налякалися, що наполохались! Кожному бо ясно, що наробили ми такої гидоти, що вже й опіка Божа нас відцуралась!.. Бож щороку приходять сирокко й трамонта, але ж за десятки літ ніколи жадна й не поворухнула мармуровим Янголом! А тут тобі й маш! Звісно, люди й денно й нічно перед святою статуєю навколішки падали, землю на знак покори цілували. І тільки одна Кармела, немов сама не своя, від статуї святої й на мить не відходила, а все ж не на Янгола, а на море дивилась. Дві з половиною доби чекала. І хоч ти їй що, а вона своєї: — Ой, вернеться Памфіло, вернеться! — усім говорила. — Кажу вам: якщо й мертвий, то воскресне. Милосердя Боже більше за гріхи його страшні. Вірю в це. Знаю! — а сама до Янгола мармурового, як до рідної неньки тулиться.

Вероніка-бабуся, що ліпше за лікарів людей лікувала й хвороби першим поглядом, мов приятелів, пізнавала, як тільки глянула на Кармелу, — стару бо на скелю під руки привели, — так тільки коло чола пальцем покрутила:

— Не жалійте її, не жалійте! — Свята Мадонна вже її пожаліла й позбавила сердешну розуму, щоби не розуміла вона печалі своєї. — Перехристила здалеку Кармелу та й знов до хати почовгала.

Отож таке було тоді свято. Таж хлопці, звісно: шибеники! Їм що? На Великдень бо щороку молодь на човнах перегони впоряджує. А тоді ж море, як сон, тихе було. От, і подались підлітки аж ген-ген.

А тим часом старші обрадились та й до панотця, щоб впорядити процесію, щоб миром-громадою на березі, біля святого Янгола помолитись з кадилами, з свічками, з Святими Дарами. І добре надумали. Вже як з церкви виходили, щойно хоругви на сонці квітами порозквітали, а дзвіночки росю сріблястою душі окро-

пили, — впала людям з серця туга, як та брила кам'яна з Гробу Господнього.

— Ave Maria Stella! — почала стара Вероніка, що її поперед усіх вели, було ж бо їй тоді вже 102 роки! — а весь люд, як одні груди, так і підхопив, як із землі звів: Dei Mater Alma . . .

Дарма, що ніколи ніхто й не чував, щоб цього співу в процесії співано. А отжеж і це було добре, бо таки Свята Мадонна й заступилася за наше село. Ще й досі мене жаль пече, що не була я там і на власні очі того чуда не бачила. Але ніби трохи бачила, бож таки Лючета мене з ліжка підвела й на поріг вивела, то й я співи побожні чула. А потім стільки разів про все розповідалося, що начебто я все на власні очі сама бачила.

Так сиджу, отож, я під хатою на стільчику, ледве дух відводжу, коли це — гульк! — аж біжать до нас люди. А попереду всіх Антонію Довгоносий, і це здалеку гукає щосили:

— Тіа Асунто! Тіа Асунто! . . Не бійтеся нічого: все буде добре! . .

Добіг та просто мені в руки й пхас мій чудодійний молитовник.

Мені й мова віднялася, й запитати не можу: де, як знайшовся? Але ж Антонію, закрістиянів син, що найліпший зір на всю околицю має й перший бачить човна на обр'ю, кажуть, як процесія на скелю виходила, мало не сторчголів під скелю кинувся й між тернами знайшов мій бідний молитовник! Майже цілий був, тільки одна сторінка пошматована й без ріжка, от того, що на грудях Памфіло знайшовся. Ну, та — звичайно — справу побито . . . Як до мого Панталеоне-голубчика, так до всякої тієї книги всім серцем я припала. Таж закрістиян, що вкупі з іншими прибіг, відібрав у мене молитовник і спочатку святою водою покропив, бож ніхто не знає, чим людей лукавий до спокуси привести може. Та, то — сількись! Як потримала я книгу

святу в руках — і знову в мені повна віра ожила: певна стала я, що в такі дні Господь Святий не попустить добрим людям злочинів пекельних накоїти. Повірила я тоді якупі з Кармелою, що таки Памфіло повернеться. А вже як Памфіла живого море нам поверне, то й мого Панталеоне мені чистого віддадуть.

І що ж ви собі гадаєте? . . . Ще процесія й до храму не дійшла, як прибули хлоп'ята з моря. А на вітрилі принесли, щоправда — ледве живого, вщерть потовченого, майже голого, в синцях, опухлого, як опудало, бідолашного того Памфіла. Не взяла його і та страшна хуга, не забрало й море, а заклинився його човник межи дві скелі, що їх „Скелями Мертвих” зовуть, а відтіль вже й забрали його наші хлопчаки. Принесли, як Лазаря воскреслого просто до панотця, падре нашого. Таж і поблагословити, як слід, не встиг ще сердегу дом-Дженаро, як немов дев'ятою хвилию винесло Кармелу. Впала перед вітрилом, і плаче, і сміється, про сором дівочий забула: сказано бо — непричетна! Таж ніхто їй того за зле не взяв, бо всі так зраділи! . . . А Кармела голосить: — „Пробачте, люди християнські! У всьому одна я винна. Всю біду на село я, я — грішниця — накликала. І Янгола Божого на скелі повернутись примусила!”

— Бож таки — й справді — Янгол повернувся! -- „То — говорить — він знак дав, що ми з Памфіло поберемось”!

А Памфіло ледве одно око розплющив, а з нього такий жах, як з труни відчиненої йшов! — „Ні, — відказує, людоньки! Не Кармела невинна мене візьме, а ота вдова з дерев'яними ногами, що шибеницею зветься! Я — душогуб”! . . .

Ну, та що вже там довго розводиться?! . . . Тільки тоді він повірив, що мене не вбив, як його до мене на парусі принесли. Почала я його пестити — жалувати, аж тут і мого соколика пустили. Прибіг Панталеоне — живе чудо Боже вгледів, та й дарма, що хлопець він —

із заліза кутий, — як не заголосить, неначе немовля в колісці! Аж людей жах охопив! . . . І мене цілує, й до Памфіло припадає, а тоді захопив молитовника та й поклав його ворогові на груди! . . . Боженьку, Боженьку!

Оце перед місяцем я знову з Риму повернулася. І знову Найсвятіший Отець Папа благословив мені молитовник, новенький, і знову сказав:

— „Молитимусь і за тебе, бабо, і за всіх твоїх односельців!”

Ходіть но, сестроньки, покажу вам ту святу книжечку! . . .

Наталена Королева. *Молитовник*,
Журнал „Дзвони”, ч. 3, Львів 1933.

Юрій Клен

Я Б Л У К А

Молодий козак Антін Перебийніс повертався з Січі додому. Кінь басував під ним, і він, стримуючи його нетерплячий порив, раз-у-раз натягував повід.

Сонце вже давно закотилося за обрій, і вдалині, в світлі місячному, виринали обриси білоцерківського замку. Їхав він повільною ступою, повними грудьми вбираючи в себе пахощі навколишніх садків, і вряди-годи тихо посміхався, згадуючи бурсацькі роки або останні сутички з ляхами і турками. Йому було двадцять два роки, і світ лежав перед ним відкритий, вабив пригодами, далекими мандрівками аж ген до Чорного моря, чумацькими шляхами, що крізь степ неозорий аж до Криму лягли, широкою розлогістю водяного простору, що хвилями омивав береги скутарські — хвилями, що на білому гребені виносили чайки легкокрилі, козацькі човни вітрильні на лоно правічне вітрів і змагань.

Багато чого навчився Антін за два з половиною роки в Січі Запорізькій: бути чуйним і завжди напоготові; бути щедрим і не відлічувати грошей, коли платиш, пам'ятати, що шаблю дано не на те тільки, щоб скарг добувати, а щоб боронити кволого проти дужого і бідного проти багатого; бути готовим голову скласти за віру, в якій народився і в якій виховали батьки; а паче за все берегти кодекс неписаний чести лицарської, що наказує не думати про власну безпеку, коли йдеться про те, щоб захистити знедоленого.

Ці чесноти лицарські не були готовим катехизмом правил поведінки, до якого мушиш звертатись у кожному конкретному випадку, а так увійшли козакові у плоть і кров, що діяли цілком несвідомо, автоматично, — так як у бджолі інстинкт, що примушує її збирати з квітів нектар для меду, інстинкт у мисливській собаці, яка й без науки тямить, хто є її ворогом, а кого вона має віддано любити.

Тепер саме Антін їхав повз довгий паркан, що обгороджував велику садибу: густий, тінявий садок з овочевими деревами, а десь у глибині його — дім з білими колонами. Повний місяць стояв уже високо, і світло його, немов з-під піднятих небесних лотоків, рясними струмками лилося на церкву, яка, скидаючись на наречену в адамашковій сукні, біліла під горбом, і стікало сріблом на темнозелене шатро, що його тварили яблуні, груші і вишні. Там у привабливій гущавині мусіли висіти велика, ядерна антонівка, ніжнобіла паперівка, шаршава ренета, що пахоці їхні зливалися в гаму таких невловних відтінків і переходів, що треба було стати справжнім знавцем ароматів, щоб (як знавець музики) розрізнити найтонші переливи і нюанси, які творять симфонію вечірнього саду в Україні.

Антін спинив коня, зазираючи за високий паркан. Він змалку ріс у батьківській садку і спав у курені. Ті спогади дитячі повинню хлинули в його душу, схвилювали, вичаклювали із п'яьми видиво власної, родинної садиби. Від самого обіду не мав він ані кришки в роті, шлях був курний, сонце пекло цілий день. Хотілося передусім вгомонити спрагу. Яблука, що їхня прохолодна округлість, на дотик ще не відчута, а для ока невидима, поки лише вгадувалась у темному галузі, як жіночі округлості грудей під чорними шатами, — вабили його разом і неприсутністю і близькістю.

Згадав, як він бурсаком уночі з товаришами грабував сусідні садки, як це, дарма що каралося, вважалось за відважну лицарську виправу, що виховувала дух отаманії — і це остаточно перемогло вагання і сумнів, чи буде такий вчинок співзвучний з теперішньою гідністю його, гідністю козака Запорізької Січі.

За десять кроків далі ріс під парканом явір. Козак, під'їхавши, прив'язав до нього коня, а тоді, знову зіп'явшись на сідло, легко пересмикнувся через огорожу і скочив у високу росяну кропиву. З хвилину стояв прислухаючись; чути було тільки, як то тут, то там яблуко з коротким стуком падало в траву. Намацав у темряві і знайшов під деревами з півдесятка. Яблука були просякнуті похолоддю місячною і, гамуючи спрагу, наливали солодкістю, яка є вдвоє солодшою, коли спивається її з забороненого овочу.

Далекі спогади зароїлися в душі козака: великий баштан за батьківським садком; ставок з високим очеретом, в якому він бродив, по груди в воді; качки, що їхні гнізда він видирав; тужливий крик чібіса над болотом, — усе це миготіло барвами соняшних днів такого ще свіжого в пам'яті дитинства і в легкому танку закружляло навколо нього.

В цю мить із дому, що білів наприкінці алеї, долинули звуки клявесину. Зацікавлений, Антін наважився вийти з-під широкого намету дерев і почав обережно, травною, яка глушила кроки, вздовж і обіч алеї посуватися до будинку.

Незабаром спинився перед фронтом високого дому; з відчиненого вікна горішнього поверху вилітали не тільки ті звуки клявесину, а ще й уривки пісні, яку наспівував жіночий голос:

Зсушив мене, зв'ялив мене,
Зсушив мене, молоду,
Ой, як вітер із морозом
Тую траву зелену.

Сушиш мене, в'ялиш мене,
Як вітер билину;
Мудрий будеш, як добудеш
Молоду дівчину.

Щоб краще вловити слова, зайшов він за гиллястий каштан, що був саме проти вікна і що в тіні його мусів почувати себе у безпеці. Та навколо в садку все було тихо, і він навіть зважився трохи наперед ступити, одним кроком у довгасту смугу світла, що падало від вікна, і весь закаменів стовпом напруженої уваги.

Хоч серце у Антона Перебийноса було вояцьке, але чи у двадцять два роки могло воно не мріяти про дівчину, дівчину, образ якої давно склався в його уяві як ідеал жіночої краси: вона мусіла мати ясне, як льон, волосся, дугасті чорні брови і темнокарі очі. Іншою він собі не уявляв ту, яку обере за довічну подругу життя свого. Крихка вона мусіла бути й тендітна, як рожева квітка на тоненькій стеблині, щоб тою тендітністю врівноважити крицевість його натури. Отож не дивниця, що, чуючи голос жінки, яка лишалася невидимою для ока, він попускав віжки своєї фантазії, надаючи їй постаті то того, то іншого вигляду. Заслухавши співу, забув про сад і про яблука, про подорож, яка чекає його, і про коня, що нетерпеливився, тупцюючи навколо явора.

Та враз, коли він стояв, тягся вгору і наслухав, щось важко бухнуло йому в спину, пара дужих рук схопила під пахви, а друга пара — не встиг він і стямитись — під коліна, він відчув себе піднятим у повітря, крутнувся й хотів випручатись, але то були два кремезні велетні, що з них один зауважив: „Крутишься, братіку, крутишься, та не викрутишся!” На підмогу підоспів третій, і спротив Антонів був остаточно зламаний. Руки йому скручено назад і його поведено, швидше поволочено до білого будинку з колонами.

Опинившись у передсінку й побачивши, що зайва річ пручатися далі, він перестав чинити опір і, рішивши стрінути долю лицем до лица, доброхоті пішов, куди його тягли. Його попровадили коридором, а тоді відчинились двері до покою якогось; він ступив через поріг і опинився в невеличкій порожній світлиці. З цього покою двері вели до іншого, куди скерував свої кроки один із козаків. Очевидно, щоб комусь доповісти. Антін чув тільки низьким басом дану відповідь: „Гаразд, ведіть його сюди!” і репліку козака: „Слухаю, пане полковнику!” Другий покій був великий, у мебльований: вздовж стіни лавки, покриті плахтами; хіднички на підлозі; велика полицка з пугарями і келехами; в кутку образи з рушниками. Але невеличка канапа і перський коверець над нею, порушуючи загальний стиль, немов промовляли за те, що дім бодай чи не перебраний переможцем від польського магната. Посередині, ближче до вікна, стояв стіл, за яким сидів сивий запорожець над якимись паперами. На столі горіли дві свічки в срібних поставцях. Коли Антін увійшов, запорожець вийняв з рота люльку і спрямував на нього допитливий погляд своїх сірих очей, так ніби він сподівався чогось іншого. З хвилину придивлявся йому пильно і врешті запитав: „Де ж ви злапали котика?” — „Під вікном”, — обізвався один із козаків, той, що перший захопив його був. — „Замість звабити пташку до себе в темряву, він на цей раз сам вибіг на світло”, — мовив другий. — „Осмілів зчасом,” — додав третій. — „Жбан черпає воду, поки не потрощиться” — резюмував сивоусий за столом, ще з хвилину з зацікавленням приглядався юнакові, а тоді промовив: — „Що ж нам, панове, вчинити з цим єгомосцем?”

— Добродій дуже упрів, борикаючися з нами, — знову почав перший: — Тож чи не добре було б дати йому остудитися, ульокувавши на ніч до холодної, а самим тим часом обміркувати справу.

— Можна навіть шановному добродієві влаштувати купіль, — долучив другий, — посадовити на всю ніч у казан з зимною водою.

— Коли добродій за дві години скаже, що змерз, то можна воду маленечко підогрівати і поволи довести навіть до кипіння, — докинув третій.

— Залишіть ці штуки туркам, — гостро обізвався сивоусий.

— Тоді хоч трохи, так з пару тижнів, потримаємо пана Антонія на страві „свєтєго Антонєго”, — знов укинув перший.

Тут Антін Перебийніс здивовано глипнув очима: звідки вони, вбіса знають, як його звуть?

— Я пропоную веселішу розвагу, — мовив сивоусий, і коли ті троє запитливо на нього подивились, він коротко кинув:

— Вовки!

Перший козак аж підскочив. Двоє других потирали собі руки.

— Оце видовище буде! Хай но шаблюкою помахає на них! Побачимо, як собі раду з ними дасть.

— Як раду дасть, то честь і слава йому. Скатертиною йому тоді дорога в далекий світ. Аби тільки в друге сюди не заблукав.

Лють узяла юнака, що ним так розпоряджають, ніби він був якийсь предмет, мертва річ, з якою можна робити, що хочеш. Зрештою не знав, чи брати цю розмову за поважну, чи за жарт, і рішив устряти в бесіду:

— Насамперед, панове, треба б у мене спитати згоди будь то на купіль, чи на глядіяторське змагання, бо справа в першу чергу торкається моєї недоторкальної особи.

Всі четверо здивовано презирнулись.

— Пан, потрапивши в полон, збирається, здається, вести пертрактації про умови капітуляції, яка стала доконаним фактом, — повільним тоном заговорив перший.

— Мабуть пан не здавав собі справи з консеквенцій, які мусів потягти за собою перший необачний крок його, — зауважив другий.

— Прийміть, пане, з цього приводу мої щирі кондоленції, — з глузливою вибачливістю докінчив третій, глибокий відваживши поклін у бік Перебийноса.

— Необачність не є злочином, — знов підхопив нитку розмови юнак, — і нема в Україні того звичаю, щоб за неї катували.

— Але чи ж ваша необачність не виявила злочинницького наміру? — забрав слово той, кого називали полковником.

— Так, злочинницького наміру, за який нас ще у бурсі сікли різками, — відізався юнак.

— От як! То вже в такому ніжному віці пан був ласий до амурних пригод, — знов укинув перший козак.

— Та ніяка амурна пригода не привела мене до вашого садка, — огризнувся Перебийніс.

— А що саме, коли дозволите спитати? — нашоронився той.

— Яблука!

— Як то яблука? — здивовано презирнулися троє, а четвертий за столом звів догори свій пильний погляд.

— Яблук ваших схотілося покуштувати.

Тут усі четверо вибухли таким реготом, що аж шиби у вікнах задзеленчали.

— Яблука, ну й жартун! — троє козаків аж за боки бралися. А полковник, відкинувшись на спинку крісла, до сліз реготав.

— Захотілося тих яблук, що достигли за пазухою у доньки моєї! — кинув він безцеремонно і трохи цинічно.

Перебийніс з подиву очі вилупив і з повагою відказав: — Повірте, пане полковнику, що я вашої доньки увічі не бачив.

— Добре вибріхустесь, добродію. Але не переконаливо. Щоб дістатися до садка, ви мусіли перелізти через паркан. Скочили туди, як кажете, по яблука. Але почали скрадатися до вікна моєї доньки. На тому інфлягрантному вчинку вас піймано? Чи ж екстраваганція такої поведінки вам самому не впадає в очі?

Перебийніс мовчав, бо не знав, що на це відповісти.

Полковник далі провадив: — Невже ви думали, що я без кінця толеруватиму оте потаємне листування та нічні побачення в альтанці та за ліщинами, коли дальша толеранція такої копуляції мусіла неодмінно призвести до компромітації панни в очах суспільства?

Один з козаків глузливо укинув: — Пан вибріхустється, бо певне лясський гонор не припускає й думки про ганебне контагування шляхетської білої плоті із смердючими звірами, якими є вовки-сіроманці.

— Бо інакше панові лишався б тільки один-єдиний вихід на волю: — крізь вовчі шлунки, — докинув другий.

— Це однаково, що вдруге на світ народитись, — додав ще третій: — Тільки що тоді й рідна мати не пізнала б єгомосця.

Тут Перебийніс спалахнув: — Сьогодні ви з мене робите ляха, а завтра зробите турка. Та ще дозволяєте собі глузувати у вельми непристойний спосіб. Якщо вам (як не дивно!) відомо, як мене звать на ім'я, то мусіли б знати, хто мій батько. Я козацького роду, син Павла Перебийноса, старшого осаула, підхорунжий війська Січі Запорізької. Можете пересвідчитись, — і з цими словами він люто шпурнув на стіл невеличку, шнурочком перев'язану, пачечку документів.

Полковник уважно переглянув їх і тоді, видимо, вдоволений, сказав: „Я дуже радий, що ми з вами рівня і що не буде тут, як я боявся мезальянсу.“ — А тоді, звернувшись до козаків: — Очевидно, ваші інформації, панове, були невисначальні. — І знова до молодика, повертаючи йому папери: — Це регулює справу в лагід-

ний і шляхетний спосіб. Приготуйтеся, пане підхорунжий, стати завтра вранці до вінця з моєю дочкою. Маєте до 6-ої години час обміркувати з нею все; отож, майже вся ніч перед вами.

Перебийніс хотів щось сказати, та був такий збентежений, що спромігся тільки промурмотіти: — „Та ж я вашої доньки ще не знаю”. Але його зустрів такий грізний погляд сірих очей, що він змовк, а полковник прогрімів: „То ви вважаєте, що Перебийноси стоять надто високо, щоб своячитися з Сагайдаками. Не минути вам, сто чортів, вовчого зуба, хоч би й батько ваш звався Палій чи Дорошенко! І доки ви мене, старого, будете дурити байками! Дивно мені, що ви, син поважного батька, якого я особисто знаю, пішли манівцями, а не простою дорогою, засилаючи сватів з рушниками. Не люблю я ласунів, які тягнуть снопи з поля, якого не орали й не збираються орати. Заведіть його, хлопці, до панни Оксани!”

Полковник став і обернувся лицем до вікна, тим даючи знати, що розмова скінчена.

„Хлопці”, які вже були досить поважного віку, вивели юнака в коридор, крученими сходами повели нагору, знов увійшли в якийсь темний прохід, відчинили якісь двері і вштовхнули в кімнату.

— Антось! — з цим криком кинулась до нього молода дівчина, та враз спинилася по середині кімнати і прикипіла до місця.

Перебийніс тільки чув за дверима сміх козаків і як один із них сказав: „Еге, одразу признала свого Антося.”

Тим часом панна дивилася на нього широко розплющеними з жаху очима, враз, очевидно, усвідомивши свою помилку, неспроможна ні слова вимовити. Молодик стояв теж, як укопаний, але зовсім не з переляку, а тому, що ця дівчина з ясним, як льон, волоссям, темнокарими очима і дугастими бровами не тільки цілком відповідала його вимареному ідеалові жіночої краси,

не тільки була втіленням усіх мрій його юнацьких, а ще мала у собі щось нове, що й в мрії не мріялось, — якийсь променистий блиск лежав на обличчі, немов світилось воно відсвітом якогось внутрішнього вогню.

— Хто ви? — спитала вона нарешті, перемігши оторопіння першого моменту.

— Підхорунжий Антін Перебийніс. Ваш батько щойно видав наказа, що я маю завтра вранці одружитися з вами, — випалив він відразу.

— Боже! — дівчина сплеснула руками і закрила долонями лице: — Який же він жорстокий! Віддати мене за першого-ліпшого, що перебіг йому дорогу!

Вона, хвилюючись і ламаючи руки, почала ходити по кімнаті.

Юнакові стало ніяково і він почав говорити:

— Не думайте, панночко, що я якось причетний до змови проти вас. Півгодини тому я нічогосінько не знав про те, що мене чекає. Я їхав конем і (соромно признатись) перемахнув через паркан, щоб підібрати кілька яблук у вашому садку, і от, почувши, як ви граєте на клявесині, зближився до вашого вікна, щоб послухати вашого співу. (Тут панночка раптом зиркнула на молодика з-під довгих вій своїх, на яких нависли сльози). — На тому мене й застукали троє козаків, потягли на розмову до пана полковника, що є, очевидно, вашим батьком. Мова йшла про якогось Антона. А що й мене звать Антоном, то я не відразу зміркував, що мене плутають з кимсь іншим, та не спромігся переконати пана полковника, що я вас увічі ніколи не бачив, хоч і чув ваш голос, який в пісні закликав когось здобути молоду дівчину. (Тут панночка густо почервоніла). — Батько ваш, певний у тому, що то я був, поставив мені до вибору: або шлюб, або каюк.

— Яка ж я нещасна, — знов заломила руки панночка: — Одружитися з людиною, яка мене не кохає і яку я вперше у житті бачу! А де ж Антось? Чому він не з'явився сьогодні? Він же мені в дупло листа поклав,

що буде сьогодні вночі. Хотів мене з собою геть звідси забрати.

— Листа? — дещо неймовірно перепитав юнак.

— Так. Ну, звісно, це не такий лист, як часами батько дістають від пана гетьмана або надсилають до турецького султана. Антось клав мені до дула кілька прутиків, зв'язаних до купи. Цими прутиками визначав день нашого побачення. — І дівчина швидко заговорила далі: — Один прутик — це означало неділя, два прутики — понеділок і так далі, сім прутиків — субота. Якщо побачення мало бути вночі, то долучалася синя квітка, якщо за дня, то біла. Виноградний листок визначав альтанку як місце нашої зустрічі, а ліщиновий — місце за ліщиновим гайком.

— Хитрий спосіб — здивувався козак.

— Це я до цього додумалась! — гордо мовила дівчина: — Отож він на цей раз поклав синю квітку, долучивши до неї білу трояндову пелюстку. Це значить, що я його мала чекати аж до світанку.

— Шановна панночко! Мені тепер уся справа ясна. Зі слів вашого батька я зміркував, що він давно за вами стежить, не тільки за тим, як ви поночі ходите в садок, а й за так званим листуванням вашим. Мабуть, давно вже й викрито вашу схованку на „листи”. Зчасом певне навчилися й ті листи читати. Тому й не диво, що сьогодні зробили засідку, в яку я й потрапив.

— Що ж тепер буде? — з одчасм запитала Оксана.

— Нічого особливого не може статися. Ви колись дочекаєтеся свого Антося, і все буде гаразд.

— А ви?

— А за мене не турбуйтеся. Мені якось треба викрутитись із становища, в яке, завдяки своїй необережності, попав.

В цю хвилину увійшла служниця, поставила перед гостем миску з яблуками і пляшку доброго меду. Для пересохлих ясен козака цей напиток був справжнім нектаром, який відживив його і розв'язав йому язика.

Оксана, вибравши найбільшу й найдозрілішу антонівку, простягла її з чарівною усмішкою своєму собеседникові і промовила:

— Це яблуко неначе у вашу честь названо так. Віддайте ж і ви йому належне..

Антін подумав, що предок Адам колись через яблуко потрапив у таку халепу, як він сьогодні. Алеж — шугнуло йому в голову: — Єва не могла бути прекраснішою, ніж оця білява українка, що навіть у великому горю вміла вичаклувати такий усміх на вустах своїх.

— Треба буде пану полковникові якось з'ясувати ситуацію, — сказав він.

— Та ви не знаєте батька мого! Він палахкий і на дію скорий. Заким встигнете йому довести, як воно було, він вас . . . та він і слухати не хоче, а самосудом стратить.

Антін підійшов до вікна й глянув униз. Хтось під каштаном проходжувався і покашлював. „Стережуть”, — подумав він: „Як би не те, то зважився б униз скочити”. — Зорі пливли у високому небі. Місяць за хмару сховався, а вітер з садка доносив пахоці матіолі.

— Що ж вам почати? — безпорадно питала дівчина.

— Що ж мені іншого лишається, як не дивитись сміло у вічі тому, що має статися? У боях з турками і ляхами смерть не раз стояла за плечима, та Бог милував.

— Ах, то ви вже бували і в боях! А мій Антось ще тої справи не тямить, пороху не нюхав.

Потік спогадів рунув на Перебийноса, і він почав оповідати, як під Аккерманом козаки у турків ясир відбили; як вони на чайках підпливли до Скутарі, як височили на берег і зчинили пожежу; як у бою під Гуманем сам-на-сам зіткнувся з ляським полковником і, в полон його взявши, відібрав у нього, як воєнний трофей, самоцвітами оздоблену шаблю, оту, яка тепер у нього, Перебийноса, при боці.

Текли години, дівчина слухала з широко розкритими очима і врешті зідхнувши, промовила: —

— А мій Антось проти ляхів не міг би битися, бо сам наполовину ляської крові.

— Як то наполовину?

— А так, має українку — матір і батька — поляка.

— Еге-е-е! Тепер я розумію, чому це мене ваші молодці за ляха мали. Я на них навіть розсердився за це. . . Ах, пробачте! — Перебийніс зняковів, бо зміркував, що міг тими словами образити панночку, яка з ляхом кохалася.

— Розуміється, батькові певне краще смерть була б, ніж віддати мене за підляшка. Як би не ви, а мій Антось йому в руки попавсь, то певне з ним би довго не панькались.

— Ну, мені роблять особливу честь. Обіцяли влаштувати глядіаторське змагання з вовками, в якому я, так мовити, гратиму головну роллю. Знаєте, як це за давніх часів у Римі було: „Аве, Цезар, морітурі те салютант!”

— О, не жартуйте! — заломила руки дівчина. — Ви не знаєте, які то люті тварини. Вони голодом виморені і накинуться на вас, мов з пекла вискочили. Пам'ятаю, як вони роздерли отих двох турків, як їх у цей спосіб скарали за те, що ясирникам нашим очі виколювали. І шматочка від них не лишилося. Наші козаки їх поодинці виводять із пивниці і прив'язують. Та як би їх на вас поодинці пускали, то з шаблею своєю ще дали б їм може якое раді; а тож усіх разом на вас нацькують. Ні, я цього не переживу! Отого страшного видовища вашої смерті. . . ані ганебного шлюбу з чоловіком, якого мені накидають.

Дрож перебігла по тілу вродливої дівчини, і вона, обливаючися сльозами, віддалася цілком своєму відчавві.

— Невже ви думаєте, — заговорив Перебийніс, — що я за ціну вашого щастя куплю собі життя? Тож

знайте, лицарська честь наказує, ані хвилі не вагаючись, жертвувати ним, коли цього вимагають обставини.

У цю хвилину двері відчинились й увійшов козак (один з тих трьох) та сказав: — Пан полковник хоче довідатись, чи ви вже надумались, бо, залежно від відповіді вашої, йому треба зробити ті чи інші приготування.

— Скажіть полковникові, — мовив Перебийніс, випроставшись, — що відповідь мою він вже має: я не збираюся дружитися з його дочкою.

Козак вийшов. Хвилини із п'ятнадцять знизу, знадвору, долинуло довге, затяжисте вовче виття. Перебийніс виглянув з вікна і при тьмяному світлі місяця, що добувалося з-за хмар і вже ніби змагалось з ранковою млою, він догледів на припоні темні постаті шістьох великих хижих звірів, що з піднесеними до неба гострими головами колом сиділи і заходилися сумним, тужливим виттям.

Дівчина сіла в кутку, вуха затуливши долонями. Так пролинуло кілька хвилин. Виття не вгавало. Враз вона, немов прошита блискавичною думкою, зірвалася з місця, схопила юнака за руку і потягла за килим, за яким відкрився маленький покоїк. — Звіри на дворі, отож дорога через пивницю вільна, — мовила вона і підняла дошку в підлозі. Перебийніс побачив вузькі сходи без бильців, що вели кудись униз.

— Швидше! — мовила вона: — Потайний хід, який виведе вас до пивниці. Там, у другій ніші зправа намацаєте широку дошку, відхиліть її, і відкриється довгий хід, який виведе аж ген у маленький гайок, кроків за сто від нашого саду. — Хвилюючись, вона підштовхнула його й принагляувала йти. Нахилилася над отвором, до якого він спускався на руках; волосся її торкалося його щоки; на лиці він відчував гарячий віддих її. На коротку мить йому в голові трохи запаморочилося, і він ніби навіть завагався, чи йти

йому. Ця дівчина, хоч вона належала чужому, якимсь дивним чаром тягла його до себе . . .

Антін поринув кудись у чорну темряву та, руками намагаючи обидві стінки, почав поволі посуватися вперед обережно, щоб не наткнутися на перепону, не впасти і не наробити галасу. Коли сходи скінчилися, він опинився в якомусь ширшому приміщенні. Запах вина зрадив йому, що він був у пивниці. Тоді, мацаючи вздовж правої стіни, він дійшов до першої ніші, заставленої бочками та пляшками. Проминувши її, дійшов до другої. Тут він раптом почув кроки, які зближались з другого кінця, і пірнув за велику бочку, присів і скорчився. Хтось наближався зі свічкою в руках, підійшов аж до самої бочки і почав вино з неї цідити. Перебийніс причаївся, як миша під мітлою. Комусь поночі захотілося пити! Коли той „хтось” докінчив цідити і почав віддалятися, Перебийніс, підвівшись, подивився йому вслід. То була служниця зі свічкою в руці, що відсвіт її тремтів на стінах пивниці. Коли вона зникла, козак домацався до дошки у другій ніші. Вогкістю і затхлим повітрям дихнуло на нього, коли її відхилив. Він подався у темряву. Стіни обабіч були вологі, і часами йому здавалося, що нога ступає в моклавину. Правою рукою весь час тримався стіни та, пройшовши кроків із 20, раптом лобом стукнувся об стрічну стіну. Прохід кінчався. Заскочений, він спинився, простяг у бік ліву руку і пересвідчився, що там була порожнеча. Зміркував, що коридор завертає вліво. Тепер посувався вже обережніше, мацаючи то правою, то лівою рукою, щоб лобом знов не наскочити на перепону. Хід кілька разів повертав то вправо, то вліво. За п'ятим поворотом світло ліхтарика йому блиснуло несподівано в очі, і з-за кута виступили двоє молодців з мушкетами, скерованими йому проти грудей. — Ану, добродію, повертайте но краще назад! — мовив один із них. — Не на дурнів попав, — додав другий. — Ото вже годин три сидимо й чекаємо на тебе. Так і знали, що сюди потягнешся.

Стиснувши зуби, Перебийніс попрямував назад. Той самий вузький, чорний хід. Дошка і пивниця. Тепер, ідучи, намацував собі шлях вздовж лівої стінки. Ось і вузьенькі сходи, якими почав підніматися вгору. Постукав, і дівчина відкрила пеловицю. — „Поставили варту”, — коротко сказав він. Але, дивна річ, почував якусь радість, побачивши над собою оте дівоче обличчя з карими очима і ясним волоссям, на якому малювалися тривога, розгубленість і розпач. Почуття жалості до цієї дівчини, яка більше, ніж він сам, хвилювалася за життя його, залило його істоту. Хотілося її потішити, і він знов почав говорити, що змагання з вовками мусить бути річ така цікава для нього і нова, що він, зрештою, не шкодує, що втеча йому не вдалася. Це, як-не-як, буде одна з найцікавіших пригод його бурлацького, несподіванками рясного життя. Така нагода, мовляв, не щодня трапляється. Але дівчина хитала головою і казала, що та справа зовсім інша, як битися з двома чи трьома яничарами. Поки обороняється від переднього вовка, ззаду скочать троє на спину; отже із шаблею в руці дзигною крутись на місці, а цього довго ніхто не витримає. Як не доводив і не потішав її, жах, що стояв їй в очах, не зникав. Хотів би її пригорнути та тихо пестити, вгамовуючи тривогу; але свідомість, що її серце належить іншому, не дозволила йому цього.

Та враз унизу зчинився якийсь галас. Кілька голосів, один одного перебиваючи, щось говорили, кричали. Перебийніс підійшов до вікна, щоб окинути оком ситуацію. Сіра світанкова мла вже зависла над садом. Люди метушилися, бігали. Вовки, осатанілі, скавулили, скавчали й скакали, спинаючись на задні ноги, геть рвучися з припони й натягуючи ланцюги. З того хаосу, гармидеру і метушні долітали уривки фраз, з яких вичувалося, що когось вели. Тепер Перебийніс побачив, що вовків поприв'язувано на деякій відстані одного від одного, так що не могли вони доп'ястися один до дру-

гого. Отже той, хто прив'язував, не наражався на небезпеку стати жертвою одночасного нападу двох із них.

Зненацька двері до покою розчахнулися, і козаки вштовхнули якогось шмендрика. — „Ану, чи не помічник то, що мав вам сьогодні помогти викрасти панночку?“ — спитався один, звертаючись до Перебийноса. Той дивився на чуже обличчя переляканого хлопця, який зі страху трусився, і сказав:

— Не знаю того добродія, але як би потребував помочі, то певне добрав би собі когось дужчого, а може й відважнішого.

— А чи знаєте ви, панночко, цього добродія?

„Добродій“ скерував мовчазний, але проречистий погляд на дівчину.

— Вперше в житті своєму бачу цього пана, — холодно промовила вона.

— Що з ним робити? — перезирнулися козаки.

— Та пустимо, — мовив старший з них: — Хай геть колесом котиться, та накажіть, щоб не швендявся вздовж нашого паркану туди й сюди без потреби.

Шмендрик, кинувши швидкий, вдячний погляд на дівчину, зник.

Запанувала мовчанка. Знизу знов почало долимати вовче виття.

— Невже ви воліли би піти на смерть, ніж одружитися зо мною? — запитала вона знечев'я.

— Та чи ж ваше щастя не варте того, щоб хтось віддав за нього життя?

— Життя за щастя моє з Антосем? — повільно мовила вона: — Або вірніше, за щастя Антося зі мною.

— Гей, як сів на коня, то так драла дав, що тільки курява стовпом стала, — хтось зареготався внизу.

У Перебийноса серце так і йойкнуло, він перехилився через вікно і запитав:

— А якої масти кінь?

— Каштан з білими плямами, — відказав голос знизу.

— Господи! Мій кінь! — скрикнув Перебийніс, і хвиля гніву залила йому лице.

Обурення кинуло кров в обличчя й дівчині.

— Хотів би я знати, хто він такий отой шмендрик, що був щойно тут, — додав юнак.

— То був Антось, — по довгій хвилині мовчання тихим голосом промовила Оксана.

Ціла буря різnorodних почувань хвилями залила душу Перебийносову. Так ось вона, та панночка з ясним волоссям і темними очима, вимріяний ідеал юнацьких днів, що голосом і рухами своїми взяла його в полон! Як би не гамував він весь час свого почуття, то сторч головою полетів би в оте кохання, що, мов пурпурова хлань, кликало і вабило до себе юнака. Кохання до тої красуні, що віддала своє серце другому. Злодієві, за якого вона ладна покласти душу свою, бо чи ж не урятувала вона його щойно, сказавши, що увічі ніколи не бачила й не знає. Урятувала Антосю, щоб Антін Перебийніс віддав життя своє за того другого, негідного. Бож життя Перебийносове надто дешево. Коли поклала його на шальку, то шалька пішла вгору, переважила те інше.

Тоді тільки помітив він, що Оксана плаче, що ридання стрясає все її тіло. Це його трохи зм'якшило, підійшов і спитав:

— Чого ж ви, панночко, плачете, коли все для вас склалося так гаразд?

— О, як ви мене мусите ненавидіти, — хлипаючи, крізь сльози проказала вона.

— Чому ж ненавидіти? — безрадно запитав він.

— Чому? А чи не пішли ви, не заперечуючи, отим підземним ходом, щоб тільки утекти від отого ненависного вам шлюбу? Чи ж не дивилися, як би вискочити вам з вікна? Чи ж не волієте піти у вовчу пащу, аніж під вінець зо мною?

— Таж Антось...

— Хай собі той Антось світ-заочі йде! Не хочу його ні знати, ані бачити.

Перебийносові все в голові переверталось. — Таж я тільки чинив те, що вимагала від мене моя честь лицарська, — лише спромігся він сказати.

— А що та ваша честь лицарська наказує робити козакові, коли дівчина каже, що його кохає, що жити далі не може без нього, та й не хоче; що серце їй розірветься, коли він геть відійде та покине її самотню!

— Оксано! — То був крик тріумфу, що вихопився з грудей юнакові, коли він раптом пригорнув дівчину до себе. А вона все ще хлипала, поклавши голову йому на плече, та то вже радше були сльози щастя. Волосся її запашною хвилиною розсипалося йому на руки, він його тихенько пестив і казав їй: „Підемо з тобою до батька твого, удвох йому все з'ясуємо, і все буде гаразд, бож його згоду ми вже наперед маємо”.

— О, який же ти милий та блаженський, — сміючись крізь сльози казала вона йому. — Та коли ми підемо до батька згодні одружитись, та розкажемо йому, як усе було, то він справді повірить і тоді попросить у тебе пробачення, а мене примусить чекати, поки з'явиться Антось, який їм висмикнувся сьогодні з тенет.

— Правда твоя, — засміявся він. І коли, обнявшись, вони обоє увійшли до покою батькового, Антін урочисто промовив: — Пане полковнику! Я за ніч надумався і зі щирим серцем і любов'ю беру за дружину вашу доньку.

— Давно би так, — промовив старий: — Чи не простіше було так учора сказати? Отже ходім. Сонце зійшло, і панотець певне вже чекає у церкві.

Хвилин за двадцять усі зібралися в полковниковім покої. Господар частував вином, що наливалось в позлотисті пугарі. Пилося за здоров'я молодят. Трьом

тут присутнім козакам було трохи ніяково. Один, напівжартома, просив пробачення за „контумелію”, вчора заподіяну пану підхорунжому. Другий, плеснувши Перебийноса по плечу, запевняв, що справу з вовками не треба було аж надто поважно брати, бо полковник в останню хвилину однаково надумався б та мабуть до грецьких календ відклав би змагання. А як би справді дійшло було до цього, то напевне не всіх вовків разом, а по одному, щонайбільше по два пускав би на нього. Третій запевняв, що в усьому завинив Макар, отой 16-літній хлопак, що мав доручення стежити за непроханим гостем, який поважився вечорами ходити до панночки. Отой дурний хлопак і запевнив, що заподатливий відвідувач яблуневого садка то Антось Кшетуський. Тому й сталося, мовляв, таке прикре непорозуміння.

Перебийніс казав на те, що найбільше йому дошкуляє думка, що всі присутні одної певне гадки, а саме, що він, Антін Перебийніс, злякавшись вовків, до шлюбу йде. Щоб довести противне, він ще сьогодні, після вінця, готовий приступити до змагання. Зовсім інші причини, про які зараз не хоче говорити, спонукують його принаглити вінчання. Отже, хай вовків ще не ведуть до пивниці.

На це старий засміявся і сказав, що тепер йому, як батькові, належить виключне право визначити день, годину й умови змагання вовчого. Отож, хай ніхто інший тим не турбується.

Ще хвилин за десять усі гуртом рушили до церкви. Похід замикав старий полковник.

На півдорозі наздогнав його Макар і, захеканий, заговорив:

— Пане полковнику, пане полковнику! То ж отой молодий, що з панночкою до вінця йде, то ж не є той самий, що заходжував до неї в садок.

Та старий кинув на нього погляд з-під насуплених брів і мовив:

— Та, може, я вже й без тебе дещо розкумекав. А ти, дурню, не встрявай у чужу справу, коли тебе ніхто не питає!..

Літаври. Літературно-мистецький і науково-популярний місячник, ч. 4-5, липень-серпень 1947.

Софія Парфановиц

Б У Р Я

Анна пробиралася крізь лісну гущавину. Маленька стежечка бігла інколи рівно й виразно, то знову губилась поміж ялівцями й молодими смерічками. Нею Анна йшла в старий ліс, у Погар, де був у таборі її син Дмитро. Йому несла їсти, бо голодував. Ба, як же? Скибка чорного хліба та й раз у день бляшанка кави, чи якої юшки. Як не голодувати газдівському синові? Густий, старий ліс ріс віддавна в Погарі. Густочатинні смереки й поважні, темношпилькі ялиці шуміли в подуві гірського вітру й гляділи з гори на молодняк і ялівці, що тулились до їхніх стіп. Сухе ріщя, ожина й малинник не пускали в гущавину так легко. Треба було пробиватися й проломувати гілля. Тоді Анна ставала, витирала рукавом піт з чола і дивувалася:

— Ци видите? Як борзо той ліс росте, Богойку любий! Тоті молоді смерічки, гей дїтваки, ід старим притулювалися. То ниська вони такі малейкі. А за рік-два вистрілять вверх, і вже їм вершка челядин не ввидит. Таже тоті великі ялиці мої ровесниці. Ци видите, які вони кріпкі, та й дужі! Ни вітру ся не боят, ни хмари. Мож мовити, що в небо си визирают та й не видятничого більше, хіба тільки сонце та й ястрибів, що над ними літают та й мают гнізда на тих старих — найстарших.

— А тоті старі, певне ровесники наших вітців, ци дідів, вони, альо коли вже, лягли в гробах. А ліс си стоїт та й шумит чатинов.

— То вони всі вгору ся пнут. А челядин щораз нижче ід землі ся хилит. Но тільки душа му ся тверда робит, як би коров поростала. То так з року на рік біда її присідає, коров обростає.

Так, ліс стояв пишній і молодий весняними соками і свіжою зеленню молодих паростків. Навіть старі, що їхні частини обвисли, як гриви, і дістали на кінцях гілок зелені, свіжі кицьки. Від них ліс такий ясний, свіжий і наче б помолоднів. Тільки сонце золотить оцю соковиту зелень, що співає пташиними голосами, гомонить життям уся мережана й ткана молодістю. Наче зелені піни-хвилі ліс котиться горами-ярами. Над ним танцює розігріте повітря і тремтять живичні пахощі.

Майже несвідомо Анна гладила руками оці м'які, соковиті бруньки, що виглядали наче пір'ячко. Проходячи біля молодих дерев вона з радістю дивилася на їхній пишній ріст і рівний гін та й міркувала:

— Ба, ростете си, та й ростете, та й біди ниякої не знаєте, вітці ваші та й матері коло вас, і всі ви разом молодієте щовесни. Але наші парубки карают ся при воську, і не знати, ци ще другу весну ввидят.

Сонце купало ліс зливою сяйва, і вітер грав на його ребрах своїх могутніх пісень.

Там, де найстарший ліс спинався вгору і сіяв до стіп своїх суху чатину, стояв табір. Там попрорубували гущавник і поклали палатки, кухні та різні інші клітини. До табору прийшло чужоземне військо. Люди думали, що на вправи. Але швидко переконалися, що це буде постійна стоянка. А ще як з Розлуча й суміжних сіл нагнали парубків та й стали їх навчати муштри. А їсти давали так, що хлопці позсихали й почорніли та повитягалися, що та деревина, що ніколи сонця не видить. Тож, кому ближче, доносить їжу, та так, щоб не бачили старшини.

Хто думав би, що лісові таке буде, а людським дітям ще гірше? Та ліс стояв собі понад табором, та й шумів, бо його молоді краси ніхто не потрالیв зни-

щити, хоч би рубав кілька. Бо було його багато, молодого, незайманого, зеленого.

У ярі Анна дожидалася Дмитра. Прийшов крадучись і був хмурий та ще більше неговіркий, як звичайно.

— Та повідж ми, сину, хоть дакілька слів, — просила Анна, як Дмитро кінчив прихалцем їсти.

— Ба, та що вам буду повідати, мамо? Ци видите: мучат нас та й нич більше. Але бо щось люди повідають, що буде війна.

— Та тото, видиш, не зле било би? Чей скорше конець бив би вашій муці.

— Ба, так пок тото ся скінчит, і нас не стане, мамо!

Дмитро понурих голову, скрутив цигарку і, закуривши її, сплюнув сердито крізь зуби.

І ще потім, як Дмитро побіг до табору, Анна довгу хвилию сиділа в поточині та й журилася й міркувала:

— Який той світ настав, Богойку любий, і до чого тото кому потрібне?! Та ци треба того дакому, аби людські діти всихали при тім ваську? Таже то всьо чуджі, та ще й багато з них малі, зизоокі, та й говорут так, що їх не зрозумів би нукус.

Верталася Анна через Ростокі. Як була ще дівчиною і пасла, був там зруб. Нині Анні доходить п'ятдесятка і лісові теж не більше. Та яке там більше? Таже садили у зрубі ліс, як Анні було десять літ. То й лісові певне буде з сорок років. Густочатинні ялиці поросли так, що челядин ніяк не пролізе, ще може звір який протиснеться. Стежки, що ними Анна ходила приспівуючи, позаростали так, що віднайти їх не віднайшов би. Ей де!

Вертаючись від Дмитра, Анна за старою звичкою збирала гриби. Темні й білоголові біляки складала до кошика, що його Яцько вишлів з ялівцевого коріння, а інші, як от голубінки, гіркані, лиски, клала в мішечок, що його завжди брала з собою до ліса. Ніколи

бо бойкиня не йде в ліс даром та й ніколи не вертається з нього вporожні. В кожній порі там ростуть гриби, раз такі, то знову інші. Біляки посушить на зиму, а оці інші наварить на вечерю.

II.

Дома Анна застала новину: молодшому синові Гнатові прийшов такий жовтий папір, що го кликав до вoська. То вже дома і гaзда був, і Гнат, і ще кількоро парубків. Міркували, нараджувались. Папір переходив з рук до рук, парубки читали, повертали на всі боки невиданого гoстя, по-російськи написаного. Розглядали, міркували, нараджувались.

— Та як, Гнате, буде? — питав Мазурів Кость, що теж дістав таке письмо, — підемо за чужих воювати, ци як?

Гнат не спішив із відповіддю. Він склав старанно папірця, вигладив його долонею і поклав у кишеню лейбика. Папір тільки зашелестів, ховаючись поза зеленими й червоними шнурками, що ними була обшита кишеня. Потім Гнат сплюнув крізь зуби та й поглянув хмурним поглядом на батька.

— Що ти маю повісти, сину, — наче відповідаючи на його німий запит, говорив Іван, — я старий, ще в австрійськiм вoську-м служив. То як приходило йти до вoська, то-м ішов, бо мус било, та й тільки. Але, бо то мовили, що цісар наш пан, ци тато, ци як там. І що то за него. Та від тої пори билі москалі і билі поляки і тепер тоти є. І всі нашої крови жадні.

— А ми за них маємо воювати! — кинув Костьовичів Панько, дивлячись на ровесників.

— Я таке повім, тату: досить з нас, що Дмитро пішов, ци видите, як му файно при тiм вoську. Та й ци знасте, за кого та й куди поженут і ци ввидите ви го даколи? То я так міркую: най буде що хоче, а я в салдати не піду!

Анна сиділа на ослінчику та й перебирала гриби. Бронзові шапочки лисніли здоров'ям, білі пеньки виглядали з-під них, наче зуби в веселому посміху. Пахнули лісом, тишили радістю здобутків. Шапочки Анна відкладала набік, для сушення. Пеньки стругала чисто й кроїла дрібно, кидаючи до чорного залізного горшка. Будуть з картоплею на вечерю. Біля неї рачкував онучок, двоє старшеньких хлопчиків товклося на постелі. Мовчки прислухувалась Анна до розмови чоловіків. Алеж почувши Гнатове рішення, кинула роботу та й підійшла до них.

— Та й я так міркую: ний не йде! Чей я парубків родила не на то, би десь пропадали, тільки би ґаздували, та й на старість аби з них вирука била. Да як переховат ся, чей Господи, не довго, таже повідав Дмитро, шо відійш, война буде.

Заговорили про війну та розглядали, що і як буде. А потім вирішили: не підуть! Доки годні будуть, поміж людьми ховатимуться, а там вже й у лісі сховище знайдеться. Ліси великі, густі, куди там незнайомому туди ходити. А парубки знали усі стежки в гущавині й криївки в ярах та за млаками.

Вже ніч була, як виходили з Цаповичевої Іванової хати. На небі вже серед безлічі зір розсілася Квочка, а за нею рівним рядком поступали Косарі.

Ліс шумів під зорями, стиха хитаючи верхів'ям. Потоки з клекотом збігали з вершків, скачучи по камінних порогах. Де-не-де лунав постріл.

Швидко й несподівано, як громова хмара, прийшла війна. Ще люди не звикли до думки про неї, а вже горами ревли гармати, гостинцями бігли панцерні вози, а селами гуляли заграви. Ще жінки не встигли заголосити за синами й ґаздами, як їх більшовики погналі кудись у глиб краю. По дорозі дехто втікав та

добивався до хати, інші пропадали безвісти. Ті, що верталися, розказували про страхіття відвороту без пуття й толку. І розказували, як нищили людську силу ті, що забрали чоловіків до чужого війська. У лагерьх валялись трупи, та здебільша бойківських синів, що ще й добре рушниці не навчилися у руках тримати. Хто поклав їх шаленим прицілом, чи іншими способами, не відали.

Плакали матері, голосили жінки, а земля й небо гули й стогнали під тяжкими возами та від розривів стрілен.

Пропав і Дмитро між ними. І хоч Анна ходила шукати його в інші села, не знайшла ні живого, ні мертвого. Ані в Ісаях, ані в Кропивнику, ані навіть у Дрогобичі. Там і кінчився бойківський світок білейкий, то куда там ще ходити? Як живе — вернеться.

Але не вертався.

III.

Три дні йшли зливи зеленими горами. Густими струмами лили води з бурого неба на померклу землю. Потоки, що спершу журкотіли, перейшли на гучний клекіт. Річки носили повними боками. Як ранені тварюки, вони розвертались у болях та ревли глухо.

Іван, Дмитрів батько, вийшов з хати, вслухувався у клекіт зібраних вод та, похитуючи головою, гойкав:

— Ой, Богойку, Богойку! Та то не тяжко, би повинь прийшла, та й страшно потопов затопила долини. Йой, та ще не тяжко, би хати понесла гет з людьми та й їмінням, як того проказують старі люди. Най би ї билó та било би! — христився, спльовував та й страхався.

Безпереривно й беззмінно ринули зливи на стрижену землю. І знову, виглядаючи з хати, голосив Іван:

— Бійтеся Бога, людойки та бійтеся го, людойкове! Таже то не паде, іно ллє, та же то не дождж, а пропаст

і потопа і конаець світа! Казали і приказували старі люди, що буде війна, а пак прийде повінь, зараза і мір на нарід і на скотину.

То вже війну маєме, а тепер не тяжко, би біла повінь, ой не тяжко!

Шостого дня під ніч з ревом вилили ріки, розбіглись потоки по небувалих місцях, а буря-стихія стала нести дерево, каміння, хати, худобу.

Вітер, що віяв увесь час і колотив ярі жита й зелені вівси, перейшов в ураган.

Опівночі сталося щось жахливе. Земля стала ревти страшними голосами. Ніби розкрились її челюсті, а з широких надер ревли пекольні сили. Жахливий лопіт, страшний гул. Земля дрижала й стогнала, ніби в її груди валили тисячі велетенських обухів. Голосили гори та кидали страшний гул у потопаючі долини.

Ураган шалів, повінь жахливо казилася жовто-чінними водами. В селі запанувала страшна тривога. Ніхто й не лягав, ніхто ока не замкнув у цю ніч загибелі. В хатах плакали діти, жінки лементували. Люди наслухували з тривогою гулу бурі й зловісного клекоту зібраних вод.

Анна кинулась навколішки перед образами та й молилася-голосила:

— Отче наш, же вси . . . таже то ми ся видит конаець світови білому прийшов!

— Хліб наш насущний . . . білого дня не діждеме, сонця ясного не ввидиме! . . . а Дмитро десь в поли загибає і Гнат в лісі від бурі пропаде . . .

Ратуй, Богородице Небесна!!!

В яскравих блискавицях ввижалось їй раз біле-біле, як крейда, Дмитрове обличчя, то знову бачила Гната приваленого смерекою-вітроломом. Серце стискала їй страшна тривога.

А вихор вив, земля стогнала, світ валився в безодню.

Аж поки над водами й руїнами не засірів стривожений ранок. Тоді, як буря трохи влягла, прийшов з лісу Гнат. Мокрий, збіджений, ледве живий. Але живий.

IV.

Іван накинув сіряк, плахтою накрив спину й захистив голову і подався долі селом — чи пак поза городами, бо в селі не стало дороги. На її місці лютувала широка, небезпечна гірська річка, що несла каміння й колоди. З мостів і кладок сліду не стало, усі долини морем залило.

Але гори й ліси? Що ж їм сталося?

— Ой, та то див-дивезний, та то кар-карезний! Таже ліс старий ніби хто висипав патички з коробки. Таже того ніхто не видав і не чував, бо ліси скорчувало, гей, зрубом поклало!

— Ой страшна річ, ой дивоглядна, ой як же тото може бити?! — бідкали газди, пробираючись до своїх піль.

Але не стало піль, що були під лісом. Зливи знесли їх у потоки, пообривали узбіччя гір і кинули їх на поля. Цілі шари молодняка з'їхали на поля. Котра деревина стоїть просто, котра вгору коренем або й покотом лежить.

— Таже нема мої праці, таже нема мої кервавиці гіркої! Лісом ї знесло, камінням закинulo!

Відкриті щелепи гір зяють нагим нутром. Воно жовте, гидко й липко розкинене. Позбувшись лісу, безсоромно розкидало тельбухи і показує білому дневі кальне нутро.

Глибокі яри, круті вирви порізали гори.

Гей, чи набридло оцим узбіччям від віків стояти на місці?! Оце рушилися і з ломотом поповзли у мандрівку в долини.

Кріпкі старі ліси, що віками шуміли на вершках і побідно ставили відпір бурям, лягли покотом у страшному падинні. Ялиця на ялицю, кремезні смереки лягли попереk себе й біля себе. Нині вже ні людині, ні звірові доступу не буде.

— Тото видит ми ся, за войну та й за людську кривду. Таже в тих всіх лісах восько стояло. Людські діти з усіх усюдів зігнали та губили по тих лісах. І лісови не дарували, рубали, аж із смерічок кров текла, гей би з челядина. Бога не признавали, такий на них кінець прийшов, як на той ліс. Бо так старі люди приповідають: — Кілько ліса впало, тільки народу згине. Мір страшний на нарід йде та й ще піде!

За таборами руїна. Повалені палатки, кілки, містки. Ще на ялицях, що де-не-де лягли від бурі, таблиці з написами чи числами якимись. Пляшки, папір, скирти цілі. Вихор лісом розніс. Понадпалювані сторінки, позатиране, розмокле письмо. Книги лежать між зломами на моху, поміж мертвими ялицями. По них бігають мурашки й жуки, а вітер перегортає мертві й нікому непотрібні сторінки, і шелестить поміж ними. Інколи підіймає папір сердитим крутіжем та кидає його в жовтопінні буруни потока.

Тихо й глухо в мертвих лісах Бойківщини. Ні звір, ні птах не полошить тиші лісового цвинтарища, здається тільки, як би смерть засіла на товстому пні викорчуваної ялиці та з подолка висипала оцей папір, що шелестить поміж вітроломами.

V.

Тієї тривожної ночі, коли здавалось, що світові загибель прийшла, вернулись у село й їхні хлопці, що по лісах ховались від мобілізації. Змучені й промоклі до шкіри, але проте бадьорі, як оті струнки й молоді ялиці — дочки, що йдуть на вируку старого лісу, що ліг покотом від бурі.

Хоч поля спустошені повинню і всюди шкода велика впала, Гнат разом з вітцем став рятувати й направляти. Потім виходив з топором у ліс, що ріс у Вапнярці. Треба було дорубувати одні вітроломи, другі обкорувати й порубати. Що грубші звести на обору, хай сохнуть. Придадуться на нову будову.

І хоч сумно було в поляглому лісі, Гнат свистав бадьоро, пробираючись крізь сітку пнів, гілля мертвого конаря.

Оце з краю лісу росте молодняк. Його засіяли з своїх плідних шишок батьки-велетні, що лягли в боротьбі з бурею. Він тепер іде протинаступом збитими лавами збройної сили. Він стрункий і хиткий в своїй молодості, але разом — одна непоборна лава. Побідним походом, стрійні в пушисту зелень щитів і шоломів, молоді йдуть на заміну старих і тих, що лягли в силі віку. Горді молодістю й непоборною силою життя, підступають до грудей старому лісові, що вже ліг і що стоїть де-не-де. Рясною, молодою зеленню вони трублять тріумф над смертю. Кінчики своїх гілок вкрили яснозеленими лапками, вершок їх вистрілив зорею: з її рамен швидко виростуть нові, здорові конарі, новий ступінь їхнього стрільчастого деревостану.

Повні соків і сил, вони вдерлись у старий ліс. У його підніжжя вони здобули вкриту сухими шпильками землю. Переможно-гордо, з тріумфом весни на гілках вони йдуть у змагання із смертю. Малі, буйні й твердокорінні, за ними тепер черга! Для них тепер соняшне сяйво й блакить неба. Та й цього їм не доволі. Оце лежить порохнявий пень якогось предка. На нього вистрибнули дві молоді смерічки, запустили коріння в порохню і м'якесенькі, ніжнесенькі піни своїх весняно-зелених чатин розкотили понад чорним трупом того, що жив колись.

Ще й розбіглись поміж вітроломи землеприклонні ялівці, що не пнуться в небо, тільки п'ядь за п'яддю добувають землю. Надмір свого синявого, запашного

овочу сипнули на зелені мохи. Притулились до жовтих медунок, що пахнуть солодко й кохаються з чмелями та разом з густими заборолами ожинників боронять вступу в ліс.

Але велика й могутня держава лісових муравлів, що всевладно панувала над деревами, рослинами й тваринами, сьогодні у великому роздратуванні: впала ялиця, що до її пня прилягало муравлисько, здавила й розбила його. Прудкі, дощеві води розмили його стіни.

Чорняво-рудий народ в тривозі, метушні й нестримному русі: понад пнем поляглої ялиці треба видвинути нову державу.

Біжать своїми битими гостинцями, наскакують одна на одну, одні там, другі назад. Несуть будівельний матеріал, тягнуть цілі велетенські дерева, несуть стебла-шини і чатину-цеглини. Безліч і безліч їх.

Хто ж знає, як довго прийдеться їм будувати величну державу, володарку життя й смерті мільйонів? Проте метушиться хоробрий лісовий народ.

Тільки яструбам гнізд забракло. Квилять жалібною скаргою, кружляючи понад поляглим лісом.

В тій частині, де старий ліс ліг покотом, щоденно працював Гнат. Ба, не лиш він, інші газди й газдівські сини виходили в ліс. Безліч сокир гупало всюди. Як великі жовни, вони стукали об пні. Пили скрипіли й стогнали, ріжучи сире, ще соковите дерево. До великих пнів запрягали коней і тягнули їх лісом аж на берег яру. Відтіля пускали ризами в потік. Він брав їх на свою буропінну спину й ніс в село.

Порізане дерево складали в сяги. Ще довго воно там стоятиме й пахнутиме живицею, висихаючи в літньому сонці. Великі купини гілля й чатини чекали на свою чергу, щоб їх звезли в село.

Так день-у-день ішла праця в лісі, в багатьох лісах, що лягли тієї весни в смертельному падінні під уда-

рами бурі. Жилаві бойківські руки чистили їх від трупів, молодим яличкам і смерічкам залишаючи вітер, сонце й небо та мохами вкриту землю.

VI.

Так як прогуділа буря й прошуміли зливи — і війна від бойківських зелених гір далеко відкотилася. Вже й німці прийшли і навіть встигли вже скинути жовтоблакитні прапори, що ними замаїлись міста й села назустріч новому наїзникові.

Але Дмитро не вертався.

Тож одного дня Анна зібралася й пішла за порадою до Марисі Библички, що знала ворожити. Дуже файно знала й правду повідала, хоч не з карт, ні з долоні, а з сонця. Може вона дещо знає про Дмитра?

Марися жила в горішньому кінці, там де Розлуч ділиться на два рукави: правий, що в нім живуть газди, й лівий, де сидять цигани. Там право проти вижної школи стояла Библикова хата, як усі, в вугли, з тесаного дерева. Тільки, що з комином була і навіть під дахівкою, бо Библик Микола був колись в Америці і вернувшись, поклав кращу хату. Але Марися була йому вже друга жона. Дітей своїх не мала, зате дуже знала до курок, гусок і ворожити.

Анна зустріла її на подвір'ї, якраз тоді, коли сипала збіжжя куркам.

— Славайсу, Марисю! — привіталася.

Марися оглянула її уважно. Її темні очі дивилися гостро з-під чіпця.

— Слава навіки. Ци не за Гмитра пришли-сте розвідати? — Анні пробігли мурашки спиною. Ворожка знала все наперед. Певно знає і про парубка . . .

— Таже за нього. Пішов тай ся не вергат, альо другі вже прийшли домів . . . Марися приложила руку до чола й дивилася на сонце:

— А Гмитро ся не верне. За дві неділі вістку матимете, що ляг та й не прийде вже д вам, хотьби-сте го кликали кілько.

Анна тільки сплеснула в долоні та й як не заголосить, як не заплаче! А Мариея далі в сонце ся дивит і каже:

— Десь го в дорозі вбили, аж там, де не виджу ни гір, ни ліса, тільки само поле.

За дві неділі вернувся з війни Копачів Федьо. Аж з України пішки йшов. Він вістку приніс, що перед переправою через Збруч не одного галичанина мертвим залишили над берегом річки. Там і Дмитро зостався.

Де немає ні гір, ні ліса, тільки широке поле.

Софія Парфанович. *Буря.*

„Загоріла полонина”. Бойківські оповідання.

Авгсбург, 1948.

Анатоль Галан

ПОВЕРНЕННЯ КОМАНДИРА

Відтоді, як одгриміли останні вибухи змагань і поламана шаблюка лишилась іржавіти десь у лісах Житомирщини, заховався Дем'янчук за числа... У далекій від домівки місцевості, назвавшись полоненим з Німеччини, волинським уродженцем, найнявся в червону господарчу установу і почав працювати.

Що ж, бичем обуха не переб'єш. Геть думки, які ятрять рану, геть любов, прищеплену з дитячих років. Над головою те ж саме синє українське небо, а внизу луки і ліси, і поля неозорі, родючі...

Не думати! Бути, як усі!

З ранку до вечора перед очима — числа. Вправді, як у музиканта, пальці літають по рахівниці, а папір приймає наслідки обчислень. Рівні, рівні рядочки — трьохзначні, п'ятизначні, семи... Тоді все росло, як на дріжджах: організації, установи, а найбільше — ціни. Лягла людина спати з трьома сотками в кишені і з надією купити завтра два буханці хліба. А завтра буханець уже коштує чотириста. Добре, що були знайомі по селах, підтримували Дем'янчука, не давали простягти ноги.

До речі, про ноги. Дививсь, дививсь на них Дем'янчуків кум, Кость Лобода, та й каже:

— Слухай, братчику, а ти до зими якраз будеш босий. Отож у мене під повіттю стоїть бочка на колесах, денікінці з переляку лишили. Бочці ціна — гріш, а колеса добрі, ошиновані, з залізною віссю. Сьогодні

я їх здійму, а завтра поїдемо на ярмарок, та, може, виміняємо тобі на чоботи.

І виміняли. Власне, продали колеса за двадцять сім мільйонів рублів, і стільки ж коштувала пара юхтових чобіт.

Числа, числа... Вони якось втихомирювали душу, присипляли її. Може ви помітили, що люди, які мають справу з числами, здебільша не балакучі. І це добре. Бо вирости вуха на стінах і навіть на вербах уздовж шляху, а шлях далі тюрми не йде.

Заметені сліди вояка на великих просторах українських. Передав через треті руки лист батькам, сповістив, що живе, тільки ніколи не зможе показатись. Знав: батьки зрозуміють.

Числа, числа... А дні йдуть. Двадцять сім років сповнилось, і тоді привіз із села молоденьку просту дівчину, таємно повінчався з нею в комірчині, де доживав віку вигнаний владою з парафії священик, і продовжував так само рахувати. Добрий чоловік, дбайливий, тільки мовчазний.

— Василю, чи ти мав батьків? — питала жінка.

— Мав, люба. І братів мав, і сестер...

— Де ж вони?

— Всі загинули. У фронтовій смузі жили.

— А ти? Чи довго був у полоні? Повернувся і нікого не відшукав? Чому покинув свою Волинь?

І розповідає Дем'янчук молодій дружині казки... Він уміє розповісти, якщо захоче. Навіть плакала дружина після тих оповідань. А він виходив на ганок, дивився у далечінь і сумно посміхався.

Не то б він розповів, коли б було можна. Він би згадав бої одчайдушні під Бахмачем, остерські ліси, де відсиджувався після поразки, славний рейд на підступи до Золотоверхого... Він би розповів, що за його голову червоні комісари обіцяли сто пудів борошна і двадцять пудів цукру тоді, коли фунт цукру дорівню-

вав двом фунтам сала . . . Ще й тепер, певне, шукають грізного командира Галайду. Та Галайди немає. Є скромний, працьовитий бухгалтер Дем'янчук і — все.

Сказати жінці? Ні, це неможливо. Он як слідкують, нищпорять, залазять навіть у родину. Паскудному малому шпигові Павликові Морозову поставили монумент за те, що віддав на муки й смерть рідного батька.

І Дем'янчук уже батько. У нього двоє синів, що разом мають п'ять років. Виростуть сини й ніколи ні про що не довідаються. Ніколи!

Числа, числа . . . Розплющує світові ранок очі, — а ніч закриває. Наче повільно, наче нема краю тим ранкам і ночам, та міняються календарі на стіні, у безвість стрибають страшні червоні роки.

Десятки людей, що з ними працював мовчазний бухгалтер, зникли в невідомому, то пак дуже відомому напрямі північному, інших уже й кістки зітліли, а він мов той дуб, сидить непорушно й рахує . . . Рівні, рівні рядочки чисел — заслона від чужих очей і від власного болю.

Аж ось ударила війна. Старший син невдовзі пішов рятувати батьківщину, менший, шіснадцятилітній, лишився дома. Діждались німців, прожили рік під новим фюрером, і раптом зник бухгалтер Дем'янчук. Плакала жінка, шукала чоловіка в тюрмі, в околицьніх селах, просила помочі поліції. Даремно!

А тим часом ішли місяці і з сусіднього повіту докотилась загадкова чутка: великий партизанський загін, що ховається в лісах, полохає німецькі гарнізони й кличе на боротьбу проти обох фюрерів — берлінського й московського.

Ах, яке відношення має це до старого бухгалтера Дем'янчука? Мабуть, його забили, коли йшов у село міняти на хліб хатні речі.

Тривожні чутки не вгавали. У місті проголосили стан облоги, збільшили нічну охорону, і все таки не помогло.

Якоїсь ночі з чотирьох боків знялася стрілянина. Повз вікна, хропучи, летіли німецькі авта й мотоцикли. Бігла врозтіч поліція.

Коли трохи стихло, Дем'янчуків юнак городами дістався до знайомих.

— Що то є?

— Галайда! — відповіли знайомі. Хіба не знаєш?

— Який Галайда? Повстанець?

— Так. Командир полку Української Повстанської Армії. Покищо б'є німців, а потім битиме червоних.

Молодий Дем'янчук тою ж дорогою повернувся додому, щоб розповісти новину матері. Уже поставив ногу на ганок і раптом похолов. Коло дверей стояла постанть у військовому, з автоматом на плечі.

— Це ти, Грицю?

— ... Тато?

— Ато, хто ж? Бач, разом, заходимо ...

Дем'янчук привітався з жінкою і з сином.

— Турбувались? — спитав. І посміхнувся якимось по-іншому, ясно, — але хитро посміхнувся.

Ні, не пізнають батька дружина й син. Чи це ж він, завжди тихий, мовчазний, трохи вже зігнутий роками? На плечах німецький офіцерський однострій, пістоль біля паска, в руці автомат. На голові сіра шапка козацька.

— Мої дорогі, — каже він. — Я все життя ховався, але — досить. Настав час, чи не настав, я спробую, чверть віку чекав на це. А тепер збирайтесь зі мною.

— Куди, Василю? — спитала жінка.

— Туди, де тебе не знайдуть. Ось, мої хлопці трохи поскубуть німецькі запаси і — вйо!

Раптом хтось загатив у двері, й крізь них просунулась чубата голова в „пілотці”.

— Батьку Галайда, за п'ятнадцять хвилин будуть коні.

— Добре. Чекаю.
Тоді син підхопився з місця.
— Тату! Ти Галайда?
— Не тільки я, але й ти. Дем'янчук існував у
фальшивих паперах.

Анатоль Галан. *Повернення командира.*
„Пахоці”. Буенос-Айрес 1951.

Йосип Позизанюк

В Ж И Т І

Ходила припишклыми селами. Люди насторожено вилазили з льохів і мовчки дивились на подзьобані кулями стіни, звуглені хати, рознесені гарматнями стріхи. У кожного своя жура. Сестра питає про брата, жінка про чоловіка, засмучена дівчина мовчить про нареченого.

До містечок заходила. Вистоювала біля облупаних цегляних касарень. Виглядала при широких дорогах...

Літають землясті машини з гарматами, зривають рідку куряву. Вона витирає хусткою сухі, запорошені вуста, зупиняє звільнених з полону.

— Брата мого, Юрка Губенка, не стрічали?

— В одному батальйоні були... Казав він: „Усі разом рубатимем орду. Приєднаються кармелюківці, довбущуки прийдуть. Зродяться козачі полки і принесуть на шаблях сонце!”

Вона глянула розпачем, за рукав схопила.

— Убитий?!

— Не знаю!..

— А може в полоні, скажіть?

— Хіба знати? Ідеш у пекло, бо вогонь за плечима...

Впала на межу.

— Як тобі розказати, батечку, яке у нас горе?.. Я ж не знаю, де ти лежиш... Чи в далеких холодних лісах, чи при тому березі, де сонце не світить...

Пішла полями... Доспілі жита, помережені важкими танками, пориті бомбами, столочені бійцями...

А сонце палить, над колоссям срібними нитками мерехтить мариво, сірі кібчики сидять на порваних телеграфічних дротах і безжурно причепурюють себе дзьобочками.

Бродила бойовищем. У житі стримлять рушниці, загнені багнетами в землю. Зяють розірвані жерла гармат.

Серед мідних склянок лежить козак, ніби спить... скрутився, голову поклав на ліву руку.

Гей, та тут ціле кладовище... В житах вирости, в житах і смерть спіткали.

Колоски затоками біжать до левади. На пагорбку, серед бур'янистого жита, стоїть дика груша. Стежки до неї снуються, на стежках убиті. Найдальший упав ниць, простяг руку, затиснувши в кулаки колосок з волошкою.

Стала і зацімила. Припала до нього, повернула голову. Usta розкриті, зубами усміхається. Підвела голову, поклала собі на коліна. Дивилась на мертво обличчя, примовляла:

— Не поведеш подолян... Устань, брате... Устань, мученику мій... Кармелюківці тебе виглядають, а мати ставить на божничку замість образів.

Відгортала з чола скипіле, криваве волосся, дивилась сухими очима і вже не плакала.

Йосип Позичанюк. *В житі*.
Календар на 1946 рік. Авґсбург.

Леонид Полтава

ПРАПОР ФІНЛЯНДІЇ

Хуртовина була з тих зубастих, північна хуртовина. Ленінград залишився позаду, панцерна колона посувалася фінською землею, тонни снігу перегороджували шлях, тонни снігу валилися з неба. Танкісти, примерзаючи до заліза, матюкали в ребро і кістку, але ні один не сказав уголос, за що ж вони терплять. Вже двоє сказали — і залишилися, облиті кров'ю, вітрам та звірині на поталу. Командир колони, майор Яригін — людина руда і зла, слів випускав із рота мало, більше куль з пістоля.

У двадцять восьмим танку сидів біля гармати монтер криворізького заводу, Степан Юхимович Сіренко, — звали його по-дружньому Стьопкою, і був кремезний та добрий, веселий співун, парень-рубаха.

Фіни билися завзято, але советський велет — без добрих харчів, без вісток з дому, часто й без курива, сунувся вперед, він не йшов, а хилився, малощо не падав і своєю двохсотмільйоновою вагою давив вогневі точки і гарматні гнізда, і хоробрих солдат хороброї землі.

Вчора в селі, пустому аж страшно, якийсь танкіст побачив крізь відчинене вікно годинника на столі, забіг взяти — і взяла його нечиста сила, разом з цілим дорогим будинком — замінували фіни; у воду отруту підсипали, палили багаті будинки (самі буржуї! І де в них та біднота мешкала?..), підсипали в борошно товченого скла, прапора свого ніде не залишали, ні

людини живої. Але такого чуда не сподівався Стьопа, того чуда, що на свої очі побачив!

Ще далеченько перед Виборгом спинилася танкова колона: половина машин застрягла в болотищі, присипаному снігом, мороз тис, а болотища глибоко не скував; мотори замерзли, шкіра залишалася на метали, червоні зорі на танках замітало фінським снігом, аж відчай огортав душу та й розпука, але майор Яригін не з тих, що збавляють чести орденів Леніна. Він по радіо викликав на допомогу найтяжчі тягачі і саперний батальйон — мали рубати ліс і класти дорогу вперед, на Віпурі-Виборг „через усю Фінляндію прокладати, бо родина того потребує і товарищ Сталін і Москва повинні спати спокійно, а город Леніна ще спокійнее!”

Стьопка вже не пив спирту, не було з пиття толку: трохи зігрієшся, а потім, як мертвяк. Він віддавав свою боклажку мотористові-грузину, який мерз люто, мороз виробляв із ним, що хотів. Яюсь той випив дві порції спирту, — а були насамоті, — і розговорилися. І сказав тоді з злобою Стьопа, що це ж грузин послав їх бити фінів і самим замерзати.

— Ти поїдь на Кавказ і спитай — ніхто його за грузина не вважає. Москва його родина, а майор Яригін — рідний брат. От, а маршал Тимошенко, твій ніби українець, а я його за українця не вважаю, ваші маршали Москви не слухали. Ти про свого й не чув...

Тоді вперше задумався монтер Степан Сіренко, і не про себе подумав, не про Тимошенка, а про те, що на землі є різні народи і вони мають своїх маршалів, — є ось і грузини, і росіяни, і фіни, і українці... — і це було великим відкриттям для парня-рубачи, доброго монтера з Криворіжжя, який два слова ліпив по-російськи, два по-українськи, а двадцять два — як прийшлося.

Наступного дня, коли перемело, почалося чудо. Прибули сапери, лід падав під гусениці танків, дерев'яна дорога-настил росла на очах, і зненацька

в дзвін сокир вп'явся інший, короткий, карбований звук — постріл. Сухий і тихий, він би проминув непомітно, як би майор Яригін не задер неголеного рудого підборіддя, а під самою каскою в нього не бризнула зла кров, запеклась, почорніла відразу ж. Штаб був під соснами, лейтенанти горбилися над мапою, як і Яригін, нікого чужого не було, фронт далеко, ніхто не проходив, — куля прийшла з неба і вибрала саму останню сволоч.

Коли прибув у захеканім авті командир танкової бригади, танкісти вишикувалися перед ним . . . — і знову карбований, тихий постріл, і комбриг упав під ноги лаві на чужу землю, не потоптавши її довго. Переляк пронизав лаву, обстріляли, прочесали довкола . . . але кулі були такі фінські в черепах забитих. Старший лейтенант Сідоров, офіцер ще царських часів, перебрав команду і з поспіхом почепив відзнаки — він довго цього чекав!

Колона виборсалася з болотища, більша половина танків поповзла далі, решта залишилась на викорчуваному набоями узліссі, і Стьопа з ними. Не ліс, а лісове кладовище з цього лісу після артилерійського бою. Одна-однісінька сосна-велетень вціліла, стояла в снігу з голови до ніг, як пам'ятник.

Десь попереду гаркав фронт. На Ленінград везли поранених, а ще більше — обмерзлих, а тих, що замерзали — кидали в снігу, згодом підберуть. Фіна живого тоді побачив Стьопа, правда старика, умів він по-російськи, і як допитували, то плачучи, тільки промовляв: „Чого ви пришли?.. Чого ви пришли?..” Вивезли його із штабової землянки і кинули в сніг — мертвим же однаково. Бачив те і Стьопа, а тоді до нього моторист-грузин і сказав, ламаючи слова чужої, солдатської мови:

— Ти бачив? Ідуть підкріплення. Чому воно ніби Ленінградський воєнний округ воює, а люди йдуть все з Київського?

Чудо продовжувалося. Надвечір двома пострілами підряд було забито двох старшин із штабу, обоє орденосцями були. Постріли чеканні й тихі, неначе з того світу прилетіли. Знову лавами прочесали обити стовбури, кожен кущик вцілілий, кожен замет сніговий.

Вдень і вночі стояли дозорці, Степану Сіренку довелось цю ніч вартувати. Темна ніч, дарма що сніг, ворожа ніч, бо чужа. З автоматом на плечі ішов танкіст, вартував на своїй дільниці чужої землі. А як дійшов аж до самотньої вцілілої сосни — охопив його жах, хоча хлопець був не з боязливого роду. Похолов: здалося йому, що хтось поблизу є. Припав до збитого стовбура, вичекав і поспішив назад, щоб докласти, що все в порядку, бо ще пошлють вдруге перевіряти, а голова на плечах одна.

Вранці одержав Степан листа. Писала старенька трудно, як уміла, просила берегти себе та ще про чоботи й хоч старих би для Людмили прислати — дружина молоденька вдома залишилася, а вона в положенні уже і, не дай Бог, перестудиться. Старі чоботи Степан дістав би, свої послав би, та послати їх — хіба голуб винесе: заборонено. Біль пройняв танкіста дошкульніше морозу. Постріл думки обірвав, цього разу небесна куля ніби нікого не влучила, аж крикнули й побігли до танка: в нім сидів мертвий танкіст — не встиг і на фронт виїхати — куля крізь відкритий люк пройшла. І той танкіст мав до чорта відзнак на ватянці, але найголовнішу відзнаку причепила йому доля на чолі.

— Ти помічаєш, герої в б'є, командний склад, а нас не зачіпає — це грузин шепотом озвався.

Тоді штаб охопила паніка. Вже другий тиждень отак, тільки й чекай, як справді із неба! Спокою немає в цих лісах, — отак не один Степан Сіренко подумав, — чорти чи янголи цю землю боронять? Танкам було наказано приготуватися, що вони й зробили, заки штабові далековиди обмацували все навколо. Безперечно,

десь був снайпер і старший лейтенант Сідоров остаточно вирішив, що це не снайпер-бродяга, а якийсь постійний, до його, Сідорова, частини прикріплений. Танки одержали наказ проїхати лавою вперед, шукати замаскованого фінського гнізда, а двадцять восьмий танк одержав інший наказ: вогонь по самотній вцілілій сосні.

І прицілився Стьопка, і так гахнув, що сосну обвело димом і гілля полетіло з неї, а як дим опав, — побачив Степан Сіренко диво-дивне, а з ним і з інших танків та й штабовики в далековиди:

На обкраяному стовбурі велетенської сосни висіла дівчина; вона була в білій накидці, руки — в світлих рукавицях, тримала гвинтівку із снайперським прицілом, білий мотуз в'ївся їй попід руки — прив'язала сама себе, щоб вночі, задрімавши, не впасти. Оце вона — вояк снайпер фінський — мандрувала в своїх лісах за совєтським штабом, це її небесні кулі збивали з цього світу главарів, а найперше майора Яригіна, зненавидженого танкістами.

Світло-золотисте волосся напівзакрило обличчя дівчини, небесне, янгольське обличчя з кров'ю на вустах. І здалося тоді гармашеві Степанові Сіренкові, що то не дівчина-фінка, до своєї сосни прив'язана, а фінський прапор, якого він ніколи не бачив.

Були нові заметілі і в одну з них знайшли старого лейтенанта Сідорова — пса з усіх псів в армії — з постріленою головою, хоч до фронту було далеко.

*

*

*

Як скінчилася війна, повертався гармаш Степан Юхимович Сіренко ешелоном при своїм підбитім танку, а совість його була чиста і гріх прощено: він розплатився з Сідоровим за той страшний наказ. І коли чорно-стінна, ізбиста московська сторона кінчалася і рейки

вибігли на рівнину, до біломазаних, чепурних і в нужді хат, побачив Степан Сідоренко, що це вже Україна, яка не є — а його сторона, рідна земля, другими обікрадена. Тоді згадав криворізький монтер про святий фінський прапор, що його на власні очі бачив, і запитав сам себе: а який же наш прапор, український?

Леонид Полтава. *Прапор Фінляндії*.
„У вишневій країні”. Новелі. Мюнхен 1952.

Володимир Русальський

С Т Р А Х

Бескиддя вечірніх сутіноків лежало на дахах міських будівель, на вулицях, обсаджених частоколом каштанів. Каштани ще не цвіли. Ще була весна, але вони вже пахли: майзіллям. Вони вже несли з собою пишні кетяги обважнілого листя: зеленого, як рута.

Каштани-велети стрункими рядами йшли обіч вулиці вниз — десь до площі Відродження. Живими рядами — сумирно й дисципліновано. А люди товпились і галасували, люди поспішали і лаялись, розштовхуючи один одного.

Каштани сумирно йшли собі далі — з легким посміхом весни . . .

Аркадій Кавка нервувався: він був безпорадний виплутатись із цього роз'яреного, шумливого потоку людських тіл. Його штовхали під боки і він лаявся. Він щось бурмотів про себе і пропихався на край тротуару . . .

Вже біля воріт свого будинку він раптом наткнувся на людську постать в чорному пальті. При світлі ліхтаря він помітив навіть заросле чорною, густою щетиною обличчя, яке йому здалося досить підозрілим.

Дивно, Аркадій Кавка вже якось бачив цю людину. Одного разу, коли він привіз із села свого розкуркуленого брата, щоб приховати його в себе, ця людина також стояла коло воріт. І, власне, — так саме увечорі — він помітив її при світлі ліхтаря.

За кілька днів він влаштував брата у безпечнішому місці і вже, здається, був спокійний, але... поява невідомої людини занепокоїла його. Хто вона?

Вийшовши на третій поверх, Аркадій Кавка подзвонив. Йому здалося, що дружина довго, ніби спеціально, не відчиняла, і це ще більше роздратовало його.

— Не розумію, якими справами ти так зайнята? Я вже півгодини дзвоню...

— Півгодини? — дружина здивовано розвела руками. — Дивно. Я не чула дзвінка. Це якийсь непорозуміння.

— Ти так думаєш? — очі його палахкотіли злістю.

— Алеж... ти зовсім неможливий сьогодні. Ти розмовляєш зі мною, як з двірником...

— То моє діло...

Аркадій Кавка зняв плащ, капелюх, шалик, і все це жужмом кинув на канапу.

— До нас ніхто не приходив, Ніно? — спитав суворо, тривожно.

— Ні. А хіба що?

— Нічого. Я лише так... Міг же хтось прийти? А, зрештою, давай щось їсти: я страшенно зголоднів.

Сівши за стіл, їв похалцем, дивився в тарілку і відгортав набік картоплю. Ніна стояла напроти і з допитливою цікавістю дивилася на чоловіка. Малий п'ятирічний Геня сидів посеред кімнати і, силкуючись, зашнуровував на своїх куцях ніжках великі батьківські черевики.

— Геню, ану встань! Чуєш? — Аркадій Кавка незадоволено глянув на сина. — В цю ж хвилину встань... Не шмаруйся, бельбасе, на підлозі!

Геня насуплено фиркнув, майстерно протягнув рукою під вогким носом і скептично глянув на батька.

— І де він взяв ці черевики, Ніно? Чи в ящику вже місця для них не знайшлося?

— Ах, залиш ці... моралі! Мені на правду нудить від того...

Аркадій Кавка відклав ложку і встав. Встав рвучко, підсмикнув підтяжки, зробивши при тому вигляд, що слова, які йому сказала Ніна, без сумніву мають загадковий зміст і що вона його напевне має за безличного дурника...

Тим часом Геня, кинувши черевики, стягнув з письмового стола портфель і почав його тягати по кімнаті, удаючи баского коня. Ніна пригнічено мовчала.

— Чи правда, що верблюди мають вісім ніг? — спитав поважно Геня, вже сміливо підступивши до батька.

— Тільки чотири. Як і в кожній тварини... Але... я хотів би знати, хто тебе так вчить?

— Мама! — поспішно випалив Геня.

— Ну, я так і знав. Ще не доставало того, щоб мама вчила дитину всяких несусвітних дурниць! Як же...

— Аркадію! — це був вигук протесту, вигук злоби і розпачу. — Ти думаєш над тим, що говориш? Ти хворий чи п'яний?

— Я? Гм... — Аркадій Кавка подивився на Ніну насумрено і злісно, з глумливим сарказмом. Він поклав свій великий кулак на стіл — це був своєрідний аргумент заперечень, — і роблено розсміявся: — У мене, бачиш, серце надтріснуте. Діравий дзбан. Це боляче, Ніно, коли діравий дзбан — оте хворе серце, і з нього хлюпає кров...

Слова були загадкові. Ніна мовчки сіла. Аркадій Кавка, теж мовчки, пройшов до спальні, втягнувши за собою власну волохату тіль, як гумовий бальон...

Вже в ліжку: дістав із стола газету і почав переглядати останню сторінку з відділом оголошень. Поза тим він взагалі ніколи й нічого не читав. Принципово. Але в ту хвилину він не спромігся й на те, щоб прочитати бодай десять рядків. Було тривожно й нудно.

За вікном сокотали сирени авт, мерехтіли вогні фар, — авта йшли попід самим будинком. Вулиця була вузька, як труна, і знизу до третього поверху завжди тягнуло вологістю підвалів...

Аркадія Кавку — працівника Тресту Парфумерії, що звик до запахів мірта і меліса, охоплювало неймовірне роздратування і нуд. Тому, коли він був дома, всі вікна завжди наглухо зачинялися.

Ніч була неспокійна. Людина в чорному пальті, яку він сьогодні уже вдруге зустрів коло брами, невідступно переслідувала його. Він, Аркадій Кавка, був уже певний, що це за ним слідкують і що — не сьогодні, так завтра (і неодмінно вночі) — до брами підкотить чорне авто, і люди у знайомій військовій уніформі попросять його — розуміється, дуже ввічливо — до установи, яка конечно мусить з'ясувати одну якусь дрібничку. Лише одну дрібничку. Дружині навіть скажуть — розуміється, дуже чемно, — що її чоловік повернеться за годину. Може, навіть раніше...

Але Аркадій Кавка людина дуже недовірлива і дуже підозріло ставиться до людей, що в такий спосіб, серед ночі, вияснюють якісь там дрібничкові справи. Він має свої погляди на життя і навіть на чорне авто, яке його синок Геня принагідно називає „Поїдеш — не вернешся”.

Він чув, коли Ніна й Геня лягали. Світло в їхній кімнаті вже не горіло. Аркадій Кавка лежав горілиць і прислухався до руху вулиці. Авта йому рішуче не подобались. Взагалі авта. Чорні особливо. Вони їздять тихо, часто без сирен. І лише вночі...

І в цю хвилину Аркадій Кавка знову згадав про чюдину в чорному пальті. Ні, тут щось є. Він уже не має жадного сумніву.

— Ніно! — покликав він дружину. — А чи ти позачиняла двері?

— Ну, певне.

— І парадні?

— Ну, певне.

— Тоді спи. Добраніч!

Вранці було якось світліше на душі. Завжди так буває вранці. І Аркадій Кавка за сніданком навіть поцілував Ніну. Вибачився за вчорашню сварку і обіцяв Гені купити коня на колесах. На нього можна сісти і їхати. Маленьке авто, яким грався Геня, він непомітно викрав і викинув до вбиральні. Після цього стало ніби легше.

Вийшовши з дому на роботу, в брамі він знову зустрів ту невідому, підозрілу людину в чорному пальті. По тілі Аркадія Кавки проплила льодова похолодь. Він ледве стримався, щоб не скрикнути з відчаю, щоб не накинутись на людину, що, здавалось, сумирно споглядала квітнення яблунь в палісаднику. Проте, зустрівшись з допитливо пронизливими очима Аркадія Кавки, людина знітилась і навіть відступила назад. Вигляд у неї був досить таки підозрілий. О, Аркадій Кавка це добре запримітив: він мав не абияке відчуття, не абияку спостережливість! Смішно було б, навіть наївно пройти повз факт, бути отаким собі розтяпою, що нічого не помічає, просто — дурним телятком.

На роботі, вже сидячи за столом і переглядаючи якісь бухгалтерські рахунки, він згадав, він раптом згадав про брата. А що з ним? На цегельні, що за містом, було куди безпечніше, то правда. Товариш, що там працював і мав окремих, власний будиночок, був без сумніву людиною порядною. На нього можна було покластися цілком... Одначе Аркадій Кавка, для певности, вирішив йому подзвонити. Запитавши спершу про неіснуючі рахунки, яких він чекає, ніби між іншим, додав:

— А взагалі, Миколо... я думаю, у тебе ніяких змін? Ну й добре. Щасливо!

Люди все ж таки смішні: в них частенько відсутні елементарні прикмети здорового глузду. „Це, мабуть,

нерви, — вирішив Аркадій Кавка, — треба лікуватись. Ясна річ, треба лікуватись.”

День ішов повільно — до нудоти. Надворі стояла весна, а тут в задушливій конторі тресту — розпачливо-ліниве, чорт-зна яке — безділля! Службовці сновигали по кімнатах, як мокрі кури; секретарки докучно позіхаючи, час від часу позирали на годинники. Годинники також не поспішали. Все було незвично загальмоване весною. Повертаючись додому, Аркадій Кавка в крамниці „Дитячий світ” купив для Гені обіцяного коня, білого. Щоправда, гриву він мав рижу, але це зовсім не перешкоджало йому бути конем. Він мав сідло й навіть стремена.

Дома Аркадій Кавка не застав нікого: Ніна з Генею, напевне, пішли на денний сеанс в кіно. Залишивши коня в кухні, він вийшов у палісадник.

Сонце яріло. Било в очі й забиравось через сорочку до тіла. Таке ніжне сонце, таке теплотворне, таке лілейне: чистий еліксир життя . . .

Він, Аркадій Кавка дивився на весняні зела клюмб, а зустрів пронизливі, дивовижні очі людини в чорному пальті. Людина стояла за штахетами, в дворі. Аркадій Кавка перелякано здригнув усім тілом, ніби від несподіваного удару. Він якось смішно зіщулився і сховав голову в плечі; ноги його тремтіли. Сонце було холодне: воно раптом ніби перекинуло свої промені в інший бік.

Людина пройшла далі й хотіла вже перехопитись через кам'яну загороду в сусідній двір, як Аркадій Кавка раптом схопився на ноги й зупинив її; він навіть голосно крикнув:

— Ану, почекайте хвилину. Я маю до вас справу . . .

Аркадій Кавка мав вигляд людини, яку щойно, після шторму, викинуло хвилею на морський берег: бліде обличчя й перелякано-здивовані очі.

— Ви мені потрібні, — сказав він уже спокійно, наблизившись до людини в чорному пальті. Людина

ніяково знизала плечима й, підозріло оглянувшись, — підступила до Аркадія Кавки.

— Я вам потрібний?

— Так. Ви підете зараз зо мною...

Людина в чорному пальті злякано відсахнулась:

— Я вас не розумію...

Та Аркадій Кавка не чув тих слів. Людина під його гострим поглядом покірно пішла за ним. На третьому поверсі він мовчки відчинивши двері, пропустив людину в чорному пальті вперед, а потім уже зайшов сам, безшумно повернувши в дверях ключ.

Людина злякано оглянулась: вона, здавалось, нічого не розуміла.

— Сідайте, — сказав він чемно, але не без хвилювання.

Людина сіла. Людина сіла й схрестила руки на грудях.

— Я вас слухаю...

Аркадій Кавка м'явся. Він не знав, з чого йому почати. Він ніяк не знаходив відповідних слів, хоч голова була переповнена думками. Людина дивилась на нього допитливо кілька хвилин.

— Слухайте, загадковий чоловіче, — почав Аркадій Кавка. — Скажіть мені... тільки чесно: хто ви такий? Що ви за людина?

— Хто я?

Людина зробила досить загадковий рух рукою, звівши догори очі, в яких блиснув магічний вогник безпорадності і навіть здивування:

— То ви ще нічого не знаєте? Нічого?

— Нічого.

— Просто дивно. Я був уже певний, що ви все знаєте.

— Як то? — не менше здивувався і Аркадій Кавка.

— Буду відвертий: я був переконаний, що ви таємний агент і що вам уже все відомо...

— Он як! Але, повірте, я ніколи й ніде не служив тасмним агентам.

— Це мене тішить. Ви, здається, кажете щиро. Отже мені нічого не лишається, як признатись вам... Бачте... я розкуркулений. Куркуль. Це ім'я сьогодні уже стало презирливим, та я його вимовляю з побожністю... Може тому, що, будучи інтелігентом зроду, я пішов на село, бо над усе любив землю і труд. І от маєте: доля закинула мене аж до далекого і чужого Нікольськ-Усурійська, звідкіль я... признаюсь, втік назад — так мені було тяжко й боляче. Тепер ось... переховуюсь тут у моїх односельчан... — І хвилину подумавши, додав: — Одначе, сподіваюсь, ви не донесете нікому, правда?

— О, що ви! Можете бути спокійні...

— Ну й дякую. А я, знаєте... не спав ночей і все чекав на чорне авто. Зрозумійте тільки: це ж божевілля...

Аркадій Кавка співчутливо похитав головою, але раптом, ніби щось пригадавши, поспішно запитав:

— А... ви не пригадуєте, часом, хто перший ви найшов автомобіль?

Володимир Русальський. *Страх.*

„Сміх Іскаріота”. Новелі. Видавництво „Світ”, 1947.

Докія Гуменна

БАРБОС П'ЯТИЙ

Всіх їх він просто зневажав. Оцю ницу юрбу злодіяк і волоцюг. Вони голодними зграями виснуть біля м'ясних рядів, никають поміж столами, слідкують, як би непомітно вкрасти шматок м'яса, чи кістку, а потім гарчать десь у кутку, видирають одне одному з зубів, кусаються й вищать.

Барбос П'ятий дивився-дивився на цю неподобу й надумався. Він зараз наведе тут лад!

Рішуче й енергійно він порозганяв усіх псів далеко від м'ясного ряду, а сам присів на задні лапи й чемно звернувся до господинь і господарів м'яса:

— Я чесний і порядний пес із хорошого дому. Тепер, поки я тут, жоден із цих хватунів не навернеться сюди... Ваше м'ясо буде ціле... Але воно таке гарне, таке смачно-рожеве, таке дразливо-запахуще!... — казав увесь його вигляд, сповнений власної гідності й пошани.

— Навіть не просить! — дивувалися господарі та господарки м'яса. — Такому не жаль і дати...

Щедрий гонорар випав на долю Барбоса П'ятого за те, що так зумів себе поставити, що примусив усіх, — і собак, і людей, — поважати його.

А вдома вже й затурбувалися. Пішов з бабунею на торг Барбос П'ятий і не вернувся. Юрко каже: „Може машина переїхала?“ — Мама каже: „Може заблуdivся?“

Та тато каже:

— Хто? Барбос П'ятий? Не такий! Він і в воді не втоне, і в огні не згорить.

А все ж, Юрко цілий день бігав на вулицю, гукав, непокоївся.

Коли надвечір — з'являється Барбос П'ятий! Він задоволений життям, сміється, хвостом махає, дає лапу Юркові, — вітається ж бо . . .

Він чудово згаяв сьогодні день.

II.

З того часу Барбос П'ятий щонеділі зникає на цілий день — зрання до вечора. Він ретельно відганяє бездомних собак від м'ясних рядів і сам сідає чатувати, щоб вони не наблизилися сюди. Він принципово не цікавиться вижебраним, або вкраденим м'ясом. Для його аристократичного духу це було занадто вульгарно й брутално. Пес витонченої вдачі, він волів сидіти цілий день голодний, але не зачепити принади, не знизити своєї гідності до хватання, чи крадіжки.

Проте, голодним себе назвати йому аж ніяк не доводилось. Навпаки, працю добровільного сторожа щедро оплачували продавці м'яса на торзі.

Удома тасмницю Барбоса П'ятого дуже скоро розкрили. Спочатку це забавляло, а потім і звичним стало. І навіть, коли б ви забули, який сьогодні день, то слід було поцікавитися.

— А де ж це Барбос П'ятий?

— Барбос П'ятий? Де ж? Пішов на службу. . .

— Ах, так, сьогодні ж неділя! . .

III.

Якось раз у неділю, ще не сходило сонце, тато взяв Барбоса П'ятого із собою. Вони пішли через торг і Барбос П'ятий хотів був залишитися на своєму посту. Але невблаганий тато, не зважаючи на ці божевільно-

чудові запахи, на ці божественні туші, що вже красувалися на торзі, не дозволив йому цього.

Куди ж це вони йдуть?

Тато повів його просто на станцію. Там вони взяли квитки й сіли на поїзд.

Барбос П'ятий ввічливо сидів і постукував по підлозі хвостом. З увічливости він нічим не виявляв свого незадоволення. Тільки зідхав, позіхав, — ах, які ж то шматочки перепали б йому сьогодні! І навіть мало цікавило його, що коли тато про нього згадував, очі знайомих татових зверталися на нього із звичним для пса інтересом, не абиякою пошаною, добродушним сміхом:

— Династія Барбосів? Чи ви чули коли щось подібне?

Так, звичайно, він знав, що в імені його є щось чудодійне, якась таємнича сила. Вона примушувала озиратися на нього з отою пошаною, подивом, із запобіганням його дружби. Це ім'я окутало його авреолею якоїсь вищости і тої аристократичности, що була так мила його серцю.

Він навіть не озирався, коли його звали просто Барбосом. Барбос П'ятий! — і він скаче вам просто на груди, радісно сміється і так і дивиться, щоб вам лизнути щоку.

Зійшли тато з Барбосом П'ятим у якомусь лісі. Відразу Барбосові П'ятому так сподобалося тут, що він почав, мов навіжений, гасати попід деревами і... яка непостійність! — забув про ті ласі шматочки, про ту чудову службу, за якою він зідхав цілу дорогу. Він голосно гавкав, — навмисне, щоб почути себе: ніде так голосно не гавкалося йому... Та тато покликав його до себе, нагнувся і сказав, притиснувши пальця до уст:

— Ш-ш-ш... Тихо...

Незрозуміло, чого це мовчати, коли хочеться веселити!

Але раз тато каже, — хоч і незрозуміло, а треба слухати.

Та дуже швидко Барбос П'ятий зрозумів. Он що! Ця країна повна чудес. За вдаваною тишею вухо Барбоса П'ятого почуло міріади життів, а нюх — мільйони небувало-чудових, нестерпно-манливих запахів, а зір... Раптом Барбос П'ятий пригнувся, поповз на животі, раптом у нього прокинулося непереможне бажання будь-що, а настигнути це божественне-привабливе щось.

Інстинкт усіх поколінь, усіх відомих і безвісних Барбосів заговорив у ньому, ударив у груди, в серце... Зашумів у крові...

Та розум не тратив ясности. Він повинен доповзти безшумно, повинен доп'ясти Щось, вчадіти від хмелю й екстази...

В той день тато був надзвичайно задоволений Барбосом П'ятим. А щоб довго не розказувати, — відчиняв торбу й казав:

— Ось бачите! Ледве додому тягну! Запрошую на перепелину смаженину.

З того часу, коли проходили рано-вранці у неділю повз м'ясні ряди на торгу, Барбос П'ятий байдуже, з ясно показаним презирством, відвертав голову. Його віднині не цікавило базарне життя, міщанські війни з заблудами-хватунами. Воно занадто тривіально — сидіти й ждати готового. Може дасть хто, а може й не дасть. Занадто... так, занадто обмежено. Барбос П'ятий знає вищі розкоші духа, знає божественні утіхи, знає смак ще теплої крові, щоб він квапився на такі убогі розваги...

IV.

Одної неділі даремно Барбос П'ятий ладнався в путь. Марно чекав. Тато й не думав збиратися. Вони вже спізняться на поїзд. А може нагадати татові? Аб-

солютно нічого не допомагає! Тато сидить у кабінеті й навіть замкнувся.

Тоді Барбос П'ятий узяв ініціативу в свої руки. Він стрілою помчав на дворець, забіг на станцію до каси дачних поїздів, покругився там (так вони робили з татом завжди). Потім вийшов на перон, сів у поїзд. Мало не спізнився. Але що зробиш? Коли тато не хоче, мусить їхати сам...

Тепер уже ніхто з домашніх не знав, де пропадає Барбос П'ятий неділями зрання до вечора. Вранці він зникав, та аж смерком невідмінно з'являвся — щасливий, живорадісний, стомлений. Та тепер ніхто й не турбувався цим. Юрко казав:

— Наш Барбос П'ятий? Та він і в воді не тоне, і в огні не горить!

V.

Так... Одного вечора Барбос П'ятий не вернувся.

Татові хтось із знайомих розказав, що бачив такого пса в вагоні, але думав, що є йому хазяїн. Тато поїхав по знайомій дорозі, опитав усі станції, — дарма!

Навіть більше. Один приятель-мисливець розповів йому, що якийсь собака, може й Барбос П'ятий, їхав раз у вагоні. Прийшов кондуктор і почав перевіряти квитки. Досі всі думали, що собака комусь належить, але коли кондуктор почав вимагати квитка на пса, ніхто не назвався. Кондуктор взяв і зсадив безквиткового пасажира на першій-ліпшій станції, не пам'ятає, якій...

Про-о-пав собака!

В родині вже почали забувати про Барбоса П'ятого й подумали завести Барбоса Шостого, вже й напитували достойного кандидата. Коли це раптом з'явився Барбос П'ятий. Принижений! Забрюханий! Весь у ранах! Шерсть кудлами! З перебитою лапою!

Ой, Боже, Боже, що сталося з благородним аристократичним псом!

Е, коли б то умів Барбос П'ятий розказати! Але вони й так стоять перед очима, оті картини поневірянь та лихих пригод невдахи-мандрівника.

От викинули його з вагона, як якогось безпритульного заблуду. Його! З якого права? Хіба він непристойно поведився? Ні, так точнісінько, як і з татом будучи. Хіба він вперше їздить, не знає, як сідати, як сходити?

Барбосові П'ятому стало тоді так образливо, що він захотів негайно повернутися додому. Хай тут буде ліс і переліс, хай мільярди манливих запахів кличуть його до себе, — ні, не хоче він! Він піде додому, де його шанують і люблять, а не брутально викидають з вагону.

Але зразу ж Барбос П'ятий заблуdivся. Він потрапив на якийсь берег; якісь полчища страховиськ з величезними круглими жовтими головами й розчепіреними руками наступали з городів на цей берег, на Барбоса П'ятого. Тоненькими голосками вони почали кричати:

- А щоб ти здох!
- Геть звідси!
- Гуйджа!

Він хотів утекти від цих страховиськ — річка не пускає. Почав тікати вздовж берега — на нього полетіли грудки, а потім... О, забути не можна цього сорому! Повибігали лихі-прелихі собаки й кинулися на нього, а він... він, він, — почав утіцати, замість того, щоб показати їм, із ким вони мають справу!

Хіба знаєш, що з тобою за хвилину може статися? І як би він не був такий спантеличений, розбитий морально...

Факт той, що Барбос П'ятий біг, біг, аж піна йому виступила на губах.

- Скажений собака!..
- Тікайте! Скажений собака бігає по городах!
- Де? То його треба вбити!

І вже за ним біжать двоє з рушницями.

Зацькований, змучений Барбос П'ятий вибрався, нарешті, знов до станції. Покусаний, тремтячий, з перебитою лапою, він забрався в якусь будочку. Але прийшов чоловік у чорному й вигнав його. І він... Яка ганьба, який сором! Мусів, мов бродяга, покірно ввігнути голову й це стерпіти.

А втім, геть, геть ці тяжкі спогади! Не все так уже чорно. Та не так і блискуче... Життя, знаєте... Всього мусить пес спробувати.

Знайшлися такі, що оцінили його лискучу шерсть, його благородні маніри, аристократичний полиск його очей. Взяли його з собою. Дали окрему кімнату. Варили спеціальні страви для нього й подавали на чудовому посуді.

Але подумати тільки, яке ім'я вони йому дали. Якийсь Лорд! Ха-ха, Лорд! Як це мізерно звучить, порівнюючи з гучним — Барбос П'ятий! Хто обертається, хто дружньо до нього всіміхається, коли чує теперішнє його ім'я? І він навіть не хоче на нього озиватися.

Барбос П'ятий! В цьому слові-чуді є щось магічне, як у привабі місячного сяйва. Це те, без чого не може він жити, хай йому навіть дві кімнати дадуть замість одної, хай із золотого посуду їсти дають. Він звик, щоб його завжди помічали, щоб він був у центрі уваги, в колі друзів. Він сам собі тоді здається визначною особою, якимось надзвичайно обдарованим. Ах, так йому цього треба було, так треба було!

Що то життя Лорда, порівнюючи з життям Барбоса П'ятого! Сіра й убога пляма, якої ніхто не помічає. Коли в очах у всіх ти якийсь там Лорд, то й сам собі здаєшся недолугою істотою...

І Барбос П'ятий занудьгував, скапцанів. Ну, так, він попросту утік і став отим безпритульним приблудою. І це вже краще, ніж Лорд... Поки не втрапив на знайомий йому торг, де він робив колись таку блискучу кар'єру.

Ну а що він тут удома, — це само собою ясне, про це навіть не слід говорити.

Та що там довго розповідати! Він тут, він ніколи більш не буде так легковажно пускатися в небезпечні авантури і він — хай що! — зостався аристократом у душі.

Докія Гуменна. *Барбос П'ятий*.
„Куркульська вілія”. Збірка новель. „Нові Дні”, 1946.

Іван Керницький

С Т А Р А Г А З Е Т А

Була година 1:30 по полудні і Блекі, розуміється, вже стояв на своїй стійці, на схрещенні Бродвею та 14-тої, біля дротяного кошика на відпадки. Зрідка, в тій порі дня, вискакували з горла підземки подорожні, кидаючи мимохідь до смітьярки читані, або й нечитані газети. Тоді Блекі схилявся над кошиком, а його за-костенілі пальці шелестіли лахманами паперу: почи-нався його робочий день.

Як більшість мешканців Метрополії, Блекі бала-кав наголос сам до себе. Сам себе переконував і сам собі перечив, ділово розмахуючи руками, згідливо, чи заперечливо потрясаючи головою.

— Що за публіка тепер завелася, Ісусе Христе! Ніхто не читає поважної преси! Кожний летить на дешевий хлам, на сенсацію та кримінальну блекотину. Гм, так, ви не вірите? . . . Будь ласка, прошу: „Кур'єр”, „Гералд”, „Вечірні Новини” . . . А де „Таймс” або „Трибуна”? Невже не знайдеться хоч одна інтелігентна людина, що кинула б до кошика „Трибуну”?

Блекі гірко посміхався і в парі з тим ритмічно подзвонював почорнілими пльомбами. Сказати правду, йому там зовсім не було до сміху: холодний, докучливий вітер прошибав його до кости і вже надносив від сторони Гадсону сніговий гураган, бо надворі зробилося цілком чорно. Прохожі пробігали бігцем і щезали в брамах, у дверях ресторанів, западалися в підземелля собвейних ліній. Блекі втиснув свою миршаву постать в підшитий вітром плащик, а задубілі руки

запхав аж під пахи і крав звітдам, крав у себе самого, останні крихти тепла, які ще збереглися в його тілі. Як родовитий ньюйоркчанин він зносив досить стоїчно вибрики химерної, весняної погоди, з якої, зрештою, славилось його Місто. Натомість більше хвилював його цей факт, що дзигар на вежі Едісона показував годину 1:40, а містер Ріджвуд ще не виходив із ресторану.

Від добрих пару років між ним і містером Ріджвудом існувала тиха, неписана умова, щось на зразок джентлменського договору, контракт споріднених душ. Точно 5 хвилин по дванадцятій містер Ріджвуд спускався елєвейтором з десятого поверху Будинку Лінколна, де були бюро багатої, мільйонерської „Люкс-Компанії”. Містер Ріджвуд займав тепер пост головного менеджера цієї фірми, але Блекі пам’ятав ще ті часи, коли містер Ріджвуд був тільки асистентом головного менеджера. Однак, як тоді, так тепер, містер Ріджвуд, завжди енергійний, усміхнений містер Ріджвуд точно 5 хвилин по дванадцятій з’їздив елєвейтором наниз і йшов на полуденок до ресторану „Амбасадор”. Коло будки сліпого ветерана Оскара зупинявся на момент і купував „Трибуну”. Очевидно, Блекі також уже стояв коло будки, стояв у приличному віддаленні від купуючого „Трибуну” містера Ріджвуда, все ж таки не так далеко, щоб містер Ріджвуд не міг його запримітити та обмінятися з ним завжди тим самим, дружнім помахом руки, тією самою усмішкою, значення якої розуміли тільки вони оба, втаємничені.

Після того містер Ріджвуд щезав у скляних дверях ресторану, а в годині 1:30 виходив назад. Переходячи попри будку Оскара, зложеною вдвоє „Трибуну” злегка, непомітно спускав до кошика і тоді, майже рівночасно, простягалася по неї рука Блекі, так, що хребти їхніх долонь ледве не торкалися одна одної, тільки очі дивилися тоді в противні сторони, якби себе вминаючи . . .

Зрештою — це тривало один мент, відламок секунди.

З газетою в кишені Блекі завжди почував себе якось надзвичайно, сливе торжественно; це було таке почування, ніби він щодня, в цій хвилині, відроджувався, як той Фенікс, із попелу нікчемности, до нового, кращого життя, ніби двигався високо вгору з найнижчого щабля суспільної драбини.

Коли надворі було холодно, або падало таке свинство, як сьогодні, Блекі йшов просто до Публічної Бібліотеки на Другій Євеню, де мав своє місце до читання, а, радше, до хитро маскованого дрімання. Тут його вже знали і толерували, то значить — ніби не помічали. Блекі сідав собі в куточку, коло кальорифера (на якому так часто сушив свої перемоклі скарпетки) і починав студіювати „Трибуну”. Але тепло кальорифера й особлива бібліотечна атмосфера безруху і затишшя діяли на нього запаморочливо, наче насонні порошки, і Блекі хоч-не-хоч починав куняти. Насправді, він не хотів спати і страшенно соромився тієї слабости своєї натури. Навіть дрімаючи, намагався з усіх сил не заснути, тим більше, що тоді котрійсь із секретарок могла прийти фантазія — випосити його з читальні.

Тому, саме, Блекі не любив читати „Трибуну” в Публічній Бібліотеці. Зате ж це була для нього велика радість, справжнє свято душі, коли в погідний соняшний день весни, літа, чи осени він мандрував собі з газетою під пахвою до Парку! Треба було тоді бачити його, як він хвацько, по-ковбойськи перебакиривши капелюха, весело розмахував „Трибуною”, всміхався до закоханих пар на лавочках, до мамок з немовлятами і смішно підстрижених собачок, здоровкався з продавцями мороженого окликом „Гай, чіф!” і жвавим кроком поспішав під пам'ятник Петра Стайвезента, де в півтінку гиллястих кленів стояла „його” лавка.

Цей куток був виїнятково вільний від інвазії закоханих та дитячих „тачанок”, а засідали тут, переваж-

но, і відпочивали по трудах життя „емерити” на по-
добу нашого Блекі. Коло їхніх ніг танцювали вивірки
та копичились галасливою, сорокатою хмарою голуби.
Блекі не любив вивірок, вони нагадували йому щурів
з додатково пришпиленими патлатими хвостами, а по-
ява щура викликала в нього велике обмерзіння, бо йо-
му зараз виринав перед очима його нічний притулок.
Зате з голубами Блекі дружив. Він завжди мав повні
кишені недоїдків, шкоринок з хліба, що їх дбайливо
визбирував зі столів по дешевих трактирах на 3-ій Еве-
ню, а потім, у Парку, кормив ними своїх крилатих лю-
бимців. Робив це з великою насолодою, втикаючи крих-
ти хліба в їхні пажерливі дзьоби так ніжно, як молода
мати кладе „смочка” в уста дитинки. Звичайно ці самі
недоїдки становили одиноке „менью” його власного
обіду, але частенько Блекі, зачитавшись в якому ціка-
вому „едиторіялі”, затрачував відчуття дійсности до
такої міри, що роздроблював голубам всю містоту своїх
кишень. Коли ж, накінець, спам’ятався, то, хіба, для
того, щоб з тихою меланхолією констатувати, що йому
самому не лишилося ні шкоринки.

— Об’їли ви мене, боми, — казав тоді до любимців
і пестив долонею їхні гадючкуваті шийки. — Покори-
стувались нагодою, що я зачитався в статтю містера
Ліпмана і стеребили три кишені апровізації. Та я не маю
до вас жалю за ваше обжирство, але завжди картатиму
вас, що не вмiєте пошанувати достойної лисини пер-
шого губернатора нашого стејту! . .

Блекі мав вийнятковий пошанівок до губернатора
Петра Стайвезанта, цього хороброго „Срібного Цвяшка”
на дерев’яній нозі, який маючи всього сто вояків за-
логи і пару старих пукавок, не завагався поставити чоло
гордій фльоті Його Королівського Величства. Блекі
порівнював геройську поставу оборонця Нового Ам-
стердаму з жалібним квилінням про „мир за всяку
ціну” різних пацифістів на сторінках тої ж таки „Три-

буни" і йому ставало соромно за його велику націю, так соромно, що він готов був заплакати!

— Наші предки, узброєні в луки і самопали, завойовували цей континент і збудували наймогутнішу в світі державу! А ви, йолопи, маючи атомові бомби і ракетові літаки, готові її запропастити! — докоряв він авторам пацифістичних статей і тремтячим від нервозности п'ястуком стукав по газеті.

Тоді голуби спурхували з лавки, з його колін та рамен, з діравого капелюха, підлітали трохи догори і сідали купою на відлите з бронзи погруддя губернатора. Блекі зривався з лавки зараз за ними, в очайдушній спосіб махав газетою і капелюхом, пробуючи зігнати голубів з пам'ятника, але крилате братство ані трохи цим не бентежилось, зрештою деякі куняючі на сусідніх лавках побратими, піднімали голови й легковажно посміхалися в його бік, і Блекі, зніяковілий та розгублений до краю, сідав назад на своє місце, відвертався спиною до пам'ятника і поринав із головою в „Трибуну”.

Тоді ним оволодівало оце дивне, тривожно-радісне почування: ховаючи в серці пієтизм до закованої в бронзу історичної фігури, Блекі одночасно відчував десь, на дні душі, тремтуче, внутрішнє вдоволення з того, що він сам ніколи не перейде до історії Америки та не матиме в міських парках пам'ятників, на яких воркують голуби і під якими собачки сходяться на рандевулі. Ствердження того факту давало йому хоч цю єдину сатисфакцію в його нікчемному існуванні і тоді його серце щеміло з тихої радості, що він така нікудишня, така нікому незнана й непотрібна істота, і так йому з тим добре!

... На згадку про читання в Парку в ясні, погідні дні, бідолашнє тіло Блекі затрусилось, як від пропасниці! Від Гадсону хлинуло на нього потужним подмухом, протинаючим кожну костомашку, і він мусів зачепитися пальцями за вінця дротяного кошика, щоб

хуртовина не вхопила його та не понесла з водою по ринштоці, як лущиння з помаранчі, або стару газету. Даремне відвертався плечима до вітру, даремне ховав лице в дряний комір — льодова каша сікла його навскоси і простовіч, краяла шкуру, ніби товченим склом і зараз таки топилося, заливаючи потилицю струями холодного дощу.

Блекі звів заліплені снігом очі на вежу Едісона і ствердив, що добігало десять хвилин першої. Містер Ріджвуд все ще не виходив із ресторану „Амбасадор”. І тоді Блекі заломався духом, не витримав і заплакав — з жалю до м-ра Ріджвуда:

— Чорти пірвали б твого батька! — лаявся в голос, розтираючи під очима теплі сльози, змішані з льодовою кашею. — Ти собі там сидиш, при чарці портвейну, і тобі десь не гримить, що тут людина качаніє з холоду, дожидаючи тебе, як Божого змилування. Тобі не хочеться зробити мені хоч цю одну ласку — жбурнути під ніс прочитану газету, мов собаці кістку... Ну, бо ти велика шишка в індустріальному світі, великий бос і менаджер, а я, для тебе, сміття, ганчірка! Так скажи мені, великий пане-босе, чому тебе вже двадцять хвилин немає там, коло твого директорського бюро? Твій песьчий обов'язок каменіти там, керувати справами компанії! А тебе немає, бо ти собі сидиш коло бари і романсуєш з підмальованою мавпою!.. Отакі ви всі, панове менаджери, слиняві мазунчики, пройдисвіти прокляті! Ваші батьки-чорнороби починали від продавців газет та чистіїв чобіт і дишили вам мільйонерські фортуни, а ви їх проциндраєте з дівками по кабарегах! Трястя на ваші голови!..

Як би комусь прийшла тепер охота пристанути на хвильку та прислухатись до Блекової „промови”, то він напевно відніс би враження, що це якийсь комуністичний агітатор вибрав собі таку невдячну пору на вуличний мітинг. Та це було зовсім не так: Блекові ще ніколи не приходило на гадку перевертати суспільний лад

Америку, він, взагалі, не відчував клясової ворожнечі чи ненависти до багатіїв, зокрема не зазирив містеру Ріджвудові його 40-тисячної на рік пенсії, прекрасних покоїв при 5-ій Евеню, чи люксового авто, ні! — його серце боліло лише за цю єдину кривду, заподіяну йому містером Ріджвудом: що він не кинув йому до кошика старої „Трибуни”.

Шарпаний цим жалем і термошений вітром, як самотній-загублений лист серед осінньої пустелі, Блекі викрикнув тепер із глибин своєї бідної душі весь біль там захований і приспаний, а ніколи ще не висказаний. Він кидав на голову містера Ріджвуда найважчі прокльони, бажав йому всіх нещастя і язв єгипетських, а при тому так галасував і так завзято погрожував кулаками, аж стійковий полісмен висунувся з-під якогось закапелка і, насунувши капю непромокального плаща, рушив службовим кроком до нього...

В цій хвилині закрутились скляні двері ресторану „Амбасадор” і на вулицю вискочив бартендер Джов, без шапки, в білому, робочому халаті. Розпустив над головою газету, ніби парасоллю і загукав до надходячого капа:

— Офіцере, а-гей! Ходіть-но мерщій сюди! В нас випадок!..

— Що сталося? — спитав полісмен.

— Нещастя: містер Ріджвуд з „Люкс-Компанії” змер нагло від розриву серця...

... Оба потім швидко щезли за дверима, а свіжий подмук вітру приніс та поклав Блекові під ноги опущене бартендером на землю, мокре і заболочене число „Трибуни”...

Іван Керницький. *Стара газета*.
„Свобода”. Джерзі Ситі, Н. Дж. 1953.

ЗМІСТ КНИЖКИ

	Ст.
Микола Глобенко. Оповідання в українській прозі 20-го століття	5
Ольга Кобилянська. Там звізди пробивались. (Поезія в прозі)	33
Ольга Кобилянська. Сумно колишуться сосни. (Фантазія)	35
Михайло Коцюбинський. На острові	40
Василь Стефаник. Вечірня година	60
Василь Стефаник. Марія	63
Марко Черемшина. Писанки	73
Марко Черемшина. Святий Николай у гарті	78
Богдан Лепкий. Дзвони	84
Лесь Мартович. Зле діло	90
Осип Маковей. Мухолап	99
Катря Гриневичева. На новосіллі	106
Степан Васильченко. На хуторі	111
Степан Васильченко. З дитячих вражіннь	116
Григорій Косинка. Голова Ході	126
Микола Хвильовий. На озера	133

	Ст.
Аркадій Любченко. Кострига	147
Михайло Івченко. Порваною дорогою	155
Юрій Яновський. Шаланда в морі	174
Олекса Слісаренко. Тварина	180
Остап Вишня. Дикий кабан, або вепр	203
Юрій Липа. Малий	212
Леонид Мосендз. Великий Лук	239
Федір Дудко. Кубанська козачка	254
Наталена Королева. Молитовник.	265
Юрій Клен. Яблука	283
Софія Парфанович. Буря	304
Анатоль Галан. Повернення командира	317
Йосип Позичанюк. В житті	322
Леонид Полтава. Прапор Фінляндії	324
Володимир Русальський. Страх	330
Докія Гуменна. Барбос П'ятий	338
Іван Керницький. Стара Газета	346
